THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 406

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-'गुरु'पदाभिधेय-

प्रभाकरमिश्रविरचिता

बृहती ॥

(शाबरभाष्यव्याख्या)

महामहोपाध्यायमिश्रशालिकनाथविरचितया

ऋजुविमलया

विभूषिता

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयप्रधानमीमांसाध्यापकेन

"वेदविशारदेन" "मीमांसाकेसरिणा"

पं० श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिणा यथामति संशोधिता ॥

BṚHATI

(A COMMENTARY ON SABARABHASHYA)

By

SARVATANTRASVATANTRA, (CALLED "GURU")

PRABHAKARA MISRA

WITH THE COMMENTARY

THE ṚJUVIMALA

OF

MAHAMAHOPADHYAYA SALIKANATHA MISRA

Edited by

Pandit A. Chinnaswami Sastri

FASCICULUS II-२.

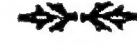
PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1932.

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—४०६

इत्यादौ । काचाऽत्र विद्यमानोपलम्भनता? क्रियानन्तरफलभाविता। दृष्टार्थत्वाच्च वृष्ट्यादेरनन्तरफलभावितया प्रमाणान्तरावगम्यतैवास्य वक्तुं शक्यते। सम्भवति च प्रमाणान्तरविषयत्वे को हि नामादृष्टं लोके स्वातन्त्र्यं शब्दस्य कल्पयितुं क्षमः। तस्मान्नियोगः प्रैषाद्यर्थ (तुल्य) एवेति प्रतिपत्तव्यम्। तदिदं 'कुत' इत्येतस्य प्रश्नस्य विद्यमानोपलम्भनत्वादित्युत्तरम्।

नन्वेवं ग्रन्थे व्याख्यायमाने पशवो नोपलभ्यन्त इत्यादिरनर्थको ग्रन्थः। उपलभ्यन्तां मा वा पशवः। सर्वथा प्रमाणान्तरसापेक्षं शाब्दमित्येतावदत्र साध्यम्। सत्यमेतावत्साध्यम्। केन चोक्तमन्यत्साध्यमिति। तदनन्तरफलानुपलब्ध्युपन्यासो न घटते इत्यु-

साध्यसाधनभावस्य स विद्यमानोपलम्भनो विषयो यस्य स विद्यमानोपलम्भनविषय एवोपलभ्यते-चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ। **ततश्च फलसाधनतानिबन्धना कार्यतैव लिङादिभिरभिधीयत इति**। का चात्र विद्यमानोपलम्भनता? क्रियानन्तरफलभाविता **क्रियानन्तरं फलस्य भवनशीलता**। दृष्टार्थत्वाच्च वृष्ट्यादेः। **शुष्यत्सु व्रीह्यादिषु वृष्ट्यादि काम्यमानमनन्तरभावितयैव काम्यत इत्यनयापि युक्त्याऽनन्तरभाविता युक्ता। शक्यते चा**नन्तरफलभावितया **कर्मणः** प्रमाणान्तरगम्यतास्य **साध्यसाधनभावात्मकस्य वस्तुनो वक्तुमुक्तेन न्यायेन**। सम्भवति च प्रमाणान्तरविषयत्वे **फलानिबन्धनयागकर्त्तव्यताविषयत्वे** को हि नामादृष्टे लोके स्वातन्त्र्यं शब्दस्य कल्पयितुं क्षमः? तस्मान्नियोगः(१) प्रैषाद्यर्थतुल्य **एव यथा प्रैषादिषु लौकिकेषु वैदिकेषु च (यो) नियोगः स च प्रमाणान्तरपूर्वकः तथा विध्युद्देशगतोऽपीति (२)प्रतिपत्तव्यम्। यदिदमुक्तमस्माभिः** तदिदं कुत इत्यस्य प्रश्नस्य विद्यमानोपलम्भनत्वादित्युत्तरं **दत्तं भाष्ये**।

नन्वेवं ग्रन्थे व्याख्यायमाने पशवो नोपलभ्यन्त इत्यादिरनर्थको ग्रन्थः। उपलभ्यन्तां पशवो मा **वोपलभ्यन्ताम्**, सर्वथा प्रमाणान्तरसापेक्षं शाब्दमित्येतावदत्र साध्यम्, **तच्च सिद्धमेव। किमर्थमपरं फलानुपलब्धिरूपमुपन्यस्यते? परिहारमाह**—सत्यमेतावत्साध्यम्। केन चोक्तमन्यत् साध्यमिति, **येन दूषणं स्यात्। अत्रापर आह—(३)**तदनन्तरफलानुपलब्ध्युपन्यासो न घटते, **अनर्थकत्वादि-**

१. प्रैषाद्यर्थ एव इति ख. पुस्तके। २. प्रतिवक्तव्यम् इति. ख. पु.
३. तर्ह्यनुपलब्ध्युप इति. ख. पु.

क्तम् । न घटत एव । प्रमाणान्तरसद्भावपरीक्षया प्रामाण्यं वक्तव्यं, न स्वत इत्येवंपरो ग्रन्थः । तच्चात्र प्रमाणान्तरं दृष्टम् । कथं पुनरत्र दृष्टावगतिः ? क्रियानन्तरभावित्वात्फलस्य । कथं तर्हि कृष्यादेः ? किं कृष्यादेर्नानन्तरं फलमवगम्यते ? किं क्रियाफलं नावगम्यते ? उत प्रयोजनफलम् ? पाटनादि तावत् क्रियाफलमवगम्यते । व्रीह्युत्पत्तिस्तु प्रयोजनम् ।

त्युक्तम् । समाधिरुच्यते—न घटते एव, **यस्मात्** प्रमाणान्तरसद्भावपरीक्षया प्रामाण्यं वक्तव्यं, न स्वत इत्येवंपरो ग्रन्थः । अस्यार्थः—**यदेतत्प्रमाणान्तरानुपलम्भेनाप्रामाण्याभिधानं तत्प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रतिपादनपरम् । निरपेक्षस्य हि प्रमाणान्तरानुपलब्धेऽपि प्रामाण्यं स्वातन्त्र्येणोपपद्यत एव । सापेक्षस्य च प्रमाणान्तरायत्तं प्रामाण्यम् । तच्च प्रमाणान्तरमेवं स्यात् यदि क्रियानन्तरं फलं स्यात् । तदभावे प्रमाणान्तरेणायमर्थः प्रत्येतुं न शक्यत इति तदपेक्षस्याप्रामाण्यं युक्तमेव । तस्मात्प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रदर्शनार्थत्वेऽस्य ग्रन्थस्य न किञ्चिदनुपपन्नम् ।**

ननु प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेऽपि किमिति प्रत्यक्षाद्यभावेनाप्रामाण्यम् ? तत्राह–तच्चात्र प्रमाणान्तरं दृष्टम् । **दृष्टशब्देन चात्र प्रत्यक्षादिकमुच्यते** । कथं पुनरत्र दृष्टावगतिः ? **दृष्टमेवात्र प्रमाणमिति कथमवगम्यत इत्यर्थः** । क्रियानन्तरभावित्वात्फलस्य **यस्माद्यद्यत्फलं तत्तत्क्रियानन्तरमेव भवति । क्रियानन्तरभाविनि च साधनत्वं दृष्टप्रमाणावगम्यमेव ।** (१)कथं तर्हि कृष्यादेः ? **यदि सर्वं फलं क्रियानन्तरं तर्हि कृष्यादौ कथं नानन्तरं फलम् ? कालान्तरे सस्याधिगतेः । अत्रोत्तरम्**—किं कृष्यादेर्नानन्तरं (२)फलमुपलभ्यते । **येनैवं वदसि । एकग्रन्थेनाह**—किं क्रियाफलं नावगम्यते उत प्रयोजनफलमिति । **पुनरप्येकग्रन्थेनाह**–पाटनं तावद्भूम्यवयवानां क्रियाफलमवगम्यत **इति कृष्यादेरप्यनन्तरफलता** । व्रीह्युत्पत्तिस्तु प्रयोजनम् । **तदर्थत्वात्पुरुषप्रवृत्तेः । तथा च प्रयोजनलक्षणमक्षपादोक्तम्**(३)—**'यदधिकृत्य कृतिः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजन'**मिति ।

---

१. कृष्यादि इति मूलपुस्तके । २. फलमवगम्यते इति मूलपाठः ।

३. न्याय. सू. १. १. २४. यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्' इतीदानींतनेषु मुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यते पाठः ।

न च (१)प्रयोजनानवगमाददृष्टतोच्यते। अत्र हि प्रयोजनं फलं च पशव एवावगम्यन्ते, फलान्तरानवगमात्। यच्च किञ्चिद्धविर्विकाराद्यवगम्यते न तत्पाटनादिवत् व्रीह्याद्युत्पत्तेः पशोः कारणतया शक्यते वक्तुम्, अदर्शनात्। तस्मात्प्रमाणान्तरपरीक्षैवात्र धर्मजिज्ञासुभिः कर्तव्या, न पुनरध्ययनाद्धर्मावगतिः।

कथं पुनः स्वर्गकामादिषु विद्यमानोपलम्भनता? नियोगस्य तावन्नियोगत्वं पश्चादावपहृतम्। एकश्चायं नियोगोऽनुबन्धभे-

---

किं च न च प्रयोजनादर्शनाददृष्टतोच्यते। यदि हि प्रयोजनस्यानन्तरादर्शनादस्माभिरदृष्टता दृष्टप्रमाणशून्यता चित्रादावुच्येत तदा सर्वत्र प्रयोजनं क्रियानन्तरमेव ब्रुवाणा वयमुपालभ्येमहि। कथं तर्हि कृष्यादेरिति यावता वयं फलदर्शनादेव ब्रूमहे। तत्र चाव्यभिचार इति। नन्वत्रापि सस्याधिगमवत्कालान्तरेऽपि पशवो भवेयुः, अत्राह—अत्र हि प्रयोजनं फलं च पशव एवावगम्यन्ते फलान्तरादर्शनात्। नन्वस्ति हविर्विकारादिः, तत्राह—यच्च किञ्चिद्धविर्विकाराद्यवगम्यते न तत् पाटनादिवत् व्रीह्याद्युत्पत्तेः पशोः कारणतया शक्यते वक्तुम्, अदर्शनात्। अस्यार्थः—यद्यप्येवं दृश्यते तथापि पशवोऽप्यनन्तरमेव भवन्तीति वक्तव्यम्, कालान्तरे तदुत्पत्तेरयोगात्। क्रियाया विनष्टत्वात्, हविर्विकारस्य च तदुत्पत्त्यननुगुणत्वात्। यथा पाटनं सस्योत्पत्तौ कारणम्, तत एव तदुत्पत्तेः। तस्मादनन्तरभावित्वात्फलस्य पशूनां च फलत्वाद्दृष्टमत्र प्रमाणान्तरम्। तेन तदभावेऽप्रामाण्यमिति सिद्धम्। साधितमर्थमुपसंहरति—तस्मात्प्रमाणान्तरपरीक्षैवात्र धर्मजिज्ञासुभिः कर्त्तव्या। न पुनरध्ययनाद्धर्मावगतिः।

कथं पुनः स्वर्गकामादिषु विद्यमानोपलम्भनता? स्वर्गं प्रति साध्यसाधनभावस्यादृष्टप्रमाणसमधिगम्यत्वात्। ततश्च स्वर्गकामादिचोदनानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं स्यादिति। अत्रोत्तरम्—नियोगस्य तावन्नियोगत्वं पश्चादावपहृतम्। एकश्चायं नियोगोऽनुबन्धभेदाद्भिद्यत इति स्थितम्। तस्मात्सर्वत्र सापेक्ष इत्युक्तं भवति। अस्यार्थः—नियोगस्य नियोजकत्वं तावन्नास्ति। प्रमाणान्तरसमधिगम्या फलसाधनतैव कर्मणां नियोक्त्री। तदनुवादकास्तु लिङादय इति यदा पश्चादावुक्तं तदा स्वर्गादावप्येकत्वात् नियोगस्याधिकारविषयानुबन्धमात्रेण भिन्नस्य सर्वत्र नियोजकत्वं नास्ति। तेन तत्रापि सा-

---

१. प्रयोजनादर्शनात् इति व्याख्यानपाठः

दाद्विद्यत इति स्थितम्। तस्मात्सर्वत्र सोपक्ष इत्युक्तं भवति। अतो यत्र प्रमाणान्तरमस्ति भवतु तत्र तथात्वम्, यत्र नास्ति तत्र मा भूत्। तस्मात्सुष्ठूक्तं—शब्दस्तु न प्रमाणमिति।

(१)"**दृष्टविरुद्धं च किञ्चिद्वैदिकं वचनम्। पात्रचयनं विधायाह—'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती'ति प्रत्यक्षं शरीरं व्यपदिशति। न च तत् स्वर्गं यातीति। प्रत्यक्षं हि तद्दह्यते। न चैष यातीति विधिशब्दः। एवंजातीयकं च प्रमाणविरुद्धमप्रमाणम्। कथं पुनरिदं प्रमाणविरुद्धम्? अर्थवादोऽयम्, अर्थवादेषु च सर्वे प्रमाणविरोधा गुणवादेन व्याख्याताः।**

अथायमभिप्रायः—नाद्याप्यर्थवादा व्याख्याता इति। बालिशभाषितमेतत्। न ह्युक्तस्योच्यमानस्य वा व्यवस्थितस्याक्षेपो युक्तः, अन्यत्र विशेषाभिधानात्। उक्तोच्यमानताविशेषे विवक्ष्यमाणे

पेक्षत्वात् सर्वत्र सापेक्षश्शब्द इत्युक्तं भवति। अतो यत्र प्रमाणान्तरमस्ति भवतु तत्र तथात्वं, **न पुनः प्रामाण्यमनुवादकत्वात्**। यत्र नास्ति **प्रमाणान्तरं** तत्र **तथात्वमपि** मा भूत **दूरत एव प्रामाण्यम्।** तस्मात्सुष्ठूक्तं शब्दस्तु न प्रमाणमिति। **सर्वथा प्रमाणत्वाभावात्। अत्र च मूलयुक्तिः पारतन्त्र्यदर्शनात् सापेक्षत्वमिति। विद्यमानोपलम्भनता तु सापेक्षत्व एवाभ्युच्चययुक्तिरिति स्वर्गकामाधिकारेऽपि सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति स्थितम्।**

दृष्टविरुद्धञ्च किञ्चिद्वैदिकमित्यादिना एवञ्जातीयकं च प्रमाणविरुद्धं वचनमप्रमाणमित्यन्तेन **भाष्यं पठित्वाऽऽक्षिपति**—कथं पुनरिदं प्रमाणविरुद्धम्? अर्थवादोऽयम्। अर्थवादेषु च सर्वे प्रमाणविरोधा गुणवादेन व्याख्याता **"गुणवादस्त्वि" ति सूत्रेण।**

अथायमभिप्रायः—नाद्याप्यर्थवादा **गुणवादाश्रयणेन** व्याख्याता इति। बालिशभाषितमेतत्; न ह्युक्तस्या**र्थस्य पूर्वं** उच्यमानस्य वा **संप्रति, एतच्चोपलक्षणं वक्ष्माणस्य** वा(२)व्यवस्थितस्य न्या**योपपन्नस्या**क्षेपो युक्तः। **तस्य च स्थितत्वे गुणवादोऽपि स्थित इति भाष्यमनुपपन्न**मन्यत्र विशेषाभिधानात्। **विशेषाभिधाने तु विशेषाभिधानार्थमेवाक्षेपो युक्तः, इह तन्नास्ति।**

---

१. शा. भा. पृ. ३. पं. ३. २. स्थितस्य. इति. ख. पु.

सर्वमनवस्थितं स्यात् । तस्मात् स्थितत्वास्थितत्वमेव वक्तव्यावक्तव्यकारणम् ।

किं चात्रोपन्यस्तस्य परिहृतस्य तत्र पुनरुपन्यासो न घटते, प्रत्यक्षविरोधादिति । उच्यते—स्थित एवार्थवादानां गुणवादेन व्याख्याने इदं वचनमाक्षिप्यते—अत्र हि तदुक्ता गुणवादतैव न सम्भवति । गुणवादा हि प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिबलेनोपजायन्ते । अत्र च प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिः शरीर एव । न शरीरव्यतिरिक्तं किञ्चिदुपलभामहे । तच्चैष इति व्यपदिष्टं, यातीत्यनेन विरुद्धम्, दह्यमानत्वाच्च शरीरस्य । तस्माद्विधितोऽर्थवादतश्चायथार्थताऽवसीयते ।

किञ्च विधौ हि सति नियोगतोऽपि तावद् स्वातन्त्र्यशङ्का जायते । अर्थवादे तदपि नास्तीति प्रकटयति—'न चैष याती'ति वि-

उक्तोच्यमानताविशेषे हि विवक्ष्यमाणे सर्वमनवस्थितं स्यात् । **सर्वत्र सर्वस्य वक्ष्यमाणस्योपयोगिनोऽभिधानापत्तेः** । तस्मात्स्थितत्वास्थितत्वमेव वक्तव्यावक्तव्ययोः कारणम् ।

किञ्चात्रोपन्यस्तस्य **प्रमाणविरोधस्य गुणवादाश्रयणेन च** परिहृतस्य पुनस्तत्रार्थवादाधिकरणे (१)**'शास्त्रदृष्टविरोधा'**दित्युपन्यासो न घटते । (२)**समाधिरुच्यते** । स्थित एवार्थवादानां गुणवादेन व्याख्याने इदं वचनमाक्षिप्यते—**यस्मादत्र** तदुक्ता **अर्थवादव्याख्यानोक्ता** गुणवादतैव न सम्भवति । **यज्ञायुधिशब्देन लक्षणयाऽऽत्मोच्यते । तस्याधिकाराभिप्रायं स्वर्गयानमिति येयं** गुणवादता **परत्र परशब्दप्रवृत्त्यभिप्रायेण लक्षणात्मिका सा** न सम्भवति, **कस्मात्?** गुणवादा हि प्रमाणान्तर (३)प्रतिपत्तिवशादुपजायन्ते, **यथा—गङ्गायां घोष इति** । अत्र च प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिः शरीर एव । (४)**नास्मात्** शरीरात् व्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति, **तस्यानुपलब्धेः** । तच्च **शरीरं प्रत्यक्षत्वादेष इति** व्यपदिष्टं यातीत्यनेन विरुद्धम्, दह्यमानत्वाच्छरीरस्य । तस्माद्विधितो **विध्यालोचनया**र्थवादतश्चा**र्थवादालोचनयाऽयथार्थ**त्वमेवावसीयत इति । **अनेनोदाहरणान्तरप्रयोजनमपि दर्शितम्** ।

किं च विधौ हि नियोगतोऽपि तावत्स्वातन्त्र्यशङ्का जायते । अर्थवादे साऽपि नास्तीति प्रकटयति—न चैष यातीति विधिशब्द इति । अस्यार्थः—**विधिपक्षे हि नि-**

१. जै. सू. १–२–२.   २. उच्यते इत्येव. ख. पु.

३. प्रतीतिवशात् इति. क. पु. प्रतिपत्तिबलात् इति मूलपुस्तके ।

४. यस्मान्न व्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति ।

धिशब्द इति । उच्यते—न प्रमाणान्तरापेक्षश्शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । कस्तर्हि ? औत्पत्तिकः ।

ननु च लोके प्रमाणान्तरापेक्षितैव सर्वस्य वचसो दृष्टा । सत्यं व्यवहारे, न त्वभिधाने । यथा लोकेऽप्यौत्पत्तिकमेवाभिधानं तथा सम्बन्धाक्षेपपरिहारे वक्ष्यामः ।

ननु सर्व एवायं तत्रार्थो विवृतः पुनरनूदितः । सत्यं, विशेषाभिधानाय । कः पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते ? 'ननु च सम्बन्ध एव नास्ती'ति पूर्वोक्तमाक्षिप्य पुनस्समाधिः । ननु वाक्यार्थोऽयमाक्षि·

योगस्य प्रमाणान्तराविषयत्वात्स्वातन्त्र्यशङ्का स्यादपि । अर्थवादे तु सिद्धार्थत्वात्सिद्धस्य च प्रमाणान्तरापेक्षायां विवादाभावात् तदपि स्वातन्त्र्यं शङ्क्यमानमपि नास्तीति 'न चैष याती'त्यनेन भाष्यकारः प्रकटयतीति स्थितम् । उच्यते—न प्रमाणान्तरापेक्षः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । कस्तर्हि ? औत्पत्तिकः । अनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तमाक्षेपं परिहर्तुमुपक्रमते—यदि हि प्रमाणान्तरापेक्षः शब्दस्यार्थेन सह वाच्यवाचकभावस्सम्बन्धः स्यात् तदा चित्रादिवाक्येषु लिङादयः प्रमाणान्तराननुभूतफलसाधनतानिबन्धनां कार्यतां वदन्तीति स्यादेवाप्रामाण्यम् । औत्पत्तिके स्वाभाविके निरपेक्षे तु वाचकत्वे स्वातन्त्र्येणार्थपरिच्छेदात्प्रामाण्यं युक्तम् ।

ननु च लोके प्रमाणान्तरापेक्षितैव सर्वस्य वचसो दृष्टा । यथालोकं च वेदे प्रतीतिरिति सापेक्षतया प्रामाण्यम् । सत्यं व्यवहारे, न त्वभिधाने । अस्यार्थः—व्यवहारे शब्दप्रयोगलक्षणे सत्यं सापेक्षत्वं, प्रमाणान्तरेणार्थं प्रतीत्य लोकः शब्दं प्रयुङ्क्ते यतः, न पुनरभिधाने सापेक्षता । (१)अर्थशक्त्यैवार्थाभिधानात् । न च व्यवहारे सापेक्षता वेदे दोषमावहति, अपौरुषेयत्वात् । पुरुषो हि प्रमाणान्तरप्रतीतिमपेक्षते शब्दं प्रयोक्तुम् । तदभावे त्वपेक्षा नास्ति । कथं पुनरभिधानेऽपेक्षा नास्ति ? तत्राह—यथा च लोकेऽप्यौत्पत्तिकमभिधानं तथा(२)सम्बन्धाक्षेपपरिहारे वक्ष्यामः । यदि पौरुषेयस्सम्बन्धः स्यात्, स्यात्सापेक्षता । यदा पुनरपौरुषेयत्वं वक्ष्यति तदा सेत्स्यत्यनपेक्षत्वम् ।

ननु च सर्व एवायं तत्रार्थो विवृतः औत्पत्तिकसूत्र एव, पुनरिहानूदितः । अनेन पौनरुक्त्यमाह । उत्तरम्—सत्यमनूदितो विशेषाभिधानाय । कः पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते ? तद्दर्शयति—'ननु च सम्बन्ध एव नास्ती'ति पूर्वोक्तमेवाक्षिप्य पुनः

---

१. स्वशक्त्यैव. इति ख. पु. २. सम्बन्धपरिहारे इत्येव व्याख्यानपुस्तकपाठः ।

मो विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । पदविषयं त्वौत्पत्तिकत्वं मन्यन्ते मीमांसकाः । किमनयाऽनुपासितगुरुकथया विकल्पितया । यस्माद्धि यः प्रतीयते स तस्यार्थः । न च केवलात्पदाद्वृद्धव्यवहारे कस्यचिदर्थस्यावगतिर्दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित्सम्बन्ध इति दुर्वचं वचः । कथं तर्हि प्रसिद्धिरियम् ? अनुपासितगुरुत्वादित्युक्तम् । तस्मादौत्पत्तिको वाक्यार्थयोस्सम्बन्धः ।

(१)"स्यादेतदेवम् , नैव शब्दस्यार्थेनास्ति सम्बन्धः । कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वा ? कथम् ? स्याच्चेदर्थेन सम्बन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणात् मुखस्य पाटनपूरणे स्याताम् संश्लेषसम्बन्धमभिप्रेत्योच्येत भवता । कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयि(२)यौनादयः सम्बन्धाः शब्दस्यार्थेनानुपपन्ना एवेति" । स्यादेतदिति । य-

समाधिरिति । ननु च वाक्यार्थोऽयमाक्षिप्तो विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । पदविषयं त्वौत्पत्तिकत्वं मीमांसका मन्यन्ते । **तस्माद्भिन्नविषयत्वादाक्षेपपरिहारावसम्बद्धावित्यर्थः ।** किमनयाऽनुपासितगुरोरभिहिता**न्वयवादिनः** कथया विकल्पितया । यस्माद्यः प्रतीयते स तस्यार्थः । न च केवलात्पदाद्वृद्धव्यवहारे कस्य चिदर्थस्यावगतिर्दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केन चित्सम्बन्ध इति दुर्वचं वचः । **अनेन ग्रन्थेन वाक्यविषय आक्षेपः । औत्पत्तिकत्वमपि वाक्यविषयमेवेति परिहारः । यस्मान्न केवलं पदं कचिदर्थप्रतीतिं जनयति वृद्धव्यवहारे तथा व्युत्पत्तिविरहात् , अन्वितस्वार्थाभिधानतयैव व्युत्पत्तेः । अर्थान्तरापेक्षत्वाच्चान्वयस्य पदान्तराहते तदनवगतेः । पदान्तरापेक्षत्वे च सिद्धं वाक्यस्यैव प्रतिपादकत्वं, न केवलस्य पदस्य ।** कथं तर्हि प्रसिद्धिरियं **पदविषयमौत्पत्तिकत्वमिति ?** अनुपासितगुरुत्वा**द्भ्रान्तिमूले**त्युक्तम् । तस्मादौत्पत्तिको वाक्यवाक्यार्थयोस्सम्बन्धः ।

स्यादेतदेवं नैव शब्दस्यार्थेनास्ति सम्बन्धः । कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वेति । कथम् ? स्याच्चेदर्थेन सम्बन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्यातां (यदि) संश्लेषं सम्बन्धमभिप्रेत्य **भवता सिद्धान्तवादिना औत्पत्तिकत्वं सम्बन्धस्योच्येत** । कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयियौनादयः सम्बन्धाः शब्दस्यार्थेनानुपपन्ना एवेति **भाष्यं पठित्वा भवतीति चार्थलभ्येन शब्देन पूरयित्वा**

१. शा. भा. पृ. ९. पं. २३. २. यौनादयः इति नास्ति. मुद्रितभाष्यपुस्तके ।

दि नित्यस्सम्बन्धः स्यादित्यर्थः । इदं किमिति न स्याच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । स्याच्चेदर्थेन सम्बन्ध इति अस्याभावहेतुं क्षुरमोदकशब्दोच्चारणग्रन्थेन ब्रुवन् सम्बन्धस्याभ्युपगमं दर्शयति—संश्लेषसम्बन्धमभिप्रेत्येति । केनायमभ्युपगतस्सम्बन्धः ? येन निराकरणीयतयोपन्यस्यते।

ननु च शब्दस्वातन्त्र्यवादिभिः शब्दादर्थोऽवगम्यत इत्ययमेवाऽभ्युपगतस्सम्बन्धः। अनभ्युपगतस्य निराकरणमन्धपदम्। इदमेवात्र निराक्रियते-यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यत इति । कथं पुनः

व्याचष्टे—स्यादेतदिति । यदि नित्यस्सम्बन्धः स्यादित्यर्थः । अनेन यदि नित्यः सम्बन्धः स्यादित्यध्याहारापेक्षं स्यादेतदिति भाष्यमिति दर्शयति । टीकार्थस्तु—स्यादेतदिति भाष्यस्य यदि नित्यः सम्बन्धः स्यात् स्यादेतदित्येषोऽर्थ इति । पुनरिदानीं स्यादेतदिति भाष्यमक्षरतो व्याचष्टे—इदमुपसंहारभाष्योक्तम् । तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इतीदं किमिति न स्यात् यावता स्यादेतदेवं चोदनालक्षणो धर्म इति । एतच्छब्देन च स्यादेतदिति(१)भाष्योक्तेन पूर्वप्रकृतं चोदनालक्षणो धर्म इत्येतत्प्रत्यवमृश्यत इत्यर्थः। स्याच्चेदर्थेन सम्बन्ध इत्यस्य सम्बन्धस्याभावहेतुं क्षुरमोदक (ग्राह्य) शब्दोच्चारणग्रन्थेन ब्रुवन् भाष्यकारः सम्बन्धस्य संश्लेषलक्षणस्याभ्युपगमं दर्शयति । संश्लेषसम्बन्धमभिप्रेत्योच्यत इत्यनेन भाष्येण । तत्र दूषणमाह—केनायमभ्युपगतस्सम्बन्धः येन निराकरणीयतया मुखस्य पाटनपूरणप्रसक्त्या निराकार्यतयोपन्यस्यते ।

एकग्रन्थेनाह—ननु च शब्दस्वातन्त्र्यवादिभिर्मीमांसकैश्शब्दादर्थोऽवगम्यत इत्ययमेव, वाच्यवाचकभाव इति यावत्, सम्बन्धोऽभ्युपगतो न संश्लेषः। अनभ्युपगतस्य संश्लेषस्य निराकरणमन्धपदम् अपर्यालोचनापूर्वकमित्यर्थः। अत्र समाधिमाह-इदमेवात्र निराक्रियते—यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यत इति वाच्यवाचकभाव एवायं निराक्रियते । केन कारणेन निराक्रियत इति । एतन्नोपपद्यत इत्यनेन कारणेनेत्यर्थः । कथं पुनस्संश्लेषसम्बन्धनिराकरणेनेदं शब्दादर्थोऽवगम्यत इति निराकृतं भवति ? न ह्यन्यस्मिन्निराकृतेऽन्यान्निराकृतं भवतीत्यभिप्रायः । भवतीत्युत्तरम् । भवति निराकृतमित्यर्थः ।

---

१. भाष्यश्रुतेन

संश्लेषसम्बन्धनिराकरणेनैतन्निराकृतं भवति ? भवति । शब्दादर्थज्ञानं हि कार्यं केनचित्कारणेन । शब्दादर्थज्ञानं च न शब्दादेवेति शक्यते वक्तुं चक्षुरादीनामिव; प्रथमश्रवणादप्रतीतेः । एवं तर्हि धूमादीनामग्न्याद्यर्थावगताविव न स्वरूपमेव कारणम्, किं तर्हि ? सहावस्थानादिलक्षणस्सम्बन्धः । स चायं शब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्रागर्थावगमात् । तस्मात्सम्बन्धान्तरनिराकरणेन वाच्यवाचकता निराकृता भवति ।

यद्येवं सर्व एव निराकरणीयाः । किमिदमुच्यते ? यौनादयो नैव संभवन्तीति संश्लेषस्यैव सहेतुकं निराकरणम् ।

अथायमभिप्रायः-यौनादयो नोपलभ्यन्त इति । संश्लेषो वा किमुपलभ्यते ? तथा च 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारण' इत्यनुपलब्धिरेवोपन्यस्ता । तस्मान्न विद्मः केन विशेषेणेदं निराकरणीयतयोपन्यस्तमिति ।

कुतः ? । शब्दादर्थज्ञानं हि कार्यं केनचित्कारणेन । **तत्र तावन्न** शब्दादेव **केवला**दिदं कार्यमुत्पद्यत इति शक्यते वक्तुं चक्षुरादीनामिव । **यथा चक्षुरादीनां कार्यं चक्षुरादिभ्य एवोत्पद्यते तथेदमपीति न**, कस्मात् ? प्रथमश्रवणादप्रतीतेः । **एकग्रन्थेनाह**—एवं **तर्ह्येवं च सति** स्वरूपमेव **शब्दस्यार्थज्ञाने** न कारणम् । **यथा** धूमादीनां न स्वरूपमेवाग्न्याद्यवगतौ कारणम् । किं तर्हि ? सहावस्थानादिलक्षणस्सम्बन्धः । स चायं शब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्रागर्थावगमात् । **यथा धूमादिषु सहभावः प्रागेवानुमानादुपलभ्यते** । तस्मात्**कारणभूत**सम्बन्धान्तरनिराकरणेन **कार्यभूता** वाच्यवाचकतैव निराकृता भवति ।

यदि **कारणतया निराकरणं संश्लेषस्य** एवं सर्व एव **सम्बन्धा** निराकरणीयाः । किमिदमुच्यते ? यौनादयो नैव सम्भवन्तीति **सिद्धाभावप्रदर्शनमात्रं क्रियमाणं निराकरणं न भवतीति । युक्तितो बाधनं निराकरणम् । तच्च यौनादेर्न कृतम्** । संश्लेषस्यैव हि सहेतुकं निराकरणं कृतम् ।

अथायमभिप्रायः—यौनादयो नोपलभ्यन्ते **तेनानाशङ्कनीयत्वात् न निराक्रियन्ते इति । एतद्दूषयति**—संश्लेषो वा किमुपलभ्यते **येन निराक्रियते** यावता **सोऽपि नोपलभ्यते** । तथा च **स्वयमेव भाष्यकारेण** क्षुरमोदकशब्दोच्चारण **इत्यनेन ग्रन्थेनानु**पलब्धिरेवोपन्यस्ता । तस्मान्न विद्मः केन विशेषेणायं **भाष्यका-**

अथाऽयमभिप्रायः-संश्लिष्टस्यैवार्थस्य गम्यता गमकत्वं चेति। तदयुक्तम्, कार्यकारणयोरसंश्लिष्टयोरपि(१)(गम्यगमकत्वदर्शनात्। तस्मान्नैकान्तेन संश्लेष एव कारणम्। अपि तु कार्यकारणभावादयोऽपि। कार्यकारणमपि तन्त्वादि संश्लिष्टमिति चेत्! नैतन्निमित्ते सम्भवति)। (२)गम्यमानमेव गम्यं च(?)। तस्मादिदमन्धपदमिति प्रतिभाति।

उच्यते-अत्र ह्यौत्पत्तिकवादिनः केचित् स्वमेव रूपमध्यस्य शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीति प्रतिपन्नाः। युक्तिश्चोक्ता-स्वमेव रूपं शब्दस्य येयमर्थपरिणतिरिति। अतस्तन्निराकरणायेदमुक्तम्।

रेण निराकरणीयतया संश्लेष उपन्यस्तः।

अथायमभिप्रायः—**गमकत्वं शब्दस्य गम्यत्वं चार्थस्य। तच्चान्यत्र** संश्लिष्टस्यैव **इष्टम्। तेनेहापि कदाचित्तदेवाशङ्क्येतेति निराक्रियते;** तदयुक्तम्, कार्यकारणयोरसंश्लिष्टयोरपि गम्यगमकत्वदर्शनात्। तस्मात् नैकान्तेन संश्लेष एव कारणम्। अपि तु कार्यकारणभावादयोऽपि। **अतस्तेऽपि निराकरणीया इति भावः। अत्र परिचोदयति**—कार्यकारणमपि तन्त्वादि संश्लिष्टमिति चेत्? अस्यार्थः**—सर्वत्र संश्लेषो व्यापकः। कार्यकारणयोरपि समवायिकारणभूततन्तुपटयोरसमवायिकारणात्मकतन्तुसंयोगपटयोश्च संश्लेषदर्शनात्।** नैतन्निमित्ते संभवति। **नैतत्संश्लिष्टत्वं निमित्ते कुविन्दादौ संभवति। न च कुविन्दादयो न कारणम्, तद्भावभावाविशेषात्।** गम्यं च **कार्यदर्शनात्?। तस्मान्नैकान्ततः संश्लेषादवगतिः। किन्तु सम्बन्धान्तरादपीति।** तस्मादन्धपदमेवेदं **सर्वं संश्लेषसम्बन्धमात्रनिराकरणं** प्रतिभाति।

अत्र परिहारमाह--उच्यते—अत्र ह्यौत्पत्तिकवादिनः केचित्स्वरूपमेवाध्यस्य शब्दोऽर्थं (३)प्रत्याययतीति प्रतिपन्नाः। **वैयाकरणाः किल शब्द एवार्थरूपेणाध्यस्तः शब्दादवगम्यत इति मन्यन्ते।** युक्तिश्च तैरेवोक्ता-(४)स्वयमेव रूपं शब्दस्य येयमर्थपरिणतिरिति। **योऽयमर्थाकारः स शब्दस्यैव रूपं यस्मात्तस्माच्छब्दाध्यासरूपोऽर्थः। अर्थाकारस्य शब्दरूपत्वे च निर्देशतुल्यतैव हेतुः।** अतस्तन्निराकरणायेदमुक्तं **संश्लेषनिराकरणम्। यस्मात्तस्मिन्पक्षे** संश्लेष

---

१. अत्र ग्रन्थपातः प्रतिभाति। अत ( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो व्याख्यानतोऽनुमितः पाठ इत्यवगन्तव्यम्। २. इदमनन्वितं प्रतिभाति।

३. प्रतिपादयतीति ख० पु०। ४. स्वमेव इति मूलपुस्तकपाठः।

तस्मिन्पक्षे संश्लेष एव शब्दार्थयोस्सम्बन्धः, सोऽयं कार्यानुपलब्ध्या न घटत इति 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याता'मित्युक्तम् । कथं तर्हि गौरयमिति तुल्यो निर्देशश्शब्दार्थयोः ? अस्त्ययं निर्देशः । स तु नाध्यासकृत इत्याकृतिग्रन्थे वक्ष्यामः । यौनादयस्तु सम्बन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेत्यनभ्युपगमं दर्शयति । (१)"योऽत्र व्यपदेश्यस्सम्बन्धस्तमेकं न व्यपादिशति भवान् प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यस्संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध" इत्यनेनौत्पत्तिकत्वं पुनरुपोद्बलयति ।

(२)"आह-यदि प्रत्यायकश्शब्दः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति" । स्वतो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिश्चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे । तस्मात्सापेक्षत्वं शब्दस्यार्थप्रतिपत्तावस्तीति प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीत्युक्तम् । (३)"सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणमिति" । स्वाभाविकानां स्वभावत एव कार्यकारिणां सापेक्षत्वगमन-

---

एव तादात्म्यरूपश्शब्दार्थयोस्सम्बन्ध । सोऽयं संश्लेषः कार्यानुपलब्ध्या न घटत इति क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्यातामित्युक्तम् । यदि तादात्म्यं नास्ति कथ तर्हि गौरयमिति तुल्यो निर्देशः शब्दार्थयोः ? अत्र परिहारः—अस्त्ययं निर्देशः । स तु नाध्यासकृत इत्याकृतिग्रन्थे परिहारं वक्ष्यामः । यौनादयस्तु सम्बन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेत्यनभ्युपगमं दर्शयति । योऽत्र व्यपदेश्यः सम्बन्धस्तमेकं न व्यपादिशति भवान्—प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इत्यनेनौत्पत्तिकत्वं पुनरुपोद्बलयति राद्धान्ती ।

आह-यदि प्रत्यायकश्शब्दः, प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीति भाष्यम् । तत्राभिप्रायं टीकाकारो व्यनक्ति—स्वतो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिश्चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे । सर्वभावा हि कार्यकरणे प्रवर्तमानाः स्वत एव प्रवर्त्तन्ते, यथा--चक्षुरादयो रूपग्रहणे । शब्दस्तु प्रथमश्रवणेऽप्रतिपादकत्वात् स्वत एव न प्रवर्त्तते । (तस्मात्केनचित् सम्बन्धं कृत्वा प्रवर्त्तित इति ज्ञायते) । तस्मात्सापेक्षत्वं शब्दस्यार्थप्रतिपत्तावस्तीति प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययती-

---

१. शा. भा. पृ. ९. पं २८. । २. शा. भा. पृ. ९. पं २९. ।
३. शा. भा. पृ. ९. पं ३०. । () एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः ख. पुस्तके नास्ति ।

पेक्षत्वं च दर्शनादेवावगम्यते। दृष्टं हि चक्षुरादेस्स्वाभाविकत्वेऽपि रूपावगतावालोकसापेक्षत्वं दहने चानपेक्षत्वमग्न्यादेः। तदिद मुक्तं "सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाण" मिति। दृष्टं हि कार्यं पुरुषप्रयत्ना-नपेक्षं पुरुषानुपलब्धेः। सापेक्षं च प्रथमप्रयोगादनवगतेः प्रयोगान्त-रे चावगमात्। यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्तर्हीति को-ऽभिप्रायश्चोदकस्य? यदि तावत्कृतकः कार्यो न सामयिक इत्यभिप्रा-यः, ततस्सिद्धं साध्यते। पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षता हि शाब्दं प्रमाणमिति वदतोऽभिप्रेता चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे। न पुनरु-त्पत्तिमत्तापि नेष्यते। उत्पद्यत एव हि सम्बन्धः, क्रियागर्भत्वात्त-स्य। क्रियायाश्चोत्पत्तिमत्त्वात्तदनुवर्ती सम्बन्धोऽप्युत्पत्तिमानेव।

अथ कृतको रज्जुघटयोरिव पुरुषप्रयत्नजन्य इत्यभिप्रायः, तदयुक्तम्; चक्षुरादेरालोकाभावे कदाचित्कार्यमकुर्वतः तत्सद्भावे च कार्यं कुर्वतोऽपि पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षत्वात्सम्बन्धस्य तथा

त्यनेन **भाष्येणोक्तम्**। सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणमिति स्वाभाविकानां स्वभावत एव (१)**पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य** कार्यकारिणां **सापेक्षत्वं निरपेक्षत्वं च द्वयमपि** दर्शनादे-वावगम्यते।। दृष्टं हि चक्षुरादेः स्वाभाविकत्वेऽपि रूपावगतावालोकसापेक्षत्वं, दहने चा-नपेक्षत्वमग्न्यादेः। तेन **सापेक्षत्वमात्रं प्रथमश्रवणेऽर्थाप्रतिपादिकत्वात् स्यात न तु पुरुषप्रयत्नापेक्षित्वम्।** तदिदमुक्तं-सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणमिति। दृष्टं हि कार्यं पुरुषप्रयत्नानपेक्षम्, पुरुषानुपलब्धेः। सापेक्षता च प्रथमश्रवणादनवगतेः; प्रयोगान्तरे चाव-गमात। यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्तर्हीति कोऽभिप्रायश्चोदकस्येत्यनेन **भाष्य-माक्षिपति। एकग्रन्थेनाह**—यदि तावत्कृतकः कार्य **इत्येतावानभिप्रायः न** सामयिकः **पुरुषसङ्केतप्रवर्तित इति,** ततः सिद्धं साध्यते। **कुतः**? पुरुषान्तरप्रत्ययान्त-रानपेक्षता हि शाब्दं प्रमाणं वदतोऽभिप्रेता चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे। न पुनरुत्पत्तिम-त्तापि नेष्यते। उत्पद्यत एव हि सम्बन्धः, क्रियागर्भत्वात्तस्य। क्रियायाश्चोत्पत्तिमत्वात्; तदनुवर्ती सम्बन्धोऽप्युत्पत्तिमानेव।

स एव पुनरप्येकग्रन्थेनाह—अथ कृतको रज्जुघटयोरिव पुरुषप्रयत्नजन्य इत्यभिप्रायः, तदयुक्तम, चक्षुरादेरालोकाभावे कदाचित्कार्यमकुर्वतः तत्सद्भावे च कार्यं कुर्वतोऽपि पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षत्वात् सम्बन्धस्य तथा शब्दस्यापि सम्बन्धस्या-

---

१. पुरुषप्रयत्नानपेक्षकार्यकराणां. इति० ख० पु०।

शब्दस्यापि सम्बन्धस्स्यादिति । तस्मादसमर्थमिव सिद्धान्तलङ्घने भाष्यं प्रतिभाति कृतकस्तर्हीति -नेदमसमर्थम् । अयमस्याभिप्रायः- नेदमुद्योतादितुल्यम् । उद्योतस्याप्यनुग्राहकत्वं कार्यसमधिगम्यमेव । अनवगतिपूर्वकत्वादवगतेश्चक्षुरादीनाम् ? (१)शब्देन सामायिकत्वं कृतकता वोक्ता ।

(२)"अथ गौरित्यत्र कश्शब्द" इति कोऽयं प्रश्नः ? अय-

दिति । तस्मादसमर्थमिवाशक्तमिव सिद्धान्तलङ्घने भाष्यं प्रतिभाति-कृतकस्तर्हीति । नेदमसमर्थम् । अयमस्याभिप्रायः—नेदमुद्योतादितुल्यं द्वितीयादिश्रवणं, उद्योतस्यापि ह्यनुग्राहकत्वमेतत्कार्यसमधिगम्यमेव । तथैव कार्यदर्शनात् । अनवगतिपूर्वकत्वात् अवगतेश्चक्षुरादीनाम् । न च चक्षुरादयोऽवगमकत्वेनावगता अवगमकाः तेन तत्र युक्तम् । शब्दे पुनस्त्वयैवं वक्तव्यम् अवगतिपूर्विकैवार्थावगतिरिति । यस्माद्व्यवहारेऽयमस्यार्थ इत्यवगम्य ततः शब्दादर्थं प्रतिपद्यते इति । न च प्रतिपत्तावनुत्पन्नायामयमस्यार्थ इति ज्ञानं भवति । तस्मादवगतिपूर्विकैवार्थावगतिरिति त्वयाऽभ्युपगमनीयम् । न चैतद्युक्तम्, अवगतेरेव कारणं चिन्त्यते यतः । न चावगतिरेवावगतेः कारणमिति युक्तम् । आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् । तस्मान्निमित्तान्तरापेक्षायां देवदत्तादिषु दृष्टः समय एव गवादिष्वर्थप्रतिपत्तिहेतुरिति साम्प्रतम् । तथा च कीर्त्तिनोक्तम्—

"यज्जातीयो यतः सिद्धः स तस्मादग्निकाष्ठवत् ।
अदृष्टहेतुरप्यन्यो विशिष्टस्सम्प्रतीयते" ॥ इति ।

तदिदमाह—तस्मात्सम्बन्धान्तरपूर्विकैवार्थावगतिरिति सिद्धा सापेक्षता । तदिदं कृतकशब्देन सामायिकत्वं कृतकता वोक्ता । यदाऽयमर्थः प्रतिपादयितुमभिप्रेतः तदा मयाऽयं शब्दः प्रयोज्य इति योऽयं प्रयोगनियमः स समयः । तेन निर्वृत्तस्सामयिकः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः । तस्मिंश्च पक्षे शब्दप्रयोगादर्थप्रतिपादनाभिप्रायं प्रतीत्य तत्पुरस्सरमर्थज्ञानम्, अस्य शब्दस्यायमर्थ इति यावत् । पुरुषस्य सङ्केतः तेन सम्बन्धः कृतकोऽभिप्रेतः । तस्मिंस्तु पक्षे शब्दादेवार्थज्ञानम् । पक्षद्वये चास्मिन् पुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात्सम्बन्धस्य तत्पुरस्सरत्वाच्च वेदादर्थावगतेः पौरुषेयत्वमेव वेदानाम् । पुरुषाश्च प्रमाणान्तरेणार्थमवगम्यावगमयन्तीति सापेक्षता । ततश्चाप्रामाण्यं चोदनाया इति स्थितोऽयमाक्षेपः ॥

अथ गौरित्यत्र कश्शब्द इति कोऽयं प्रश्नः ? अस्यार्थः—सापेक्षतया शब्द-

---

१. अत्र ग्रन्थस्त्रुटितो व्याख्यानतोऽनुमेयः । २. शा. भा. पृ. १०. पं. १०.

मयं प्रश्नः--यद्यपरिणत्या शब्दोऽर्थं प्रतिपादयति कस्तर्हि शब्दोऽभिप्रेतः ?। यः श्रोत्रेणावच्छिद्यते स शब्दः ?। ओमित्युच्यते। (१)"श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः। ते च श्रोत्रग्रहणाः" गकारौकारविसर्जनीयाः।

नन्वेवमर्थप्रत्ययो नोपपद्यते क्रमवर्तित्वाद्वर्णानाम्। क्षणिकत्वाच्च तदुपलब्धेः। उपलभ्यमानतया च पदादिव्यवस्था, न सन्मात्रतया। तस्मादनुपपन्नोऽर्थप्रत्ययः।

स्याप्रामाण्ये पूर्वपक्षवादिनाक्ते ऽत्र कोऽयं प्रश्नः ? अयं सिद्धान्तवादिनः सिद्धान्तं कर्तुमवसरः। न चायं सिद्धान्तोपक्रम एव। तथा हि गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष इत्युत्तरं पूर्वपक्षवादिनः स्यात्। तच्चानुपपन्नम्। तस्मादयुक्तोऽयं प्रश्नः। अयमयं प्रश्नः–यद्यपरिणत्या शब्दोऽर्थमवगमयति। कस्तर्हि शब्दोऽभिप्रेतः? अत्रेदमर्थतत्वं वैयाकरणः पूर्वपक्षवादिना सिद्धान्तिनि पराजिते सिद्धान्तिनमेव पर्यनुयुङ्क्ते संश्लेषलक्षणसम्बन्धं परित्यजता भवता प्रत्याय्यप्रत्यायकभावं चाभ्युपगच्छता अपरिणत्या शब्दोऽर्थमवगमयतीत्यभ्युपगन्तव्यम्। एवमभ्युपगच्छतस्ते कः शब्दोऽभिप्रेतः ? न तावद्वर्णात्मकः, तेभ्योऽर्थप्रतिपत्त्ययोगात्। तस्मादवर्णात्मकश्शब्दोऽभ्युपेयः। तस्य चार्थतादात्म्यमविरुद्धम्। तेन संश्लेषलक्षणः सम्बन्धोऽभ्युपगम्यताम। तथा च स्वाभाविकोऽपि सम्बन्धः सिद्ध इत्यनपेक्षत्वमपि सिद्धम्। तेन विमुच्यतां प्रत्याय्यप्रत्यायकभावलक्षणस्सम्बन्ध इति। तेन युक्तोऽयं प्रश्नः। एकग्रन्थेनाह— योऽयं श्रोत्रेणावच्छिद्यते स शब्दो भवतोऽभिमत ? इति। इदानीं सिद्धान्त्याह— ओमित्युच्यते अङ्गीकारे ह्योमिति। तेनाङ्गीक्रियत इति यावत्। यस्माच्छ्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः। ते च श्रोत्रग्रहणाः गकारौकारविसर्जनीयाः। तस्मात्त एव शब्दाः।

नन्वेवं सत्यर्थप्रत्ययो नोपपद्यते। कथम् ? क्रमवर्तित्वाद्वर्णानां, क्षणिकत्वाच्च तदुपलब्धीनामुपलभ्यमानतया च पदादिव्यवस्था, न तु सन्मात्रतया। तस्मादनुपपन्नोऽयमर्थप्रत्ययः। अस्यार्थः–वर्णास्तावन्न सन्मात्रतयाऽर्थं प्रतिपादयन्ति। तेषां सर्वगतत्वान्नित्यत्वाच्च सर्वदा सर्वत्र चार्थप्रतीतेः। उपलब्धिपक्षे तु प्रत्येकं प्रतिपादकत्वं नास्ति। न च समुदितानाम्, क्रमवर्तित्वात्तदुपलब्धीनाम्। न च क्रमोत्पन्नानामुपलब्धीनां स्थेम्नोपलब्धौ साहित्यम्। तासां क्षणिकत्वात्। न च तत्प्रकारातिरेकि प्रकारान्तरमस्तीत्यनुपप-

---

१. शा. भा. पृ. १०. पं. ११.।

अथायमभिप्रायः-उपलब्धिविनाशेऽपि हि तत्स्मृत्यनुग्रहादर्थावगम इति । सापि न सर्वविषयिणी । उपलब्धिवत् । उपलब्ध्यनुसारिणी हि सा । अतोऽप्यर्थावगतिर्न घटते । तस्माच्छब्दतत्त्वमेवेदमर्थरूपतया विपरिवर्तत इत्युक्तं शब्दविद्भिः ।

किंचाविवर्तपक्षे श्रोत्रादिव्यापारानिरपेक्षैव स्वरूपेऽर्थे वाऽवगतिः शक्यते वक्तुम् । बाढम्, शब्दादयः श्रोत्राद्यवच्छेदेनैकरूपा अप्यनेकरूपतया प्रतिभान्ति । मरकतपद्मरागादिषु मुखमेकमनेकमिव प्रतिभाति तथात्रापि ।

न्तोऽर्थप्रत्ययः ।

अथायमभिप्रायः—उपलब्धिविनाशेऽपि हि तत्स्मृत्यनुग्रहादर्थावगम इति । अस्यार्थः—यद्यपि क्षणिकत्वादुपलब्धयो युगपन्न सम्भवन्ति, तथापि तत्स्मृत्यनुगृहीता वर्णा अवगमं करिष्यन्तीति । सापि न सर्वविषयिणी, उपलब्धिवत् । उपलब्ध्यनुसारिणी हि सा । अस्यार्थः-सापि स्मृतिस्सर्ववर्णविषयैका नास्ति, यथोपलब्धिः प्रत्येकवर्णविषया तथा सापि । यस्मादुपलब्ध्या संस्कारः क्रियते संस्काराच्च स्मृतिः । तेनोपलब्धिवदेकैकवर्णविषयात् संस्कारात् स्मृतिरिति न सर्ववर्णविषयत्वम् । न च प्रत्येकवर्ण(१)विषयाभ्य एव स्मृतिभ्यः संस्कारयौगपद्येन युगपद्भाविनीभ्योऽर्थप्रतीतिः, क्रमविपर्ययोच्चरितेष्वपि वर्णेषु संस्कारयौगपद्येन स्मृतौ यौगपद्याविशेषात्त(२)त्प्रसंगात् । अतोऽप्यर्थावगतिर्न घटते । तस्माच्छब्दतत्वमेवेदमर्थरूपतया विवर्त्तत इत्युक्तं शब्दविद्भिः । यस्माद्वर्णातिरेकी शब्दः कार्यगम्यः तस्मात्स विवर्त्ततेऽर्थरूपेणेति प्रतीतिविरुद्धता नास्ति । वर्णात्मके हि शब्दे गवादीनां तद्रूपता प्रत्यक्षेण विरुध्यते ।

किं चाविवर्त्तपक्षे श्रोत्रादिव्यापारनिरपेक्षैव स्वरूपेऽर्थे वाऽवगतिश्शक्यते वक्तुम् । अस्यार्थः-विवर्त्तवादिनापि हि श्रोत्रादिव्यापारापेक्षा शब्दस्वरूपेऽर्थे वाऽवगतिर्वाच्या । सा च भिन्नयोरेव शब्दार्थयोराकारं समर्पयति । यदि परं श्रोत्रादिव्यापारानपेक्षा प्रतीतिरभ्युपगम्येत तदा स्यादेव विवर्त्तः, न चासावस्तीति विवर्त्तपक्षोऽप्यनुपपन्नः । अत्रोत्तरम्-बाढम्, अतिशयेन शक्यते । शब्दादयः श्रोत्राद्यवच्छेदेन ह्येकरूपा अप्यनेकरूपा इव प्रतिभान्ति । अस्यार्थः—यद्यपि परमार्थतो भेदो नास्ति तथापि श्रोत्राद्युपाधिवशेन भिन्नबुद्धिर्भवति । अत्र दृष्टान्तमाह—मरकतपद्मरागादिषु मुखमेकमप्यनेकरूपमिव

---

१. विषयात्यये इति क० पु० । २. तदर्थसंवित्प्रसङ्गात् इति ख० पु० ।

ननु च खड्गादिष्वेकं ग्राहकम्। उपाधयो हि खड्गादयः तदेकग्राहकवशादेकं मुखमिति शक्यते वक्तुम्। भेदाश्चोपाधिनिबन्धनाः। अत्र पुनः किमेकं ग्राहकं शब्दादेः ? यद्वशाच्छ्रोत्राद्युपाधिकृतो भेदः, एकमेवेदं वस्त्विति वर्ण्यते। किमिदं प्रलप्यते-एकग्राहकवशादेकं वस्त्विति। एकत्वादेव ह्येकत्वम्। ननु चोक्तमेकत्वमेव न प्रतीयेत इति। श्रोत्रादयो हि प्रतीतेः कारणम्। ते च भेदेनैव प्रतीतिमुत्पादयन्तीति प्रतीतिभेदे सत्येकं वस्त्विति दुर्वचः। कथं तर्हि खड्गादिषु तदेवेदं मुखमिति ? बिम्बाकारप्रत्यभिज्ञानात् तदुपाधिनिबन्धनो भेद इति शक्यते वक्तुम्। उक्तं तर्हि त्वयैवैकत्वं-प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमिति। अस्ति चेदमेकत्वं शब्दादावपि-गौरयं, शुक्लोऽयं, सुरभि चन्दनमिति। तस्मा

प्रतिभाति तथात्रापि **भविष्यति**।

ननु खड्गादिष्वेकं ग्राहकं **चक्षुरिन्द्रियम्**। उपायो हि खड्गादयः **तस्यैकस्य** वशेनैकं मुखमिति शक्येत वक्तुम्। भेदाश्चोपाधिनिबन्धना **इति च शक्यते वक्तुम्**। अत्र पुनः किमेकं ग्राहकं शब्दादेः ? यद्वशाच्छ्रोत्राद्युपाधिकृतो भेदः, एकमेवेदं वस्त्विति वर्ण्यते। **एकस्मिन् ग्राहके श्रोत्रादयो भिन्ना उपाधिमात्रतयैवावतिष्ठन्ते। तद्वशाच्च भेद इति युज्येतापि। अत्रोत्तरम्**-किमिदं प्रलप्यते-एकग्राहकवशादेकं वस्त्विति। **अत्रापि नैकग्राहकवशादेकं मुखम्। किंतु** एकत्वादेव ह्येकत्वम्। **एकत्वेनैव प्रतीतेरेकत्वम्, तेनात्राप्येकत्वेन प्रतीतेः शब्दरूपादीनामेकत्वमिति**। ननु चोक्तमेकत्वमेव न प्रतीयत इति। **कस्मात् ?** श्रोत्रादयः प्रतीतेः कारणम्। ते च भेदेनैव प्रतीतिमुत्पादयन्ति। प्रतीतिभेदे च सत्येकं वस्त्विति दुर्वचः। कथं तर्हि खड्गादिषु तदेवेदं मुखमिति ? बिम्बाकारप्रत्यभिज्ञानादुपाधि**निबन्धनो** भेद इति शक्यते वक्तुम्। अस्यार्थः **-कथमुपाधिषु नानावभासे सत्यपि तदेवेदं मुखमिति निश्चयः, यावता भेद एव स्यात्। यदि बिम्बाकारप्रत्यभिज्ञा स्यात्तद्दोषनिबन्धनो भेद इति शक्यते** वक्तुम्, **नान्यथा**। उत्तरम्—उक्तं तर्हि त्वयैवैकत्वम्। **त्वया हि** प्रत्यभिज्ञानादेकत्वं **भवेदिति वदता एकत्वमुक्तम्। कुतः प्रत्यभिज्ञानात् ? सर्वत्र तदेवेदं मुखमिति प्रतीतेः। अत्र भेदाभेदयोः परस्परविरोधित्वे भेदस्योपाधिवशेनाप्युपपत्तेरभेद एव पारमार्थिक इति निश्चीयते।**

ननु च भवत्वेवं मुखे, शब्दादिषु कथमिति, तत्राह—अस्ति चेदमेकत्वं

दत्राप्येकतया प्रत्यभिज्ञानात् श्रोत्राद्युपाधिनिबन्धन एव भेद इत्युपपन्नम् । श्रोत्रादिभेदः किंनिबन्धनः ? विषयभेदप्रतिपत्तिनिबन्धन इति वदामः । विषयभेदप्रतिपत्तेः किं निबन्धनम् ? । श्रोत्रादिभेद इत्युक्तम् । एवं तर्हीतरेतराश्रयतोक्ता भवति । बाढमुक्ता । अविद्यामातृकेयम् । अत एवाविद्येत्युच्यते बुधैः । तस्माद्विवर्त्त एवाश्रयणीयस्तत्त्वविद्भिरवगतेः कारणम् । तस्मादशब्दज्ञो देवानां प्रियः । यो हि युतसिद्धयोश्शब्दार्थयोस्सम्बन्धमर्थावगतौ कारणं मन्यते । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इति कोऽयं संस्कारो नाम ? यदि तावद्वर्णावगतिः, प्रत्युक्ता सा । स्मरणमपि तथैव ।

शब्दादावपि। गौरयमिति **जातिशब्दयोस्तुल्यव्यपदेशादेकत्वावगमः** । शुक्लोऽयमिति **रूपशब्दयोः** । सुरभि चन्दनमिति **गन्धशब्दयोर्द्रव्यशब्दयोश्च** । तस्मादत्राप्येकतया प्रत्यभिज्ञानात् श्रोत्राद्युपाधिनिबन्धन **एवायं** भेद इत्युपपन्नम् । अस्यार्थः- **सर्वशब्देषु तावच्छब्द इत्येका बुद्धिः । अभिव्यञ्जकध्वनिवशात् भेदः । शब्दस्य जात्यादीनां तुल्यव्यपदेशादभेदः, श्रोत्राद्युपाधिवशेन च भेद इत्युपपन्नम् ।** अत्र चोदयति—श्रोत्रादेः किंनिबन्धनो भेदः ? अत्राभिप्रायः—**त्वन्मते सर्वं जगदेकरूपम् । अतश्श्रोत्रादेरपि कथं भेद इति** । विषयभेदप्रतिपत्तिनिबन्धन इति वदामः । **कार्यभेदाच्छ्रोत्रादीनामपि भेद इत्यर्थः** । विषयभेदप्रतिपत्तेः किं निबन्धनम् ? **विषयभूतानां शब्दानां भेदप्रतिपत्तेः किं कारणमित्यर्थः** । श्रोत्रादिभेदो **निबन्धनमित्युक्तमेवानन्तरम्** । एवं सतीतरेतराश्रयतोक्ता भवति । **सा च न युक्ता** । बाढमुक्ता, अविद्यामातृकेयम् । **येयमितरेतराश्रयता सेयमविद्या मातृका मातृसदृशी । यदि हि काचिदत्रानुपपत्तिर्न स्यात् विद्यैव स्यात् । न तूपपन्नार्थे चाविद्या ।** अतएवाविद्येत्युच्यते बुधैः । **यत एवानुपपन्ना तस्मात्** विवर्त एवाश्रयणीयस्तत्त्वविद्भिरवगतेः **कारणम्, विवर्तस्योपपन्नत्वात् ।**

एवं वैयाकरणः स्वपक्षं साधयित्वा मीमांसकं पराजित्य पर्यनुयुङ्क्ते—अतो न शब्दज्ञो देवानां प्रियः, यो हि युतसिद्धयोः शब्दार्थयोस्सम्बन्धं अर्थावगतौ कारणं मन्यत इति । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इति कोऽयं संस्कारो नाम ? यदि तावद्वर्णावगतिः **संस्क्रियतेऽर्थप्रतीतियोग्यात्मा क्रियतेऽनयेति व्युत्पत्त्या;** प्रत्युक्ता सा **अर्थोपलब्धौ कारणत्वं तस्या न सम्भवति, अयौगपद्यादित्युक्तम् । अथ स्मरणं संस्कारः,** अत्राह—स्मरणमपि तथैव **यथैवोपलब्धिस्तथैवाकारणम्, अयौगपद्यादेव ।**

अथ स्मृतिकार्यान्यथानुपपत्त्या कश्चित्पदार्थः कालान्तरावस्थायी विद्यत इति कल्प्यते, असावपि प्रतिवर्णविषय एवेति शक्यते कल्पयितुम्। एकैकवर्णविषयत्वादुपलब्धेः, तदनुसारित्वाच्च स्मृतेः, तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य। तस्माद्वर्णोपलब्धिवदसावपि न कारणम्।

न च स्मृतिविज्ञानशून्यस्संस्कारोऽस्तीति प्रमाणमस्ति। दर्शयति च प्रत्येकवर्णविषयमेव संस्कारं(१) "पूर्ववर्णजनितविशेषसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णो वाचक" इति ब्रुवन्। तस्मादुपलब्धि-

अथ स्मृतिकार्यान्यथानुपपत्त्या कश्चित्पदार्थविशेषः कालान्तरावस्थायी विद्यत इति कल्प्यते। अनुभूत एव वस्तुनि स्मरणं भवति, नाननुभूते। तत्र यद्यनुभवः कश्चिदतिशयमात्मनि नादध्यात् तदानुभूताननुभूतयोरविशेषादुभयत्रापि स्मृतिस्स्यात्। न चोभयत्रापि। अतश्चेयं व्यवस्थया स्मृतिरुपजायमानाऽनुभवाहितसंस्कारं प्रकल्पयति। सोऽपि यद्यनुभववत्क्षणिकस्स्यात् कालान्तरे स्मृतिर्नोपपद्यते। तस्मात्कालान्तरावस्थायी संस्कारोऽस्तीति गम्यते। तेनास्य स्थास्नुतया यौगपद्यमुपपद्यत इति। तत्राह—असावपि प्रतिवर्णविषय एवेति शक्यते कल्पयितुम्। एकैकवर्णविषयत्वादुपलब्धेस्तदनुसारित्वाच्च स्मृतेस्तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य। अस्यार्थः—संस्कारो हि वर्णस्मृतिजनकतया वर्णान् स्मृतौ युगपदुपलम्भयन् अर्थप्रतीतौ कारणतां यायात्। स चैकैकवर्णविषय एव न सकलवर्णविषयः। कस्मात्? उपलब्धिभिराधीयन्ते संस्काराः। उपलब्धयश्च प्रत्येकवर्णविषया एव। तेन कारणमुखेन तावदेकैकवर्णविषयस्संस्कारः। तथा कार्यमपि यत्संस्कारस्य कल्पकं तदपि प्रत्येकवर्णविषयमेव, उपलब्ध्यनुसारित्वात्स्मृतेः। उपलब्धं हि स्मर्यते, नानुपलब्धम्। न च समुदिता वर्णा उपलब्धा इति न समुदितवर्णविषया स्मृतिः। तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य सैव स्मृतिः कार्यं यस्य स तत्कार्यः, तस्य भावस्तत्कार्यत्वम्, तस्मात्। एतदुक्तं भवति—स्मृतितः संस्कारः कल्प्यमानः कार्यानुरूप्यात्प्रतिवर्णविषय एव कल्पनीय इति। तस्माद्वर्णोपलब्धिवदसावपि न कारणम्।

ननु भवतु स्मृतिहेतुस्संकारः प्रतिवर्णविषयः, अन्य एवापूर्वः प्रतिवर्णजनितोऽर्थप्रतीतिहेतुरस्तु। तत्राह—न च स्मृतिज्ञानशून्यः संस्कारोऽस्तीति प्रमाणमस्ति। अर्थप्रतीतिलक्षणकार्यस्य विवर्त्तेनाप्युपपत्तेरिति वक्ष्यति। दर्शयति च प्रत्येकवर्णविषयमेव संस्कारं "पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो-

१. शा. भा. पृ. १०. पं. १८. अत्र मुद्रितभाष्यपुस्तके पाठभेदोऽस्ति।

स्मृतिभ्यां किमधिकमस्यार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं मन्यते भाष्यकारः ! स्फोटवादिनो वा कथमित्येतदप्यनुत्तरम् । न ह्यभ्युपगतिरर्थसिद्धौ हेतुः । तस्मादुपवर्णनीयोऽयं ग्रन्थः ।

अथ कालान्तरावस्थायितैव विशेषः, तन्न ; परस्परासम्बन्धे हि किमवस्थितिः करिष्यति । अथार्थप्रतिपत्तिरेव सम्बन्धहेतुः । एवमितरेतराश्रयता प्राप्नोति । भवत्विति चेत् ! न तत्त्वागमे युक्तोऽयमभ्युपगमः । कथं तर्हि बीजाङ्कुरादिषु ? दर्शनादिति यद्युच्येत, तदिहापि दर्शनं शक्यते वक्तुं विवर्तप्रतिपक्षसम्भवात् । अर्थावगतिर्हि का-

---

ऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक" इति ब्रुवन् । पूर्ववर्णास्संस्कारजनकाः, अन्त्यो नेति । अतो न संभूय वर्णाः संस्कारमारभन्त इति ज्ञायते । उपसंहरति—तस्मादुपलब्धिस्मृतिभ्यां किमभ्यधिकमस्यार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं मन्यते भाष्यकारः । नास्याधिकं सामर्थ्यमस्तीति भावः ।

ननु यथार्थप्रतीतिरनुपपन्ना तथा स्फोटाभिव्यक्तिरप्यनुपपन्ना । तस्मान्नैकैकेन वर्णेन ध्वनिना वा स्फोटोऽभिव्यज्यते । न च नाभिव्यज्यतामिति वाच्यम् । अनभिव्यक्तादर्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । न च समुदितैः, समुदायासम्भवात् । न च भागशोऽभिव्यक्तिः, भागाभावात् । तस्मादर्थप्रतीतिरेव परमस्तु वर्णेभ्यः, किं स्फोटकल्पनयेति । तत्राह—स्फोटवादिनो वा कथं स्फोटाभिव्यक्तिरित्यनुत्तरं सिद्धान्तिनः । नाभ्युपगतिरर्थसिद्धौ हेतुः । यत्खल्वनुपपन्नं तदनुपपन्नमेव । न चाभ्युपगमादुपपन्नता भवति । तस्मादुपवर्णनीयोऽयं ग्रन्थः ।

अथ कालान्तरावस्थायितैव विशेषः, उपलब्धिस्मृती क्षणिके, संस्कारस्तु कालान्तरावस्थायीति । तस्मादधिकत्वम् । तन्न; परस्परासम्बन्धे किमवस्थितिः करिष्यति ? एकैकवर्णविषयस्मृतिहेतुत्वात्तस्य, स्मृतीनां च यौगपद्याभावात् स्थायितापि नोपकारिणीति । अथार्थप्रतिपत्तिरेव सम्बन्धहेतुः अर्थप्रतिपत्तिरन्यथानुपपन्ना युगपत्सर्ववर्णविषयां स्मृतिं कल्पयति, स्मृतिरपि संस्काराणां परस्परं संभूय कारितामित्यर्थप्रतिपत्तिरेव संस्काराणामन्योन्यसम्बन्धे हेतुः । उत्तरम्—एवमितरेतराश्रयता प्राप्नोति । वर्णेभ्य एव ह्यर्थप्रतिपत्तौ निश्चितायां परस्परसम्बन्धकल्पना, परस्परसम्बन्धाच्च वर्णेभ्य एवार्थप्रत्ययो वाच्यः । स्फोटादप्यर्थप्रतिपत्त्युत्पत्तेः । भवत्वितरेतराश्रयता, न च दोषमावहेद्विवर्तवादिन इवेति चेत् ? न तत्त्वावगमे युक्तोऽयमभ्युपगमः । कथं तर्हि बीजाङ्कुरादिषु ? बीजादङ्कुरोऽङ्कुराच्च बीज-

रणमात्रस्य हेतुतां प्रतिपद्यते। न संस्कारसम्बन्धस्यैव। बीजाङ्कुरादिषु विशेषदर्शनादुपपन्नम्। इह त्वानुमानिकत्वात्संस्कारस्य विशेषोपलब्धिर्नोपपद्यते। तस्माद्विवर्तमेवोपपन्नतरं मन्यामहे। अत एवेदमप्ययुक्तम्। किमयुक्तम्? सा च शब्दकल्पना चेति। कथमयुक्तम्? विवर्तपक्षे हि का नामेयं शब्दकल्पना? यस्मात् अध्यासितोपाधि सर्वप्रमाणावगम्यमेकं वस्त्वित्युक्तम्; तस्मादशब्दज्ञतैवेयं यदुत भिन्नयोरपि शब्दार्थयोरौत्पत्तिकस्सम्बन्धोऽभिधीयते।

नन्वेकत्ववादिनोऽपि नैवायं विभागः शक्यतेऽवगन्तुम्–ज्योतिष्टोमोऽयं, दर्शपूर्णमासाविमाविति। एकत्वे हि न वाक्यैकत्व एवावस्थितिः। सर्ववाक्यानामेकता प्राप्नोति वर्णानामिव पदे पदानामिव वाक्ये; एकत्वावगमादेव। भवति हि सर्ववाक्येषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिः। सर्ववाक्यार्थेषु च वाक्यार्थ इति। त-

मिति। तत्रापि कथमितरेतराश्रयता न भवति? दर्शनादिति यद्युच्येत दृश्यते तावद्बीजादङ्कुरोऽङ्कुराच्च बीजम्। न च दृष्टेऽनुपपत्तिरिति यद्युच्येत, तदिहापि दर्शनं शक्यते वक्तुम्। अर्थप्रतीतिर्हि वर्णप्रतीत्यनुरोधिनी दृश्यते। नैतद् दर्शनं सिद्धम्, विवर्त्तस्य प्रतिपक्षस्य सम्भवात्। विवर्त्तादप्यर्थप्रतीतिसम्भवादित्यर्थः। अर्थावगतिर्हि कारणमात्रस्य हेतुतां प्रतिपद्यते कारणमात्रं गमयति न संस्कारस्सम्बन्धस्यैव हेतुतां प्रतिपद्यते। बीजाङ्कुरयोस्तु कारणविशेषदर्शनादुपपन्नं साक्षादेव बीजादङ्कुरोत्पत्तिदर्शनादङ्कुराच्च बीजोत्पत्तेः। इह त्वानुमानिकत्वात्संस्कारस्य वर्णविषयस्य कारणविशेषोपलब्धिर्नोपपद्यते। तस्माद्विवर्त्तमेवोपपन्नतरं मन्यामहे। यतो विवर्त्त एवोपपन्नतरः अत इदानीमिदमप्ययुक्तम्। किमयुक्तम्? सा च शब्दकल्पना चेति। कथमयुक्तम्? विवर्त्तपक्षे हि का नामेयं शब्दकल्पना? यस्मादध्यासितोपाध्यध्यासितविशेषं सर्वप्रमाणावगम्यमेकं वस्त्वित्युक्तम्। तस्मादशब्दज्ञतैवेयं यदुत भिन्नयोरपि शब्दार्थयोरौत्पत्तिकः सम्बन्धोऽभिधीयते। भिन्नयोर्हि वाच्यवाचकलक्षणस्सम्बन्धोऽभ्युपगमनीयः। स चोक्तेन न्यायेन नास्तीत्युच्यते पूर्वपक्षवादिना।

नन्वेकत्ववादिनोऽपि नैवायं विभागः शक्यते(१)वगन्तुं—ज्योतिष्टोमोऽयं, दर्शपूर्णमासाविमाविति। कस्मादित्यत्राह—एकत्वे हि न वाक्यैकत्व एवावस्थितिः, किं तु सर्ववाक्यानामेवैकता प्राप्नोति वर्णानामिव पदे पदानामिव

१. वक्तु इति ख. पु.।

दिदमभिन्नं सर्वमेव ज्योतिष्टोमादि कर्मजातं प्राप्नोति। दृश्यन्ते चाधि-कारभेदा विरुद्धाश्चाविरुद्धाश्च । विरुद्धा विरुद्धफलाः। अविरुद्धाश्चा-विरुद्धफलाः। तत्र विरुद्धाः कृष्णलचरुसर्वस्वारादयः। अविरुद्धाश्चा-ग्निहोत्रादयः। नचैतदेकत्व उपपद्यते। सत्यं नैकत्व उपपद्यते। भिन्नार्थानि चैतानि वाक्यानि । एकार्थप्रतिपत्त्यर्था चैकता । न चात्रैकार्थताऽवसीयते। तस्मादेकस्मिन् वाक्ये पदवर्णापलापो युक्तः। वाक्यान्तरे तु किंकृतो वाक्यान्तरस्यापलाप इति। तस्मा-न्नेयं विरुद्धाविरुद्धचोदनोपपद्यते। शब्दप्रामाण्यवादिनो ह्यर्थसम्ब-द्धः(१) शब्दः शब्देनोच्यते, न काकवाशिताद्यपि श्रोत्रग्राह्यम्।

ननु—श्रोत्रादिभेदमुपवर्णयता सर्वमेतदविद्याजातमित्युक्तम्।

वाक्ये। कस्मात्? एकत्वस्यावगमादेव। भवति हि सर्ववाक्येषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिः। **तेन वाक्यानि तावद्भिन्नानि। वाक्यवदेव च न वाक्यार्थो भि-द्यते।** सर्ववाक्यार्थेषु वाक्यार्थ इत्येका बुद्धिरस्ति। **तद्वशादप्येकता प्राप्नोति।** तदिदमभिन्नं सर्वमेव ज्योतिष्टोमादि कर्मजातं प्राप्नोति। **न चैतदङ्गीकर्त्तुं शक्यम्। तदाह—**दृश्यन्ते चाधिकारभेदा विरुद्धाश्चाविरुद्धाश्च। विरुद्धा विरुद्धफलाः, अविरुद्धाश्चा-विरुद्धफलाः। तत्र विरुद्धाः(२) कृष्णलचरुसर्वस्वारादयः, आयुर्मरणयोः फलयोर्विरोधात्। अविरुद्धाश्चाग्निहोत्रादयः। न चैतदेकत्वे **वाक्यानामुपपद्यतेऽनेकार्थत्वम्। समा-धत्ते—**सत्यं नैकत्व **इदमुपपद्यते**। भिन्नार्थानि चैतानि वाक्यानि, **साक्षादर्थ-भेदस्यावगम्यमानत्वात्। ननु च वाक्यानामेकत्वेन तदर्थानामप्येकता। तत्राह—**अर्थप्रतिपत्त्यर्था चैकता। **एकवाक्यत्वमन्तरेणार्थप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरेकं वाक्यमङ्गीक्रियते। न च भिन्नेषु वाक्येषु** एकार्थताऽवसीयते। तस्मादेकस्मिन् वा-क्ये पदवर्णापलापो युक्तः। वाक्यान्तरे तु किंकृतो वाक्यान्तरस्यापलाप **इति**। तस्मान्नेयं विरुद्धाविरुद्धचोदनोपपद्यते। शब्दप्रामाण्यवादिनश्चार्थसम्बद्धः शब्दोऽभिमतः, न काकवाशिताद्यपि श्रोत्रग्राह्यम्। **तेनार्थभेदादर्थप्रतिपादकशब्दभेदो युक्तः।**

ननु च श्रोत्रादिभेद**मविद्याकल्पितमित्यु**पवर्णयता सर्वमेतदविद्याजातमित्युक्तम्।

---

१. शब्दोऽभिमतः इति व्याख्यानसम्मतः पाठः।

२. "प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः" इति वाक्येनायूरूपफलमु-द्दिश्य विहितायामायुष्कामेष्टौ विहितः कृष्णलचरुः। कृष्णलः माषाकृतिस्सुवर्णखण्डः॥ "म-रणकामो यजेत यः कामयेताऽनामयता स्वर्गं लोकमियाम्" (आप.२२.७.२०) इति वि-हितो यागविशेषः सर्वस्वारः॥

किमिदमिदानीमर्द्धजरतीयमुपन्यस्यते—वाक्यवाक्यार्थयोर्भेद एवे-ति। अनभिप्रायज्ञो देवानां प्रियः। ब्रह्मण्यसावभेद उक्तः। तद्रूपतया केन भेदोऽभिधीयते? शास्त्रार्थावगतौ च केन वा भेदोऽपह्नोतुं शक्यते श्रोत्रादीनामिव? सत्यं नापह्नूयते। अविद्या तु प्राप्नोति। विद्या चेष्यते वैदिकोऽर्थः। कथमविद्यातोऽभ्युदयः शक्यते वक्तुम्। अविद्या हि प्रत्यवायस्य निमित्तम्। सत्यं यथा भवानाह। प्रत्यवायस्त्वापेक्षिकः। सर्वं हि क्षयि प्रत्यवायायैव। किन्तु प्रत्यवाय एवैकत्र। स चोपायश्चान्यत्रेति विशेषः। तस्मान्न किञ्चिदत्र पूर्वं परेण विरुध्यते।

ननु वाक्यवाक्यार्थयोर्भेदेऽपि कर्मोत्पत्तिवाक्यैर्गुणवाक्यानां कथमर्थत एकता शक्यते वक्तुम्? उक्तं भिन्नत्वेऽप्येकानुष्ठानसिद्धि-

---

किमिदमर्द्धजरतीयम् **अर्द्धेन जरत्यर्धेन तरुणीवदिदमुपन्यस्यते**(१) **"समासाच्च तद्विषया"दितीवार्थे छः।** अत्र वाक्यवाक्यार्थयोर्भेद एवेति। **अत्र समाधत्ते।** अनभिप्रायज्ञो देवानां प्रियः, **यतो** ब्रह्मणि **ब्रह्मावस्थाया**मासावभेद उक्तः। तद्रूपतया केन वा भेदोऽभिधीयते(२)शास्त्रार्थावगतौ च केन वा भेदोऽपह्नोतुं शक्यते श्रोत्रादीनामिव। **अविद्यानिबन्धनो भेदः, परमार्थतस्त्वभेद इत्याशयः।**

पुनराक्षिपति—सत्यं **नापह्नूयेत त्वया भेदः,** किन्तु अविद्या प्राप्नोति, विद्या चेष्यते वैदिकोऽर्थः। **अन्यथा** कथमविद्यातोऽभ्युदयः शक्यते वक्तुम्? अविद्या हि प्रत्यवायस्य निमित्तम्। **परिहरति**—सत्यं यथा भवानाह। प्रत्यवायस्त्वापेक्षिकः। **किञ्चिदिष्टमपि किञ्चिदपेक्ष्य प्रत्यवाय इत्युच्यते, यथा-स्वर्गो मोक्षम्, अन्तवत्त्वात्। तेन** सर्वं क्षयि **कर्मजातं** प्रत्यवायायैवा**न्तवत्त्वादिदोषात। स च प्रत्यवायो विद्यर्थोऽभ्युदयोपायश्च सिध्यतीत्यनभ्युदयार्थेभ्योऽप्यापातरमणीयेभ्यो विशेषः। तदाह**—किन्तु प्रत्यवाय एवैकत्र ब्रह्महत्यादौ। स चोपायश्चान्यत्र **वैदिकोऽर्थ** इति विशेषः। तस्मान्न किञ्चिदत्र **पूर्वमभेदाभिधानं परमार्थाश्रयं** परेणा**विद्यानिबन्धनभेदाभिधानेन** विरुध्यते।

ननु यदि वाक्यानां वाक्यार्थानां चैक्यं नास्ति तदा वाक्यवाक्यार्थयोर्भेदेऽपि कर्मोत्पत्तिवाक्यैः**"रग्निहोत्रं जुहोती"त्येवमा**दिभिर्गुणवाक्यानां **"दध्ना जुहोती"त्येवमादीनां** कथमर्थत एकत्वं शक्यते वक्तुं **भिन्नार्थानामिति भावः।**

---

१. पा. सू. ५. ३. १०६.।

२. शास्त्रार्थतया इति ख. पु. शास्त्रसत्वार्थतया वा इति क. पु.।

रिति नित्यकाम्यप्रयोगयोरिव । तस्मात्सर्वमुपपन्नम् ॥

स्यादेतदेवं यद्येका बुद्धिः स्यात् । न ह्यत्रैका बुद्धिरस्ति । ननु च सर्वशब्देषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिरस्ति । असत्यां चैकबुद्धौ शब्दशब्दवाच्यताऽपि न स्यात्सर्वशब्दनाम् । एकनिमित्तता ह्येकशब्दवाच्यता, न पुनरेकत्वकृता । अत्र चैकं निमित्तमस्ति श्रोत्रग्राह्यता । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । किं पुनः कारणं श्रोत्रग्राह्यतैवात्र गृह्यते ? न पुनर्गो-

---

उक्तं भिन्नत्वेऽप्येकानुष्ठानसिद्धिरिति । **न हि 'दध्ना जुहोती'त्यादिभिर्भिन्नमनुष्ठानं चोद्यते** नित्यकाम्ययोरिव **प्रयोगयोः । यथा काम्यस्याग्निहोत्रादिप्रयोगस्य नित्यस्य चैकानुष्ठानसिद्धिः ।** तस्मात्सर्वमुपपन्न**मस्मिन्नपि पक्षे ॥**

इदानीं सिद्धान्तमुपक्रमते—स्यादेतदेवं यद्येका बुद्धिः स्यात् । न ह्यत्रैका बुद्धिरस्ति । ननु च सर्वशब्देषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिरस्ति । **यदि चैका बुद्धिर्न स्यात्** असत्यां चैकबुद्धौ शब्दशब्दवाच्यतापि न स्यात्सर्वशब्दानाम् । **यथा रूपादिषु शब्दशब्दो न प्रवर्त्तते तथा गकारादिष्वपि न प्रवर्त्तते । अत्र प्रतिसमाधत्ते**—एकनिमित्तता ह्येकशब्दवाच्यता । न पुनरेकताकृता । अस्यार्थः—**न वर्णेष्वेकाकारा बुद्धिरस्ति । यस्मादेकेन निमित्तेन विनैकशब्दप्रवृत्तिर्न भवति । तच्च निमित्तं क्वचिज्जातिः क्रिया गुणो द्रव्यं वा गौर्गन्ता शुक्लो विषाणीति यथा । क्वचिद्वस्तुनैवैकत्वं यथा तस्मिन्नेव वस्तुनि पुनः शब्दप्रवृत्तावाकाशमाकाशमिति । न पुनरेकत्वमेवास्या निमित्तम् । अतोऽनैकान्तिकत्वादेकशब्दप्रवृत्तेर्न सिध्यत्येका बुद्धिः ।**

ननु—निमि(१)त्तान्तराभावाद्वस्तुस्वरूपैकतैव निमित्तमेकशब्दप्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह—अत्र च **शब्दशब्दप्रवृत्तावेकं** निमित्तमस्ति श्रोत्रग्राह्यत्वं, **यतः** श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । **तस्माच्छ्रोत्रग्राह्यतैव शब्दशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् । न च सत्ववर्णत्वादौ व्यभिचारः । सत्वादीनां श्रोत्राग्राह्यत्वात् । न हि सत्ववर्णत्वादि सामान्यमस्तीन्द्रियग्राह्यमिति समनन्तरमेव निवेदयिष्यामः ।** किं पुनः कारणं **केन पुनः कारणेनेत्यर्थः । 'निमित्तकारणहेतुष्वि'ति प्रथमा द्वितीया वा तृतीयार्थे ।** श्रोत्रग्राह्यतैवात्र **निमित्तं** गृह्यते **अङ्गीक्रियते** न पुनर्गोत्ववच्छब्दत्वमेवाश्रयियते **निमित्तम् ।**

---

१. "निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" (का. वा. २. ३. २७) इति कात्यायनवार्तिकानुसारेणेत्यर्थः ॥

त्ववच्छब्दत्वमाश्रीयते । सामान्यविशेषविषयमज्ञानमत्रापराध्यत एवं चोदयतः । किं पुनः सामान्यविशेषविषयं ज्ञानम्? इदं ज्ञानं-यस्मिन् पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शनसम्बन्ध्यवमर्शो भवति, तत्सामान्यम् । न च गकारादिष्वेकवर्णग्रहे सति वर्णान्तरावमर्शो भवति पाचकादिवत् ।

अत्रोत्तरम्—सामान्यविशेषविषयमज्ञानमत्रापराध्यते एवं चोदयतः । एवं चोदयन् भवान्न सामान्यं विशेषं वा जानातीति लक्ष्यते । यदि सामान्यं वा विशेषं वा जानीयात् नैवं चोदयेत् । किं पुनः सामान्यविशेषविषयं ज्ञानम्? यन्मम नास्तीति पृच्छति । तत्र प्रतिवदति—यस्मिन् पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शनसम्बन्ध्यवमर्शो भवति, तत्सामान्यम्, यथा विलक्षणंशाबलेयादिपदार्थग्रहणे सति गौर्गौरित्यादिपूर्वदृष्टाकारानुसन्धानम् । तत्र यद्विषयं तत्सामान्यं गोत्वादि । अत्र च समानवर्त्तिकावर्त्तिनीषु ज्वालासु ज्वालात्वं सामान्यं नास्तीति दर्शयितुं पदार्थग्रहणे सति विशेषणमुपात्तम् । न हि ज्वालानां भेदकं किञ्चिदवबुध्यते । एकबुद्धिरपि तत्र भेदाग्रहणनिबन्धनेति(१) शब्दाधिकरणे वक्ष्यामः । न च गकारादिष्वेकवर्णग्रहणे सति वर्णान्तरावमर्शो भवति । वर्णान्तरेऽनुभूतस्यावमर्शो न भवतीत्यर्थः । पाचकादिष्विव । यथा बहुषु पुरुषेषु पाचकेषु नैकाकारा बुद्धिरस्ति, तथेहापि । एतेन सत्वादिसामान्यानि प्रत्युक्तानि । न हि जातिगुणक्रियाद्रव्येषु साधारणाकारावमर्शोऽस्ति । सदादिशब्दानां प्रमेयादिशब्दवत्प्रवृत्तिसम्भवात् । किं पुनःसच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्? प्रमाणसम्बन्धः ।

नन्वेवं तर्हि प्रमाणसम्बन्धस्यापरिकल्पने अप्रमीयमाणावस्थायां सच्छब्दानुविद्धा बुद्धिर्न स्यात्—अस्ति घटः, आसीत् घटो, भविष्यति घट,-इति । न खलु पचिक्रियासम्बन्धानवबोधे पाचक इति कश्चिद्व्यपदिशति । यदि तु प्रमाणोत्तरकालभाव्येव चायं व्यपदेशः स्यात् तथापि त्रिधा भेदो नोपपद्यते । सर्वस्य प्रमाणस्यातिवृत्तत्वादासीदिति भवेत् । सत्ताख्ये तु महासामान्ये तस्य चातीतत्वादासीदित्युच्यते, तथा वर्त्तमानत्वादस्तीति, आगामित्वाच्च भविष्यतीति । अत्र प्रतिविधीयते—यस्यापि सामान्यं व्यतिरिक्तमस्ति तस्यापि तत्किमिति कचिद्विचालितमागमिष्यति वा विनष्टत्वादाश्रयभूतस्य द्रव्यस्योत्पद्यमानत्वाच्चेति

१. पू. मी. १.१.६.

तस्मात् क्रियानिबन्धनैवेयं शब्दशब्दवाच्यता । कस्यायं विवर्तः ? कस्य वा श्रोत्रादय उपाधितामापद्यन्ते ? तस्माद्विडम्बनैषा विवर्त्ततेऽर्थभावेनेति । तस्मात् कार्यत एव सम्बन्धोऽपि कल्पनीयस्संस्काराणाम्, नोपलब्धिस्मृत्योः, अनवस्थितेः ।

चेत् ? कः पुनर्विनाशः ? सत्तापगम एवेति चेत् ! सूक्तमिदं सत्तापगमात् सत्तापगम इति । अथ स्वरूपापगमो विनाशः, तथा भाविन्यपि स्वरूपस्यैव भावित्वमिति । अङ्गीकृतं तर्हि स्वरूपसत्तापि भावानामस्तिति । सा चेदभ्युपगता तदा तस्या एव त्रैकाल्यादासीदस्ति भविष्यतीत्युपपन्नस्त्रेधा व्यपदेशः । महासामान्यं च सत्तामवजानीमहे । न स्वरूपसत्तामपि । एतेनेदमपि निराकृतम्—यदुच्यते निवृत्तसकलप्रमाणसम्बन्धे वस्तुनि सत्तासन्देहो न स्यात् । प्रमाणसम्बन्धस्य निरस्तत्वात् । तल्लक्षणत्वाच्च सत्ताया इति । यतोऽस्तमितसकलप्रमाणव्यापारे स्वरूपमेव सन्दिह्यते । भिन्नेषु तु पदार्थस्वभावेषु सच्छन्दप्रवृत्तौ प्रमाणसम्बन्धयोग्यतैव निमित्तमित्युच्यते, न पुनः प्रमाणसम्बन्ध एव सच्छब्दवाच्यः । यथा बहुषु पुरुषेषु परस्पराभिन्नेषु एकपाचिक्रियोपाधिवशेन पाचकशब्दो निविशत इति नानुपपन्नम् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मात् क्रियानिबन्धनैवेयं शब्दशब्दवाच्यता । कस्यायं विवर्तः ? कस्य च श्रोत्रादय उपाधितामापद्यन्ते ? येनैकरूपोऽपि श्रोत्राद्युपाधिभेदेन भिन्नो भातीति कल्प्यताम् । एकस्य वस्तुनोऽभावात् । तस्मात् विडम्बनैषा विवर्ततेऽर्थभावेनेति । मुखादौ युक्तम्, आदर्शादिष्वेकमुखाकारानुसन्धानेन सर्वप्रतीनीनामुदयात् । यत एव विवर्तः प्रतिपक्षभूतोऽर्थप्रतिपत्तिहेतुर्नास्ति, तस्मादर्थप्रतिपत्तिलक्षणात् कार्यादेवान्यथानुपपन्नात् संस्काराणां सम्बन्धोऽप्यभिन्नस्मरणाख्यकार्यजनकत्वरूपः कल्पनीयः । नोपलब्धिस्मृत्योरनवस्थादर्शनात् ॥

अत्रापरे परिचोदयांबभूवुः—यदि प्रत्येकवर्णोपलम्भसम्भूतभावनोपजातसकलवर्णविषयस्मृतिनिबन्धनोऽर्थप्रत्ययः, तर्हि विपरीतक्रमोच्चारितेष्वपि वर्णेषु प्रत्येकानुभवाहितानां भावनानामविशेषाद्यौगपद्याच्च मिलितसकलवर्णगोचरस्मरणकारणत्वादर्थप्रतीतिः किं न भवेत् ? तथा नानापुरुषसमुच्चारितेष्वप्येकैकोपलम्भानामभेदात् ।

अत्रेदमेव तावदुत्तरं वाच्यम्—कार्यतस्साहित्ये कल्प्यमाने यथाकार्यमेव कल्पयितुं न्याय्यमिति । किन्तु क्रमविशेषपरिगृहीता एव वर्णाः अर्थप्रतीतिहेतवः ।

यदप्युक्तम्—अयुक्तं सा च शब्दकल्पना चेति। तत्राप्यर्थापरिज्ञानमेवापराध्यते। इदं हि तत्रोच्यते—परमार्थस्योपाधिकल्पना, अविद्यमानस्य च कल्पनेति। तदिदं सा च शब्दकल्पना चेति। सुरभिचन्दनादीनामाकृतिग्रन्थे परिहारं वक्ष्याम इत्युक्तम्। ननु च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्येतदिदानीं लौकिकं वचनं नोपपद्यते। किं गकारादयो न शब्दाः? शब्दास्ते, न शब्दः। शब्दादिति चैकवचनं पदाभिप्रायम्। न चैतत्पदमस्तीत्युपपन्नैवेयमनुपपत्तिः। तथा च शास्त्रकारैरपि

स्यान्मतम्—स्वभावतो नित्यानां विभूनां वर्णानां कालानिबन्धनस्य देशानिबन्धनस्य च पौर्वापर्यस्याभावादुपलब्धिनिबन्धनं तदुपेयम्। एका चेयं सकलस्मरणात्मिका बुद्धिरिति न तन्निबन्धनः क्रम उपपद्यत इति। तदिदमसाम्प्रतम्। उक्तं स्मरणात्मिका धीरियमिति। तेन पूर्वोपलम्भसम्बन्धसम्भवं पौर्वापर्यं पर्यालोचयन्ती जायत इति किमनुपपन्नम्? नन्वेकक्षणभाविनी स्मृतिः कथं भिन्नमवध्यवधिमद्भावं भासयति? क्रमवदवगतनानावर्णविषयत्वात्तस्याः स्मृत्तेः। एतेन नदीदीनादिषु पदभेदबुद्धिर्व्याख्याता। क्रमभेदेन तदुपपत्तेः। एवं च विच्छेदोच्चरितेऽष्वर्थप्रत्ययो न भवति। युगपत्स्मरणाभावात्। भाष्ये च "पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णो वाचक" इत्यनास्थावादः। परमार्थतस्तु सर्ववर्णेषु स्मरणारूढेष्वेवार्थप्रत्ययः, अन्विताभिधानस्यान्यथानुपपत्तेरिति वक्ष्यामः।

यदप्युक्तमयुक्तं सा च शब्दकल्पना चेति, तत्राप्यर्थापरिज्ञानमेवापराध्यते। इदं हि तत्रोच्यते—परमार्थस्यैव **वर्णजातस्यो**पाधिकल्पना अविद्यमान**स्यैकस्य वस्तुनस्सत्व**कल्पनेति। तदिदं सा च शब्दकल्पना चेति। **एवं तावत्परस्परं शब्दानामैक्यं नास्तीत्युक्तम्। इदानीं शब्दानामर्थानां च भेदं दर्शयति**—सुरभिचन्दनादीनामाकृतिग्रन्थे परिहारं वक्ष्याम इत्युक्तम्। ननु च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इत्येतदिदानीं लौकिकं वचनं नोपपद्यते। **सिद्धान्ती पृच्छति**—किं गकारादयो न शब्दाः? **येनानुपपत्तिः। पूर्वपक्षी ब्रूते**—शब्दास्ते **बहवः,** न शब्द **एक**; शब्दादिति चैकवचनं पदाभिप्रायम्। **न च वर्णव्यतिरिक्तं पदमस्ति। वर्णाश्च बहवः। न तदभिप्रायेणैकवचनोपपत्तिरित्युपपन्ना युक्तिमतीयमनुपपत्तिर्लौकिकस्य वचनस्य सिद्धान्त इति।** तथा च शास्त्रकारैरपि पदाभिप्रायेणैवोपन्यस्तं—पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्ट—इति। कामं मोपपादि, **यस्मा**दनुपपन्नार्थमपि लौकिकं वचनं दृष्टं—**दश दाडिमानि षडपूपा इति। यान्येव दश दाडिमानि तान्येव** षडपूपा **इत्यर्थः। किंच**

पदाभिप्रायेणैवोपन्यस्तम्-(१)"पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्ट" इति । कामं मोपपादि । अनुपपन्नार्थमपि हि लौकिकं वचनं दृष्टम्-दश दाडिमानि षडपूपा इति । लोके चानुपपन्नार्थमेव किञ्चित् दृष्ट्वा शास्त्रं तन्नियमाय प्रवृत्तम् । इह पुनर्नैवेयमनुपपत्तिः, समुदायस्य निमित्तत्वात् । कार्यैक्यात्त्वेकत्वोपचारः । तस्माच्छास्त्रकारवचनमप्यनयैव युक्त्योपपन्नम्, पदवाक्यनिर्देशश्च । गौः पदं, अश्वः पदं, लौकिकं वाक्यं, वैदिकं वाक्यमिति च । तस्माद्गकाराद्येव पदं, स एव शब्दो नान्यद्व्यतिरिक्तमस्तीति सिद्धम् ॥

(२)"अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ" इति नायं प्रश्न उपपद्यते। अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति युक्तम् । वर्णपक्षेऽपि हि वाचकता नोपपद्यते इत्याशङ्कानिराकरणाय । अभिधेये तु न कश्चिद्विशेषः । आकृतिर्व्यक्तिर्गुणो वा भवतु । न ह्यौत्पत्तिकत्वे कश्चिद्वि-

---

यत एव लौकिकं वचनमनुपपन्नमपि संभवति अत एव व्याकरणादि तन्निवृत्त्यर्थं प्रवृत्तम् । तदाह—लोके चानुपपन्नार्थमेव किंचिद्दृष्ट्वा प्रयोगं व्याकरणादि शास्त्रं तन्नियमाय प्रवृत्तम्; अन्यथा अप्रसक्त एवापभ्रंश इति नारब्धव्यं व्याकरणम् । इह पुनर्नैवानुपपत्तिः, समुदायस्य निमित्तत्वात्तस्य चैकत्वादेकवचनोपपत्तेः। अत्राह-ननु शब्दशब्दः समुदाये वर्तितुं नार्हति। न वाचकसमुदाये वाचकशब्दो वर्त्तत इति । कुत एतत्? लोकत एवेति चेत्! एवं तर्हि वर्त्तत इत्यवेहि, एकवचनस्यान्यथानुपपत्तेः । निरस्तश्च विवर्त्तः। अपि च सर्वेषां वर्णानां मिलितानामर्थप्रत्यायकत्वादेकाकारावस्थेत्युपपन्नमेकवचनम् । तदाह-कार्यैक्याच्चैकत्वोपचार इति । तस्मात् शास्त्रकारवचनमप्यनयैव युक्त्योपपन्नम् । पदवाक्यनिर्देशश्चोपपन्नो गौः पदं, अश्वः पदं, लौकिकं वाक्यं, वैदिकं वाक्यमिति चेत्यादिकः । तस्माद्गकाराद्येव पदम् । स एव शब्दो नान्यद्गवादिव्यतिरिक्तमस्तीति सिद्धम् ।

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति नायं प्रश्न उपपद्यते। ननु शब्दो निरूपितः, संप्रत्यर्थो निरूप्यत इति ; तत्राह-अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति युक्तं यत्पृष्टम् । वर्णपक्षे हि वाचकत्वं नोपपद्यते इति वैयाकरणानामाशङ्कानिराकरणाय । अभिधेये तु न कश्चिद्विशेषः । आकृतिर्वा गुणो वा व्यक्तिर्वाऽभिधेया भवतु तथापि संबन्धस्यौत्पात्तिकत्वे

---

१. निरु. १. १. ४.   २. शा. भा. पृ. ११. पं. १०.

रोधः । अस्थायी चायं पक्षः। नायं राद्धान्तो—यदुताऽऽकृतिवचनतैव सर्वशब्दानामिति । गुणवचनताऽप्यरुणादिषु दृष्टा, व्यक्तिवचनतोद्भिदादिषु । तस्मात् प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजनः । उत्तरमपि राद्धान्तविरुद्धम् ।

अथायमभिप्रायः—उदाहरणाभिप्रायमिति । अत्रापि प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजन एव । उत्तरमपि; यदि शब्दस्य व्यक्तिरर्थः, अथापि सामान्यम्, सम्बन्धे को विशेषः? विशेषविवक्षायां च प्रयोजनं वक्तव्यम् ।

न कश्चिद्विरोधोऽस्ति, यतः सम्बन्धौत्पत्तिकत्वौपायिकं चात्र प्रदर्शयितुं युक्तम्। अस्थायी चायं पक्षः आकृतिगुणव्यक्तीनामभिधेयतेत्येवंरूपः । नायं मीमांसकराद्धान्तः—यदुताकृतिवचनतैव सर्वशब्दानामिति । गुणवचनताऽप्यरुणादिषु दृष्टा । गुणे सत्यरुणादीनां प्रयोगादसति चाप्रयोगात् ।

ननु प्रतिगुण्यरुणादीनां भेदादेकं सामान्यमङ्गीकर्तुमुचितम् । अन्यथा शब्दानां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अत्राभिधीयते—भिन्नत्वमभिन्नत्वं वा वस्तुनो भिन्नाभिन्नावभासिबुद्धिनिबन्धनम् । तत्र तावदरुणिमादिषु न भेदबुद्धिरस्ति । यापि च पटुमन्दतादिभिर्विशेषैर्विशिष्टबुद्धिः सापि न स्वरूपभेदमावहति, विशेषमात्रत्वात् । नन्वरुणिमादयः परमाणुषु पार्थिवेषु पाकजाः सर्वकार्यद्रव्येषु च कारणगुणपूर्वका इत्युत्पत्तिपरतैवावसीयते । मैवम्; कस्यायमभ्युपगमः आकृतिवद्द्रव्येषु गुणस्समवैतीति ? वयं प्रतिपद्यामहे—सगुणसमवायः कस्य चित्कथञ्चिदुदेत्यपैति च । न च समवायमपि नित्यमेक(१)मभ्युपैति । तेन सकलद्रव्येष्वेकोऽरुणिमाऽरुणमः पदाभिधानीय इति । व्यक्तिवचनता चोद्भिदादिषु । कर्मविशेषनामधेयान्युद्भिदादीनि वक्ष्यति । तस्मात्प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजनः । उत्तरमपि राद्धान्तविरुद्धम्—सास्नादिविशिष्टा आकृतिरिति । किन्तु एवं वाच्यम्—आकृत्यादय इति ।

अथायमभिप्रायः—उदाहरणाभिप्रायमेतदिति । 'अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ' इत्युदाहृतप्रश्नेनानेन तदीयमेव वाच्यमुपदर्शयितुमाकृतिरित्युक्तमिति । अत्रापि प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजनो विशेषशब्दार्थविषयः । एवमेव प्रष्टुमुचितं कश्शब्दस्यार्थ इति । न पुनर्गोशब्दमेव विशेषेणाश्रित्य । उत्तरमपि निष्प्रयोजनम् । यस्माद्यदि गोशब्दस्य व्यक्तिरर्थो यदि वा सामान्य-

---

१. अभ्युपगमः । तेन इति ख. पु.

अथेदमुच्यते-व्यक्तिपक्षे हि सम्बन्धस्य सापेक्षता प्राप्नोतीति । का कथा पाचकादिषु ? तत्र क्रियोपलक्षणमिति चेत् ! इहाप्याकृतिर्भविष्यति । तत्र ह्यभिहिता क्रिया धातुभागेन, इह त्वनभिहिता जातिर्नालमुपलक्षणायेति चेत् ! कल्प्यतामभिधानम्, न पुनस्सापेक्षताभिधाने उपयोगमस्य पश्यामो, निरपेक्षताभिधाने वा । तस्मान्मन्दप्रयोजनता प्रश्नोत्तरयोः ।

अत्रोच्यते—वाचकरूपैव सर्ववाक्येष्ववगतिरिति मन्वानः

मर्थः संबन्धे को विशेषः ? औत्पत्तिकत्वानौत्पत्तिकत्वं प्रति तेन विशेषाभावादुत्तरमेव न दातुमुचितम् । तथार्थविशेषस्याकृतिलक्षणस्य विवक्षायां च प्रयोजनं वक्तव्यम् । एवं हि युज्यते वक्तुमाकृत्यादिभिरिति ।

अथेदमुच्यते-व्यक्तिपक्षे यदि व्यक्तिर्वाच्या स्यात्तदा सम्बन्धस्य सापेक्षता प्राप्नोतीति विशेषणाकृतिवचनतां साधयितुं प्रश्नोत्तरे इति । का कथा पाचकादिषु ? पाचकादिशब्दा व्यक्तिवचनाः । तेषु संबन्धस्यानपेक्षत्वं कथमिति । तत्र क्रियोपलक्षणमिति चेत ! अस्यार्थः-यद्यपि व्यक्तिवचनता तेषां तथापि पाचकादिषु क्रियाया उपलक्षणभूताया विद्यमानत्वादुपाधिवशेन सम्बन्धग्रहणं सुकरमित्यनपेक्षत्वम् । इहापि गवादिष्वपि आकृतिरुपलक्षणं भविष्यति-एवमाकृतिको गौरिति । ननु च पाचकादिषु युक्तमुपलक्षणत्वम् । तत्र ह्यभिहिता क्रिया धातुभागेनेति भवेदुपलक्षणम् । इह त्वखण्डत्वाच्छब्दस्यानभिहिता जातिर्नालमुपलक्षणायेति । उत्तरम्—कल्प्यतामभिधानं यद्युपलक्षणता न संभवति । अयमभिप्रायः—यदत्र न्यायानुगतं तद्भवतु वाच्यत्वमुपलक्षणत्वं वा, न पुनस्सम्बन्धस्य सापेक्षताभिधानेनास्योपयोगं पश्यामः । तस्मान्मन्दप्रयोजनता प्रश्नोत्तरयोः ॥

अत्रोच्यते-वाचकरूपैव सर्व(१)वाक्येष्ववगतिरिति मन्वानः शब्दार्थयोर्भेदो नोपपद्यते इति(२)पृष्टवान् पूर्वपक्षवादी । अस्यार्थः—पूर्वं गकारादि विसर्जनीयान्तं वर्णा एव पदमित्युपसंहृतम । तदाचिक्षिप्सुः पृच्छति पूर्वपक्षवादी–अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति । अयं च तस्य भावः-वनमिति बहुषु वृक्षेष्वेकवचनान्तं पदं नोपपद्यते । शब्दरूपे ह्यभिधेये युज्यते । तेन वाचकरूपैव सर्ववाक्येष्ववगतिः । तत्र यदि वर्णात्मकं पदं तदा स्पष्टभेदावभासप्रसङ्गः स्यात् । तस्मादन्यदेवेदं शब्दतत्त्वम् । तेनायं भाष्यस्यार्थः-गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थो भवतोऽभिमतः ? किं शब्दाद्व्यतिरिक्तम् ?

---

१. वाच्येषु इति ख. पु. २. इत्युक्तवान् इति मूलपुस्तके

शब्दार्थयोर्भेदो नोपपद्यत इति पृष्टवान् पूर्वपक्षवादी । इतरस्तु–अविवेकोऽस्य प्रयोगे अभिधाने च ; प्रायौगिकीं बुद्धिमभिधेयेऽध्यवस्यतीति तदपनुत्तये सास्नादिविशिष्टा आकृतिः–इत्युक्तवान् । प्रदर्शनार्थं चैतदभिधानवत् ।

(१)"नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वे"त्यभिधेयतया शब्दरूपतां न जहातीत्युक्तवान् । ननु च तद्रूपापत्तावभावाभिधाने किं प्रयोजनम् ? अभिधेयाभिप्राय एवायमभाव उक्तः, न स्वरूपा-

येन वर्णा एव पदं ब्रवीषीति । अत्र च न बहिरर्थापह्नवः क्रियते । स्थापितत्वात्, किन्तु शब्दाभिधेयं शब्दाद्व्यतिरिक्तं न भवतीति पूर्वपक्षः क्रियते । इतरस्तु–अविवेकोऽस्य प्रयोगे अभिधाने च । प्रायौगिकीं बुद्धिमभिधेयेऽध्यवस्यति । तदपनुत्तये सास्नादिविशिष्टा आकृतिः इत्युक्तवान् । अस्यार्थः—अस्य वैयाकरणस्य पूर्वपक्षिणः प्रयोगसाधौ अभिधाने अर्थसाधौ अविवेकः, नैवं विविनक्ति–अभिधानसाधुरर्थसद्भाव एव प्रयुज्यते, प्रयोगसाधुस्तु विनाऽप्यर्थेन प्रयुज्यत–इति । तेन प्रायौगिकीं प्रयोगे साधुभावात्मिकां बुद्धिमभिधेयेऽध्यवस्यति । वस्तु भवतु बाह्यं शब्दव्यतिरिक्तमेवाव्यपदेश्यम् । अभिधेयं तु शब्दात्मकमेवेत्येवं विवेकमपश्यन् शब्दात्मकमभिधेयं दर्शयितुमितरः सिद्धान्ती सास्नादिविशिष्टा आकृतिरित्युक्तवान् । प्रदर्शनार्थं चैतदाकृतिरिति, अभिधानवत् । यथा अभिधानमुपलक्षणं गौरित्यस्य शब्दस्येत्यत्रान्येऽपि शब्दा द्रष्टव्याः, तथाऽऽकृतिरिति उपलक्षणम्, व्यक्त्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ।

"नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वे"ति भाष्यमाकृतिसद्भावमाक्षिपति । तच्चानुपपन्नम्, वृत्तिकारग्रन्थे साधितत्वादाकृतेरित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे–नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वेत्यभिधेयतया शब्दरूपतां न जहातीत्युक्तवान् । अस्यार्थः—न स्वरूपेणाकृतिर्नास्तीत्युच्यते । किं त्वभिधेयतया शब्दरूपा । ननु च तद्रूपापत्तावभावाभिधाने किं प्रयोजनम् ? भाष्ये किल 'स्ति वा न वे'ति ग्रन्थेनाऽऽकृतेरभावः प्रतिपाद्यते । तच्च न युक्तम् । एवं वक्तव्यम्–शब्दस्वरूपवाऽऽकृतिरिति । परिहरति–अभिधेयाभिप्राय एवायमभाव उक्तः, न स्वरूपाभिप्रायः । अस्यार्थः–अभिधेयरूपा जातिः(२) शब्दव्यतिरिक्ताऽस्ति वा न वेति भाष्येणोक्तम् । न पुनः स्वरूपेणास्ति वा न वेति । अत्र भाष्यम्–'न प्रत्यक्षा सती'ति स्वरूपसद्भावमेवाकृतेः समर्थयमानमिव दृश्यते । तच्चानुपपन्नम् ।

१. शा. भा. पृ. ११. पं. ११. २. शब्दवत् इति ख. पु.

भिप्रायः । (१)"न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हति" इति । यदि परं स्वरूपस्यैवाभावस्साध्यते तदैवानभिधेयता । न चाभावश्शक्यते वक्तुम्, प्रत्यक्षगम्यत्वात् । (२)"व्यामोह इति चे"दिति । केन चोक्तं स्वरूपेणास्या अभाव इति । इतरस्तु तमेवाभिप्रायं बुद्धौ कृत्वा (३)"नासति प्रत्ययविपर्यासे व्यामोह" इत्युक्तवान् । (४)"असत्यप्यर्थान्तर एवञ्जातीयके भवति प्रत्ययः—पंक्तिर्यूथं वनामिति यथेति चे"दित्यभिधेयतया अभावं प्रकटयति । नैवायं प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थोऽभिधीयते आकृतेरभावः । किं तर्हि ? अभिधेयरूपतया अभिधानरूपमवगम्यत इत्युक्तम्, नचेदमविवर्तवादिन उपपद्यते । तस्माद्विवर्तपक्षः श्रेयानित्याभिप्रायः ।

(५)"असम्बद्धमिदं वचनमुपन्यस्त"मिति पंक्त्यादावपि नैव शब्दरूपावगतिरस्तीत्यभिप्रायः । कथं तर्ह्येकप-

---

अनाक्षिप्तत्वादित्यन्यथा व्याचष्टे-न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हतीति यदि परं स्वरूपस्यैवाभावस्साध्यते तदैवानभिधेयता बाह्याया आकृतेस्स्यात् । यदा त्वस्ति तदा सैवाभिधेया स्यात् । न चाभावश्शक्यते वक्तुं प्रत्यक्षगम्यत्वात् । व्यामोह इति चेदिति भाष्यं पठित्वा व्याचष्टे-केन चोक्तं स्वरूपेणास्या अभाव इति । पूर्वपक्ष्येव ब्रूते-न मया स्वरूपेणैवाकृतेरभाव उच्यते । किंतु स्वरूपेणास्त्येव । सैव त्वभिधीयत इति व्यामोह एव । इतरस्तु राद्धान्ती तमेवाभिप्रायं स्वरूपापह्नवमन्तरेणाभिधेयापह्नवो न युक्त इति पूर्वोक्तं बुद्धौ कृत्वा नासति प्रत्ययविपर्यासे व्यामोहोऽवगम्यत इत्युक्तवान् । अपरमपि भाष्य 'मसत्यप्यर्थान्तर' इत्यादि स्वरूपापह्नवपरमिव लक्ष्यते इति मत्वाऽऽह-असत्यप्यर्थान्तर एवञ्जातीयके भवति प्रत्ययः—पङ्क्तिः, यूथं, वनमिति यथेति चेदित्यभिधेयतया अस्य अभावं प्रकटयति । नैवायं प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थोऽभिधीयते आकृतेरभावः । किंतु अभिधेयतयाभिधानरूपमवगम्यते इत्युक्तम् । यद्यदभिधीयते तत्तदभिधानरूपमेव यथा वने वृक्षेष्वेकत्वम् । नचेद(६)मविवर्त्तवादिन उपपद्यते । तस्माद्विवर्त्तपक्ष एव श्रेयानित्यभिप्रायः ।

'असंबद्धमिद'मित्यादिभाष्यं पठित्वा व्याचष्टे—असंबद्धमिदं वचनमुप-

---

१. शा. भा. पृ. ११. पं. १२. २. शा. भा. पृ. ११. पं. १३.
३. शा. भा. पृ. ११. पं. १३. ४. शा. भा. पृ. ११. पं. १४.
५. शा. भा. पृ. ११. १५. ६ अविवर्तमान इति ख० पु०

त्ययः ? न च शब्दादृते पंक्त्यादिष्वेकमुपलभ्यते किंचिदन्यत् । अस्ति चायं प्रत्ययः । तस्मादध्यासनिबन्धन एवायम् । (१)"किमसति वने वनप्रत्यय" इति असति वृक्षव्यतिरिक्ते एकस्मिन्वनाभिधेयेऽर्थे एकप्रत्ययो नोपपद्यते इति किं प्रत्यक्षगम्या वृक्षा अपि न सन्तीति शक्यते वक्तुम्। कोऽभिप्रायः? वृक्षा एवात्रैकतया प्रतीयन्ते न पुनर्वनशब्दरूपता गम्यते ।

अथायमभिप्रायः—(२)"वृक्षा अपि नैव सन्ती"ति । तदपि हि शब्दाध्यस्तमेव रूपमिति "प्रत्युक्तः स माहायानिकः पक्षः" । अर्थविषया हि प्रत्यक्षा संवित् । न बुद्धिविषयेत्युक्तम् । बुद्धिविषयत्वे वा संविदः किं सिध्यति शब्दाध्यासः ? अन्यैव वृक्षसंवित् , अन्या-

---

न्यस्तमिति । पंक्त्यादावप्य**भिधेये** नैव शब्दरूपावगतिरस्तीत्यभिप्रायः । **प्रत्यक्षं शब्दाकारविलक्षणा पंक्तिः प्रतीयते । इदानीमाशयमाविष्करोति—** कथं तर्ह्येकप्रत्ययः ? न च शब्दाद्व्यतिरिक्तं किंचि**दन्यत्** पंक्त्यादिष्वेकमुपलभ्यते । अस्ति चायमेकप्रत्ययः । तस्माच्छब्दाध्यासनिबन्धन एवायं **शब्द एवाऽर्थेऽध्यस्तोऽभिधीयते । तस्यैकत्वादेकवचनमुपपद्यते ।** किमसति वने वनप्रत्यय इति । असति वृक्षव्यतिरिक्ते एकस्मिन्वनाभिधेयेऽर्थे एकप्रत्ययो नोपपद्यते इति । **अनेन भाष्यं व्याख्यातम् । वनशब्देन भाष्यगतेन चाभिधेयमुक्तं वनप्रत्यय इत्यनेनाप्येकवचनप्रत्ययः ।** किं प्रत्यक्षसमधिगम्या वृक्षा अपि न सन्तीति शक्ते वक्तुम् । कोऽभिप्राय **एवंवदतो भाष्यकारस्य ? उच्यते—**वृक्षा एवात्रै(१)करूपतया प्रतीयन्त न पुनः शब्दरूपतावऽगम्यते । अस्यार्थः—**वनशब्दे समुच्चरिते वृक्षा एव प्रतीयन्ते, तत्र भवानेवं वदति-शब्दव्यतिरिक्तोऽर्थो नास्तीति । तथा सति प्रत्यक्षा एव संतीति प्राप्तम् । न चेदमुचितम् । शब्दातिरेकिणां तेषां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।**

अथायमभिप्रायः—वृक्षा अपि न सन्तीति । तदपि हि शब्दाध्यस्तमेव रूपमिति । **अनेन च यद्येवमिति भाष्यं व्याख्यातम् ।** प्रत्युक्तोऽयं माहायानिकः पक्षः । अर्थविषया हि प्रत्यक्षा संवित्, **न बुद्धिविषयेत्युक्तम् । संविदिति भाष्ये बुद्धिपदं विवृतम् । अन्यथा बुद्धिरनुमेया कथं प्रत्यक्षेत्याशङ्का स्यात् । इदानीमिदमाक्षिपति**—बुद्धिविषयत्वे वा संविदः किं सिध्यति शब्दाध्यासः ?

---

१. शा. भा. पृ. ११. पं. १६. २. शा. भा. पृ. ११. पं. १७. ३. एकतया इति ख.पु.

वनसंवित्। तस्माद्बुद्धिविषया वा भवत्वर्थविषया वा, सर्वथा वनशब्दरूपता नास्तीत्येतावद्वक्तव्यम् । अतः प्रत्यक्षमेवाक्षिप्यत इति लक्ष्यते । मैवम्; वनशब्दाकारवादिनो हि भिन्नरूपावगतिरेवोत्तरम्। सा च वृक्षरूपाद्भिन्नैवात्र प्रतीयते । यदि परं तदभावादप्रतीतिः । स चाभावः प्रत्यक्षे प्रत्यर्थिनि नोपपद्यते ।

ननु विज्ञप्तिप्रत्यक्षपक्षेऽप्येतदुपपद्यत इत्युक्तम् । न, भेदावगतेः परिकल्पनापक्षपातित्वात् । तस्मात् सुष्ठूच्यते- प्रत्युक्तस्स माहायानिकः पक्ष इति ।

येन शब्दाध्यासे निराचिकीर्षिते बुद्धिविषयता संविदो निराक्रियते । अन्यैव हि वृक्षसंविदन्या च वनसंवित् । अस्यार्थः—यदि वृक्षसंविद्वनसंविदेका स्यात् न तदा बुद्धिविषयत्वे संविदोऽस्यास्सिध्यति शब्दाध्यासः । न चैतदस्ति । तस्माद्बुद्धिविपया वा भवत्वर्थविषया वा । सर्वथा वनशब्दरूपता नाऽस्तीत्येतावत् वक्तव्यम् । अतः प्रत्यक्षमेवाक्षिप्यत इत्यादिग्रन्थस्यासम्बन्धतैव प्रतिभाति । तस्मादाकृतिसद्भाव एवाक्षिप्यते इति लक्ष्यत इति ।

एकदेशिमतमुपन्यस्तं समर्थयते—मैवम्; वनशब्दाकारवादिनो हि भिन्नरूपावगतिरेवोत्तरम्—यो हि वनशब्दाकार एव वनशब्देनोच्यत इति वदति तस्य शब्दाकारव्यतिरिक्ताकारावगतिरेव निराकरणीयतयोपन्यसनीया । सा च (१)वृक्षस्वरूपात् भिन्नैवात्र प्रतीयते । यदि परं तदभावात् वृक्षाभावादप्रतीतिः । स चाभावः प्रत्यक्षे वृक्षविषये प्रत्यर्थिनि प्रतिपक्षभूते भावग्राहिणि नोपपद्यते । आत्यन्तिकप्रमाणप्रत्यस्तमय एवाभावो यतः ।

ननु विज्ञप्तिप्रत्यक्षपक्षेऽप्येतत्प्रत्यक्षं शब्दातिरिक्तवृक्षविषयमुपपद्यत इत्युक्तं बौद्धैः । तेन वृक्षसंवित्प्रत्यक्षाऽस्तु, मा भूवन् वनव्यतिरिक्ता वृक्षा इति । अत्र च विज्ञप्तिशब्दस्य साधुत्वाय क्तिन्नाबादित्वात्(?) वक्तव्यः । अन्यथा ण्यन्तत्वाद्युजेव स्यात् । अत्रोत्तरम्—न; भेदावगतेः परिकल्पनापक्षपातित्वात् । अस्यार्थः—ज्ञानादपि भेदेन वृक्षाः प्रतिभान्ति । तत्र त्वया (किं?) वक्तव्यं भेदावगतिरियं कल्पनामात्रमिति । न चेदं युक्तम् । न हि सर्वलोकावगतोऽर्थः काल्पनिक इति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सुष्ठु शोभनमुच्यते—प्रत्युक्तस्स माहायानिकः पक्ष इति । अत्रेदमभिप्रेतम—यदि वैयाकरणो वृक्षविषयं प्रत्यक्षं बुद्धिविषयं ब्रूयात् तदा बाह्यवृक्षाभाव शब्दमात्रमभिधेयमिति

---

१. भिन्नवृक्षस्वरूपात् इति ख. पु.

नन्विदानीमेकबुद्धिरनालम्बनैव प्राप्ता । (१)"अथ किमाकृतिसद्भाववाद्युपालभ्यते-सिद्धान्तान्तरं ते दुष्यति वनेऽपि तेऽसति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति" । कः पुनरत्र सिद्धान्तो यो दुष्यति । एकस्मिन्वर्तमानात् प्रातिपदिकादेकवचनमिति । बहवश्च वृक्षाः, तत्रेदं प्रातिपदिकमित्युक्तमायुष्यता । यथैवाकृतिरस्तीति भवतां सिद्धान्तः तथाऽयमपि । तदिदं राद्धान्तान्तरदूषणं भवति । प्रमाणान्तरमूलत्वात् स्मृतेः । यदि दूषणं भवति भवतु नाम । न ह्यभ्युपगममात्राद्धेतोरदुष्टस्यापि दुष्टता शक्यते वक्तुम् । अदुष्टश्चायं हेतुः प्रत्यक्षावगतिर्नाम । तस्माद्यद्येकत्वमन्तरेणाप्येकवचनम्, किं कुर्मः कमुपालभेमहि । न चायमुपलम्भस्य विषयः । 'एकस्मिन्नेकवचन'मिति

स्यादप्येतत् । न चेदं शक्यम्, भेदप्रतीतेरर्थज्ञानयोरिति ।

अत्र भाष्यम्—किमाकृतिसद्भाववादी'त्यादि । तेन चेदमाशङ्कितम्—यदि वृक्षा एव वनप्रातिपदिकाभिधेयाः, तदा तेषां बहुत्वादेकत्वाभावे सति कथमेकवचनम् ? अथ बहुत्वेऽप्येकवचनम्, तदै"कस्मिन्नेकवचन"मिति भवतामभ्युपगमो न युक्तः । एवं चेदाकृतिर्विद्यत इत्ययमपि भवतामभ्युपगमो मृषाभूत एवेति । एतदुपजीव्याह—नन्विदानीमेकबुद्धिः पिण्डेष्वनालम्बनैव प्राप्ता, आकृतेरभावात् । इदानीं भाष्याक्षराणि व्याचष्टे—अथ किमाकृतिसद्भाववाद्युपालभ्यते-सिद्धान्तान्तरं ते दुष्यति वनेऽपि तेऽसति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति । कः पुनरत्र सिद्धान्तो यो दुष्यति ? एकस्मिन् वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादेकवचनमिति । कथं दुष्यति ? बहवश्च वृक्षाः । तत्र चेदं प्रातिपदिकं वर्त्तत इत्युक्तमायुष्मता । यथैषाऽऽकृतिरस्तीति भवतां राद्धान्तः तथाऽयमपि राद्धान्तः । तेन तुल्ययोगित्वादेकाभ्युपगमापायेऽपराभ्युपगमो दुष्ट इति तात्सिद्धान्तान्तरदूषणं निग्रहस्थानमसाधकत्वादित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे—तदिदं सिद्धान्तान्तरदूषणमुच्यते । न पुनराकृतिसद्भावस्य दूषणमित्यर्थः । कस्मात् ? न हि स्मृतिदूषणात् प्रत्यक्षमपि दूषितं भवति । तेन प्रत्यक्षसिद्धा नाकृतिरपह्नोतुं शक्यते । प्रमाणान्तरमूलत्वात्स्मृतेः । मूलाभावे यदि दूषणं भवति भवतु नाम, न पुनरभ्युपगममात्राद्धेतोरदुष्टस्यापि दुष्टता शक्यते वक्तुम् । अदुष्टश्चायं हेतुराकृतिसद्भावे प्रत्यक्षावगतिर्नाम । उपसंहरति—तस्माद्यद्येकत्वमन्तरेणाप्येकवचनप्रयोगः किं कुर्मः ? कमुपालभेमहि ? अनादित्वात्प्रयोगस्यैवमवगन्तव्यं—वनादिष्वस

---

१. शा. भा. पृ. ११. पं. १८.

प्रायिकमेतत्। दारादिषु व्यभिचारात् । तस्मात् प्रायौगिकमिदमेकवचनम्, नान्वयिकम् । अतस्सिद्धान्तान्तरापरिज्ञानमेवात्र गर्हणीयम् । तस्मान्न क्वचिच्छब्दाध्यस्ता वाच्ये बुद्धिरस्तीत्युपपन्नं जैमिनेर्वचः—आकृतिश्शब्दार्थ इति । आकृतिप्रतिपत्तिमुखेन गोशब्दादीनां निमित्ततेति । एतच्चाकृत्यधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

अथ सम्बन्धः कः ? (१)"यच्छब्दे विज्ञातेऽर्थो विज्ञायते" इति कः पुनरयं सम्बन्धः पृष्टश्चोपन्यस्तश्च ? पूर्वोक्त एवेति वदामः । ननु

त्यप्येकत्वे एकवचनं भवतीति । न चायमुपलम्भस्यापि विषयः । यस्मा "देकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचन"मिति प्रायिकमेतत् । दारादिष्वसत्यपि बहुत्वे बहुवचनदर्शनाद्व्यभिचारात् तस्मात्प्रायौगिकमिदमेकवचनं प्रयोगस्यानादितया प्राप्नोति । नान्वायकं नार्थान्वयाय प्रभवति । अतस्सिद्धान्तापरिज्ञानमेवात्र गर्हणीयं भवतः योऽयमस्मदीयं सिद्धान्तं न जानाति—किंचित्प्रायौगिकमपि भवति किञ्चिदान्वायकमिति ।

यत्पुनरत्र कैश्चिद्दारादिष्ववयवसङ्ख्याभिप्रायेण विभक्तिवर्णनं कृतं (२)तदास्त वाघटमानं (?) यत्र हि प्रातिपदिकं वर्त्तते तत्संख्यायामेव विभक्तयो भवन्ति(३) "समर्थः पदविधि"रिति । न चावयवादिगताः संख्या वाक्यार्थेऽन्वीयन्ते। अनन्वीयमानाश्चाभिधीयन्त इति साहसमेतत् । एतच्च नवम एव वक्ष्यामः । तस्मान्न क्वचिच्छब्दाध्यस्ता वाच्ये बुद्धिरस्ति वनादिष्वपि परिहृतत्वादित्युपपन्नं जैमिनेर्वचः—आकृतिश्शब्दार्थ इति । ननु यत्परश्शब्दः स शब्दार्थः । न चाकृतिमात्रपरता कस्यचिच्छब्दस्य; सर्वेषां कार्यपरत्वादित्याशङ्क्याह—आकृतिप्रतिपत्तिमुखेन गोशब्दादीनां निमित्ततेति । अस्यार्थः—आकृतिं कार्यान्वायिनीं प्रतिपादयन्तो गवादिशब्दाः कार्यपराः । तेनाकृतिश्शब्दार्थ इत्युक्तमिति । एतच्चा(४)कृत्यधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

अथ सम्बन्धः क इति । यच्छब्दे विज्ञाते सत्यर्थो विज्ञायत इत्यनेन भाष्येण कः पुनरयं सम्बन्धः पृष्टश्चोपन्यस्तश्च ? पूर्वोक्त एवेति वदामः । य एव प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति पूर्वमुक्तः स एव पृष्टश्चोऽपन्यस्तश्चेति । इदानीं येनाभिप्रायेण भेदं मत्वा प्रश्न उक्तस्तमा-

---

१. शा. भा. पृ. ११. पं. २१. २. वितन्तीं वा घटमानां इति ख. प.

३. पा. सू. २. १. १. ४. पू. मी, १. ३. १५.

चासौ संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्धः ? तस्मादन्य एवायं सम्बन्ध इति मन्यते । तदयुक्तम्, तत्रापि प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति । स एवायं ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणः सम्बन्ध उक्तः ।

ननु च प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति वदता प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्येति षष्ठ्याभिधानेन सम्बन्धान्तरमुक्तं भवति । मैवम्; तदेवेदं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं संज्ञासंज्ञिलक्षणमिति षष्ठ्या प्रतिपादितम् । कुत एतत्? ननु व्यतिरेकं षष्ठी प्रतिपादयति । अस्त्येवात्र हेतुहेतुमत्तया व्यतिरेकः । प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं संज्ञासंज्ञिलक्षणसम्बन्धस्याभिधाने निमित्तम् । अन्यथा प्र-

---

विष्करोति—ननु चासौ संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्धः । असाविति दूरस्थः पूर्वोक्तः, तस्मादन्य एवायं सम्बन्ध इति मन्यते । अयमाशयः—अत्र यच्छब्द उच्चरितेऽर्थो विज्ञायत इति वदता ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणस्सम्बन्ध उक्तः । शब्दे ह्युच्चरितेऽर्थो विज्ञायत इतीदमेव शब्दस्य ज्ञापकत्वमर्थस्य ज्ञाप्यत्वम् । न पुनरन्यत् । तत्र पुनः प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्येति षष्ठ्या प्रत्याय्यप्रत्यायकभावातिरेकी संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध उक्त इति; तदयुक्तम् । यस्मात्तत्रापि प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति भाष्ये प्रत्याय्यप्रत्यायकशब्दप्रयोगात्स एवायं योऽत्रोपन्यस्तो ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणस्सम्बन्ध उक्तः ।

इदानीमाशयमाविष्करोति—ननु च प्रत्याय्यस्य प्रत्ययाकस्य च यस्संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति वदता प्रत्याय्यस्य प्रत्याय्यकस्येति षष्ठ्यभिधानेन सम्बन्धान्तरमुक्तं भवति । मैवं वादीः तदेवेदमत्रत्यं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं हि संज्ञासंज्ञिलक्षणं इति षष्ठ्या प्रतिपादितम् । अयं भावः—ज्ञाप्यज्ञापकभाव एव प्रत्याय्यप्रत्यायकयोस्संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्धो नान्यः । षष्ठी च सम्बन्धसम्बन्धिनोर्भेदादुपपद्यत इति । कुत एतदिति भावमपरिभावयतः प्रश्नः । ननु व्यतिरेकं षष्ठी प्रतिपादयतीत्येकग्रन्थेन भावं विवृणोति । अस्त्येवात्र हेतुहेतुमत्तया व्यतिरेकः । प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं हि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्याभिधाने निमित्तम् । अस्यार्थः—ज्ञाप्यज्ञापकाभ्यां सम्बन्धिभ्यामस्त्येव सम्बन्धस्य व्यतिरेकः । हेतुहेतुमत्तयेति व्यतिरेकमेव स्पष्टयति । तस्मादयं शब्दार्थयोस्सम्बन्धः संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध इत्युच्यते, यतः प्रत्याय्यप्रत्यायकयोः । तेन प्रत्याय्यप्रत्यायकौ सम्बन्धिनौ सम्बन्धस्य विशिष्टरूपतामापादयन्तौ हेतुभूतौ । सम्बन्धश्च हेतुमान् भवति । न चाव्यतिरेके

त्याय्यप्रत्यायकोपन्यासोऽनर्थकः । तमेकं न व्यपदिशति भवान् यः संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति वक्तव्यम् । अत एव कृतक इति पूर्वमुपपादितमित्यनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तस्यायमुपन्यास इति प्रकटयति ।

किं पुनः कारणं पुनः प्रश्नोपन्यासयोः ? इदमत्र कारणम्-विवर्ताक्षेपे हि युतासिद्धयोरनपेक्षत्वं न शक्यते वक्तुमिति मन्वानस्य प्रश्नः । शक्यते हि वृद्धव्यवहारस्यानादितया ऽनपेक्षता वक्तुमिति तस्यैवोपन्यासः । स तु कृतक इति पूर्वोपवर्णितेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । (१)"तस्मान्मन्यामहे-केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैस्सह सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीता" इति सापेक्षत्वमुपसंहृ-

---

हेतुमद्भाव उपपद्यत इति । एवं तावत्साधितमेक एवोभयत्रापि सम्बन्ध इति । यदाहित्य एव तत्रापि सम्बन्धो नाभिमतस्स्यात् । अन्यथा हि प्रत्याय्यप्रत्यायकोपन्यासोऽनर्थकस्तत्र स्यात् । तमेकं न व्यपदिशति भवान् यस्संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इत्येव वक्तव्यम् । यत एवोभयत्रापि स एव सम्बन्धः, अत एव स तु कृतक इति पूर्वमुपपादितमित्यनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तस्यैवायमुपन्यास इति प्रकटयति । अन्यथाऽन्यस्सम्बन्धः पूर्वोक्तः, अयमन्य इति नेदं वचनमुपपद्यते । स तु कृतक इति पूर्वमुपपादितमिति ।

किं पुनः कारणं पुनः प्रश्नोपन्यासयोः ? अस्यार्थः-पूर्वं कृतकस्तर्हीत्येवमन्तेन ग्रन्थेन परैराक्षेपे कृते तत्समाधानमात्रमेव कर्त्तव्यम् । न पुनः प्रश्नोपन्यासाविति । इदमत्र कारणम्-विवर्ताक्षेपे(२)युतसिद्धयोः कथं पुनरनपेक्षत्वं शक्यते वक्तुमिति मन्वानस्य प्रश्नः-निराकृतस्स्वपक्षो विवर्त्तवादी मीमांसकमेव पर्यनुयुङ्क्ते । यदि युतसिद्धौ शब्दार्थौ अथ सम्बन्धः कः ? मत्पक्षे हि तादात्म्यादेव शब्दार्थयोस्सम्बन्ध उपपद्यते । यदि पृथग्भूतयोरपि प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणं सम्बन्धमभ्युपगच्छेत् तदानपेक्षत्वं न सिध्यतीति । अनेन प्रश्नस्तावत्समर्थितः । शक्यते हि वृद्धव्यवहारस्यानादितया वक्ष्यमाणेन मार्गेणानपेक्षता वक्तुमिति तस्यैव ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणसम्बन्धस्योपन्यासः, स तु कृतक इति पूर्वोपवर्णितेनैव सम्बन्धाक्षेपवादस्थानोक्तेनैवाऽभिप्रायेणोक्तं वैयाकरणेनैव । त-

---

१ शा. भा. पृ. १२. पं. १.

२. युतासिद्धयोः कथं पुनरपेक्षत्वं इति. ख. पु. युतासिद्धयोरनपेक्षत्वं न शक्यते वक्तुमिति मूलानुयायी पाठः ॥

तम् । तदिदानीमुच्यते—अपौरुषेयत्वात्सम्बन्धस्य सिद्धमिति । वृद्धव्यवहारस्यानादितोपन्यासः ।

किमिदं तर्हि प्रश्नोत्तरम् ? कथमिति पृष्टे पुरुषस्य सम्बन्धुरभावादित्युत्तरमयुक्तम् । अनादिताप्रतिपक्षनिरासायेदमुच्यते । कथं पुनरिदं प्रतिपक्षतयाऽऽशङ्क्यते ? बाढमा शङ्क्यते । अनादिनापि वृद्धव्यवहारेण शब्दार्थावगमसिद्धौ यत्र कर्तोपलभ्यते तत्रादिमत्त्वैव बलात् प्राप्नोति, वृद्धिरादैजितिवत् । तस्मात्कर्तुरुपलंभो निराकरणीयः । कथं पुनस्सम्बन्धा नास्तीत्यस्य प्रश्नस्य किमिदमुत्तरमुपपद्यते ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात्, तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामिति । कथं नोपपद्यते ? अनुमानादेरपि प्रमाणत्वाभ्युपगमात् ।

स्मान्मन्यामहे भवन्मते केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैस्सह सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीता इति सापेक्षत्वमुपसंहृतम् । यदि हि सम्बन्धः कृतकः तदा सम्बन्धोत्तरकालभाविनो वेदा अपि कृतकाः । अन्यथा हि सङ्केतात्प्राच्येषु वेदेषु नार्थप्रतीतिस्स्यात् । सम्बन्धकर्तृवेदप्रणेत्रोश्चैकतोपलक्षणमात्रम् । सर्वथा कृतकसम्बन्धानुबन्धिनो वेदा अपि कृतका इति विवक्षितम् । तादिदानीमुच्यते—अपौरुषयत्वात्सम्बन्धस्य सिद्धमिति । भाष्यं व्याचष्टे—वृद्धव्यवहारस्यानादितोपन्यासोऽयम् ।

यदि वृद्धव्यवहारस्यानादितैवात्रोपन्यस्यते किमिदं तर्हि प्रश्नोत्तरम् ? तदेव दर्शयति—कथमिति सम्बन्धस्यापौरुषेयत्वहेतौ पृष्टे पुरुषस्य सम्बन्धुरभावादित्युत्तरं न युक्तम् । एवं वक्तव्यम्—वृद्धव्यवहारस्यानादित्वादिति । वृद्धव्यवहारस्यानादिताप्रतिपक्षनिरासायेदमुपन्यस्तम् । पुरुषस्य सम्बन्धुस्सद्भावो वृद्धव्यवहारस्यानादितायाः प्रतिपक्ष इति । सोऽनेन ग्रन्थेन निराक्रियते । कथं पुनरिदं सम्बन्धुरुपलम्भनं प्रतिपक्षतयाऽऽशङ्क्यते ? बाढमाशङ्क्यते । अनादिनापि वृद्धव्यवहारेण शब्दादर्थावगमसिद्धौ यत्र सम्बन्धस्य कर्तोपलभ्यते तत्रादिमत्तैवोपलब्धिबलात् प्राप्नोति(१)"वृद्धिरादैजि" तिवत् । अस्यार्थः—यद्यपि वृद्धव्यवहारानादितयापि शब्दादर्थावगम उपपद्यते, तथापि साक्षात्सङ्केतकारणदर्शने न शक्यतेऽनादिता वक्तुमिति भवति सम्बन्धृपुरुषोपलम्भने प्रतिपक्षभूतम् । तस्मात्कर्तुरुपलम्भो निराकरणीयः । कथं सम्बन्धा नास्तीत्यस्य प्रश्नस्य किमिदमुत्तरमुपपद्यते ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावत्त-

१. पा. सू. १. १. १.

तत्पूर्वकत्वं चायुक्तं सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । क्रियादिषु चाननुमेयतापत्तेः । सापेक्षत्वे च शब्दस्यौत्पत्तिकत्वप्रयासोऽनर्थकः । तदिदमापतितं घोटारूढस्य विस्मृतो घोट इति । अभिप्रायानभिज्ञस्यैवैतच्चोद्यम् । केवलानुमानागमप्रमेयता तावन्न सम्भवत्यनादौ वृद्धव्यवहारे प्रत्यर्थिनि । तस्मात्प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं चागमानुमानं निरसनीयमिति । तस्मादुपपन्नमुत्तरम् । बहुवचनमिदानीं किमर्थं–तत्पूर्व-

त्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामिति । कथं नोपपद्यते ? अनुमानादेरपि प्रमाणत्वाभ्युपगमात् । तेन प्रत्यक्षमात्रनिराकरणं न सम्बन्धु(१)र्नास्तितामावहति ।

ननु प्रमाणप्रत्यक्षे निराकृते तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामित्यनेन ग्रन्थेनानुमानाद्यपि निराकृतमित्यत आह–तत्पूर्वकत्वं चायुक्तं, शब्दस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । अस्यार्थः–यदि यद्यत् प्रत्यक्षपूर्वकं तत्तत्प्रत्यक्षे निराकृते निराकृतं भवति । तदा यत्रैव तर्हि प्रत्यक्षे प्रवर्त्तते तत्रैव तेन तेन प्रवर्त्तितव्यमित्यायातम् । शब्दोऽपि च प्रत्यक्षपूर्वक इति तेनापि प्रत्यक्षविषय एव प्रवर्त्तितव्यम् । अतश्चास्य प्रत्यक्षसापेक्षता प्राप्ता । क्रियादिषु च प्रत्यक्षाविषयेष्वननुमेयतापत्तेः । अनुमानस्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन तद्विषय एव प्रवृत्तिनियमापत्तेः । सापेक्षत्वे च शब्दस्य सम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वप्रयासोऽनर्थक एव । अप्रामाण्यस्य दुष्परिहरत्वात् । तदिदमापन्नं यल्लोके शून्यमनःकथासु श्रूयते—घोटारूढस्य भवतो विस्मृतो घोट इति । विस्मृतश्चित्तादपक्रान्तः । स्मरतेः कर्मकर्तृविषयस्येदं रूपम् । अभिप्रायानभिज्ञस्येदं चोद्यम् । केवलानुमानागम(२)गम्यता तावन्न सम्भवत्यनादौ वृद्धव्यवहारे प्रत्यर्थिनि । अस्यार्थः–तौ तावदनुमानागमौ केवलप्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षौ । तद्गम्यता तावत्सम्बन्धुर्न भवति । यस्मात्कार्यतः कारणानुमानं केवलानुमानम् । शब्दाच्चार्थप्रतीतिः कार्यभूता । सा च नैकान्तेन सम्बन्धान्तरमेवानुमापयितुमलम्, वृद्धव्यवहारानादितयाऽप्युपपत्तेः । तथा–आगमोऽपि स्वतन्त्रस्तावन्न सम्बन्धुसत्त्वे प्रमाणम्, कार्यैकविषयत्वात् । यदि परं प्रत्यक्षानुमानपूर्वको वक्तव्यः । तत्रानुमानपूर्वकोऽप्यनादिवृद्धव्यवहारप्रतिपक्षसम्भवेन केवलानुमानाभावात् प्रत्यक्षानपेक्षो न सम्भवतीति । तस्मात्प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं च प्रत्यक्षगृहीतविषयमागमानुमानं निरसनीयमिति । तस्मादुपपन्नमुत्तरम् । बहुवचनमिदानीं किमर्थम् ? तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामिति यदि सम्भवत्प्रमाणनिरसनं तदोपमानस्य निरासोऽनर्थकः, तस्य सादृश्यमात्रविषयत्वात् । सम्ब-

१. अस्तितां इति क. पु. । २. प्रमेयता इति ख० पु० ।

कत्वाच्चेतरेषामिति ? इतरयोरिति वक्तव्यम् । द्वयोराशङ्कनीयतयोपन्यासात् । असम्भवस्तु सर्वेषामेवेत्युपपन्नं बहुवचनम् ।

ननु—चिरवृत्तत्वादित्यसिद्धतामाह । कथमसिद्धता ? पूर्वजानां प्रत्यक्षविषयतोपपत्तेः । न हि चिरवृत्तस्सन् न स्मर्येतेति न पूर्वजानामपि प्रत्यक्षमत्र सम्भवतीत्यभिप्रायः । यदि स्यात्पाणिनिवत्स्मर्येत । न च हिमवदादिकूपारामादिवदस्मरणं भवितुमर्हति । तत्रास्मरणे हेतुरुपपद्यते पुरुषवियोगादिः । "न च पुरुषवियोगः शब्दानामस्ती"ति किमभिप्रेतम् ? कृतकपक्षे हि तत्प्रमाण्यात् प्रामाण्यं स्यात्, न निष्प्रयोजनतया विच्छेदस्स्मरणस्योपपद्यते इत्यभिप्रायः । तच्च पाणिनिपिङ्गलोपन्यासेन प्रक·

न्धरि सम्बन्धाभावात् । अर्थापत्तेस्तु सम्बन्धुः कल्पनया विना कस्यचिदपि विरोधाभावात् असम्भव एवेति । समाधिमाह—द्वयोराशङ्कनीयतयोपन्यासात् । असम्भवस्तु सर्वेषामित्युपपन्नं बहुवचनम् । अस्यार्थः—अभावस्तावत्सर्वेषां प्रमाणानाम्, तेन युक्तमेवैवं वक्तुमितरेषां चाभावात् सम्बन्धा नास्तीति । तत्र यत्र शङ्का नास्ति तत्र हेतुनिराकरणान्नोपन्यस्यते । यत्र तु सम्भावनापि तत्र सहेतुकं निराकरणं क्रियते इति ।

ननु चिरवृत्तत्वादित्यसिद्धतामाह । अनेन "ननु चिरवृत्तत्वात्प्रत्यक्षस्यागोचरो भवेदिदानींतनाना" मिति भाष्यस्य तात्पर्यमाह । अनेन भाष्येण भाष्यकारः प्रत्यक्षाभावस्यासिद्धतामाह । कथमसिद्धता ? पूर्वजानां प्रत्यक्षविषयतोपपत्तेः । न हि चिरवृत्तः सन् न स्मर्येतेति न पूर्वजानामपि प्रत्यक्षमत्र सम्भवतीत्यभिप्रायः । यदि स्यात् प्रत्यक्षं पूर्वजानां पाणिनिरिव तत् स्मर्येत । न च हिमवदादिकूपारामादिवदस्मरणं भवितुमर्हति । यस्मात्तत्रास्मरणे हेतुरुपपद्यते पुरुषवियोगादिः । आदिशब्देनाभियोगोऽपि ग्राह्यः। न च पुरुषवियोगः शब्दानामस्तीत्यनेन भाष्यमर्थतोऽनुवदति । भाष्याभिप्रायं पृच्छति—किमभिप्रेतमिति पृच्छतश्चायमभिप्रायः—यद्यपि सम्बन्धा दृष्टः तथापि किमसाववश्यं स्मरणीय इति । इदानीमभिप्रायमाह—कृतकपक्षे हि तत्प्रामाण्यात्प्रामान्यं स्यात् । तस्मात् न निष्प्रयोजनतया विच्छेदः स्मरणस्योपपद्यत इत्यभिप्रायः । अस्यार्थः—यदि सम्बन्धा पुरुषः प्रत्यक्षसमधिगम्यः स्यात्तदा तत्सङ्केतृसम्प्रतिपत्त्यर्थः प्रतिपत्तव्यः । न हि सङ्केतृविप्रतिपत्तौ व्यवहारस्यादार्यद्रमिलयोरिव कालिशब्दे । तेन सङ्केतृसंप्रतिपत्त्यर्थं पुरुषस्स्मर्तव्यस्स्यात् । यदेतदवश्यं स्मरणीयत्वं तच्च पाणिनि·

टितम्। (१)"यद्यपि च विस्मरणमुपपद्यते तथापि न प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहि, यथा विद्यमानस्यानुपलम्भो भवतीति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे" इति किंविषयमिदं विस्मरणमुपन्यस्तम्? यदि तावत्साध्यविषयम्, तदेदमेव प्रमाणं यदुत विस्मरणोपपत्तिः। उक्तं च (२)"विस्मरणमुपपद्यते" इति। तथा न प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहीत्यहेतुः।

यदप्युच्यते—यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामह इति, तदप्ययुक्तम्। यदि विद्यमानस्यैवानुपलब्धिः केन वा शक्यते वक्तुं शशविषाणं नास्तीति।

अथायमभिप्रायः—यद्यप्यन्यत्र विस्मरणोपपत्तिर्दृष्टा नैतावतान्यत्रापि विस्मरणोपपत्तिः शक्यते वक्तुमिति, असदभिप्रायोऽयम्।

पिङ्गलोपन्यासेन प्रकटितम्। उपन्यासो दृष्टान्तः। यद्यपि चेत्यादि भाष्यं पठित्वाऽऽक्षेप्तुमाह—यद्यपि च विस्मरणमुपपद्यत इति किंविषयमिदं विस्मरणमुपन्यस्तम्? यदि तावत् साध्यसम्बन्धृविषयम्, तदा सम्बन्धृसत्त्व इदमेव प्रमाण यदुत विस्मरणोपपत्तिः। विस्मरणं हि तदुच्यते यद्गृहीतस्यापि वस्तुनः कुतश्चिन्निमित्तादस्मरणम्। न पुनः स्मरणाभावमात्रम्, अगृहीतेऽपि वस्तुनि यत एव च विस्मरणसिद्धेः सिध्यति ग्रहणं सद्भावश्चेति। अतो भवति विस्मरणं प्रमाणम्। उक्तं च स्मृत्यधिकरणे-विस्मरणमुपपद्यत इति। एतद्भेदवादस्यास्तित्वहेतुः।

यदप्युच्यते—यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामह इति, तदप्ययुक्तम्। यदि हि विद्यमानस्यैव शशविषाणस्यानुपलम्भनं केन वा शक्यते वक्तुं शशविषाणं (३)नास्तीति। विद्यमानत्वेन निश्चितस्यैवमनुपलब्धिरिति निश्चये विद्यमानत्वस्यापि निश्चितत्वान्नाभावश्शक्यते वक्तुम्।

अथायमभिप्रायः—यद्यप्यन्यत्र हिमवत्कूपारामादिषु कर्तृविस्मरणोपपत्तिर्दृष्टा,

---

१. शा. भा. पृ. १२ पं. २१ किं विषयमिदं शशविषाणं प्रतिपद्यामहे इति मूलपुस्तके।
२. शा. भा. पृ. ४५. पं. १५. ३. अस्तीति ख. पु.

बाढमन्यत्र दृष्टमन्यत्र भवतीत्युच्यते । अयमेव हि सामान्यतो दृष्टस्य विषयः ।

अत्राभिधीयते—नैवेयं प्रमाणतयोपन्यस्यते विस्मृतिरनुपलब्धिर्वा । किंतु उपलब्धस्यार्थस्य कारणदोषनिराकरणायेद(१)मुच्यते । इह पुनर्भवतानुपलब्धावेवेदमुपन्यस्तमित्यसंबद्धमित्युक्तम् । यथा घटादेरुपलब्धस्यानुपलब्धिरस्तीति नैतावता शशविषाणस्यास्तित्वं शक्यते वक्तुम् । उपलब्धिविषयस्यानुपलब्धिः कारणान्तरमपेक्षते । अनुपलब्धेः पुनरनुपलब्धेरेवानुपलब्धिः । तस्मात्सूक्तमिदम् ।

नैतावतान्यत्रापि सम्बन्धृविस्मरणोपपत्तिः शक्यते वक्तुमिति, असदभिप्रायोऽयम्, यतो बाढमतिशयेनान्यत्र दृष्टमन्यत्र भवतीत्युच्यते । अयमेवान्यत्र दृष्टस्यान्यत्र सद्भावो हि यस्मात् सामान्यतो दृष्टस्य विषयः । यदि पुनरेकत्र दृष्टमन्यत्र न भवतीति नियमः सामान्यतो दृष्टमनुमानं तर्हि हतम्।

अत्राभिधीयते—नैवेयं प्रमाणतयोपन्यस्यते विस्मृतिरनुपलब्धिर्वा; किंतु उपलब्धस्यार्थस्य कारणदोषनिराकरणायेदमुपन्यस्यते । अस्यार्थः-न क्वचिदस्माभिर्विस्मरणमनुपलब्धिर्वा वस्तुसद्भावे प्रमाणतयोपन्यस्यते। किन्तु यदन्यत एवोपलब्धं, यथा स्मृत्यधिकरणे स्मरणान्यथानुपपत्त्या वेदवाक्यं, तस्य यः कारणदोषः संभाव्यते-यदि वेदवाक्यमस्ति स्मर्येतोपलभ्येतैव वा, तस्मान्नेदमनुमानमदुष्टसामग्रीकमिति-स विस्मरणेनानुपलब्ध्या च निराक्रियते—विस्मरणमप्युपपद्यते(२)अनुपलब्धिरप्युपपद्यत इति । इह पुनर्भवतानुपलब्धावेव सर्वैः प्रमाणैरप्यनुपलब्धावेव सम्बन्धुरिदं विस्मरणमुपन्यस्तमित्यसम्बद्धं कारणदोषनिराकरणेनापि न सम्बध्यत इत्युक्तम् । भाष्यार्थमाह—यथा घटादेरुपलब्धस्यानुपलब्धिरस्तीति नैतावता शशविषाणस्यास्तित्वं शक्यते वक्तुम् । कस्मान्न शक्यते ? इत्यत्राह-उपलब्धिविषयस्यानुपलब्धिः कारणान्तरमपेक्षते । यदि तादृश्येव सामग्री किमिति प्रागिव नोपलभ्यते ? तेन तत्रानुपलब्धौ कारणान्तरं वाच्यम् । अनुपलब्धेः पुनः शशविषाणादावनुपलब्धेरेवानुपलब्धिः, न तत्र कारणान्तरकल्पना। एवञ्च दृष्टान्तं व्याचक्षणेन दार्ष्टान्तिकेऽप्येषा योजना दर्शिता । यद्यपि च विस्मरणमन्यत्रोपलब्धस्याप्यस्ति नैतावता विना प्रमाणेन स्मरणाभावमात्रात्सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहीति । तस्मात्सूक्तमिदम् ।

---

१. उपन्यस्यते इति व्याख्यानपाठः । २ अनुपलब्धेरप्युपपत्तिर्विद्यत इति ख. पु.

'नन्वर्थापत्त्ये'ति किमियं प्रमाणसंज्ञोपन्यस्ता ? ओमित्युच्यते । किं पुनरत्र नोपपद्यते इत्यनया परिगृह्यते ? ननु च संबन्धस्य कर्ता । कथं पुनरसौ नोपपद्यते ? प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेः । यदि प्रथमश्रवणेऽर्थं न प्रतिपद्यते किमायातं सम्बन्धस्य कर्त्तुः ? एवं तर्हि यदि गृहे देवदत्तो नोपलभ्यते किमायातं बहिर्भावस्य ? न ब्रूमो बहिर्भावो नोपपद्यत इति । किन्तर्हि ? विद्यमानता नोपपद्यत इत्युक्तम् । सैवेयं बहिरस्तीति संवित् । इह पुनः प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेः सम्बन्धस्य कर्त्रा कस्सम्बन्धो दृष्टः ।

'नन्वर्थापत्त्या सम्बन्धारं प्रतिपद्येमही' ति भाष्यम् । तदाक्षिपति—नन्वर्थापत्त्येति किमियं प्रमाणसंज्ञोपन्यस्ता ? ओमित्युच्यत इत्येकदेशी ब्रवीति । राद्धान्ती दूषयति—किं पुनरत्र नोपपद्यत इत्यनया बुद्ध्या परिगृह्यते ? अर्थापत्तौ यन्नोपपद्यत इत्यनया बुद्ध्या परिगृह्यते तदेव गम्यम् । तत्र यदीयमर्थापत्तिः तदाऽत्राऽप्यनुपपद्यमानतया गृह्यमाणेन प्रमेयेन भवितव्यम् । तत्र किं तदिति पृच्छति । एकदेश्येवाह—ननु च सम्बन्धस्य कर्तेति । सिद्धान्त्याह—कथं पुनरसौ नोपपद्यत इत्येवं परिगृह्यते । पुनरप्येकदेश्येवाह—प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेरिति । सिद्धान्त्याह—यदि प्रथमश्रवणेऽर्थं न प्रतिपद्यते किमायातं सम्बन्धस्य कर्तुः ? न तस्यानुपपत्तिः काचिदस्तीति भावः । एकदेश्याह—एवं तर्हि प्रसिद्धार्थापत्त्युदाहरणेऽपि यदि गृहे देवदत्तो नोपलभ्यते किमायातं बहिर्भावस्य ? तत्रापि गम्यस्य बहिर्भावस्यानुपपद्यमानता नास्तीत्यर्थः । सिद्धान्ती विवेकमाह—न ब्रूमो बहिर्भावो बहिर्देशविशिष्टो भावो नोपपद्यते इति । किं तर्हि ? विद्यमानता या आगमतः प्रतिपन्ना जीवति देवदत्त इति, सा नोपपद्यत इत्युक्तमर्थापत्तिलक्षणे । विद्यमानतैव हि गृहादर्शने सत्यनुपपन्नतया गृह्यत इति व्यासेन विवृतमस्माभिः । सैवेयं विद्यमानतानुपपद्यमानतया गृह्यमाणा बहिरस्तीति संवित् । तस्मात्तत्रानुपपद्यमानमेव प्रतीयते । इह पुनः प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेस्सम्बन्धस्य कर्त्रा कः सम्बन्धो दृष्टः ? तत्र हि गृहाभावदर्शनं देवदत्तसत्तासम्बन्ध्येव । तेन तदनुपपत्तिसत्ताया वितनोति । इह पुनः प्रथमे(१) श्रवणेऽर्थानवगतेः सम्बन्ध्रा सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्तीति नासौ सम्बद्धुरनुपपत्तिमावहति ।

---

(१) श्रवणे प्रमेया इति क. पु. ।

अथेदं मनसि वर्तते-न प्रथमश्रवणात् प्रतिपद्यते, प्रतिपद्यते च द्वितीयादिश्रवणात्। तस्माच्छब्दादन्यत् कारणान्तरं मृग्यमिति। कार्यतस्तर्हि कारणानुमानमुक्तम्। कथं तर्ह्यर्थापत्तेति? अर्थादनुमानादापत्तिरित्यर्थः। कस्मात्? अर्थात्कार्यादित्युक्तम्।

ननु चानुमानमपि नोपपद्यते, प्रथमश्रवणादप्रतीतेरनैकान्त्यात्। वेदवाक्यादेव प्रथमश्रुतादर्थावगतेः।

ननु च पदगतेयं चिन्ता। किमिदं पदं नाम? प्रसिद्धा गवादयः 'देवदत्त गामभ्याजे' इत्येवमादिषु वाक्येषु। किं कार्यान्यतया प्रसिद्धाः? उत वाक्यार्थावगतिरेव कार्यम्? बाढं कार्यान्यतया

अथेदं मनसि विपरिवर्त्तते न प्रथमश्रवणात् प्रतिपद्यते। प्रतिपद्यते च द्वितीयादिश्रवणे। तस्मात् शब्दादन्यत्कारणं मृग्यमिति। यदि हि शब्द एवात्र कारणं स्यात् तदादौ प्रथमश्रवणेऽपि शब्दमात्रादवगतिर्भवेत्। न च भवति। तस्मादन्यदेवार्थावगतेः कारणमस्तीति। दूषयति—कार्यतस्तर्हीदं कारणानुमानमुपन्यस्तम्। संप्रति निरस्त एकदेश्याह—कथं तर्ह्यर्थापत्त्येति भाष्यं त्वत्पक्षेऽपि? सिद्धान्ती समर्थयते—अर्थादनुमानादापत्तिरित्यर्थः। तेनार्थादापत्तिरर्थापत्तिरुक्ता। आपत्तिः कल्पना अनुमानं चासावापत्तिश्चेत्यनुमानापत्तिः। कस्मात्? अर्थात्कार्यादर्थावगतिलक्षणादित्युक्तं सम्बन्धाक्षेप एव।

ननु चानुमानमपि नोपपद्यते, प्रथमश्रवणादप्रतीतेरनैकान्त्यात्। वेदवाक्यात्प्रथमश्रुतादेवार्थावगतेः। अत्र चानैकान्तशब्देन भागासिद्धो वेदितव्यः। वेदे प्रथमश्रवणेऽर्थप्रतीत्यसिद्धेर्न पुनः सव्यभिचारो नैकान्तिकोऽभिमतः। यदि साध्यसम्बन्धसद्भावव्यतिरेकेणापि वृत्तिस्सिध्येत् स्यात्सव्यभिचारता। न च साऽस्ति। वेदवाक्यस्यापि साध्यकोटिनिक्षेपात्।

अत्रैकदेशी स्वमतेन परिहरति—ननु च पदगतेयं चिन्तेति। अस्यार्थः—पदपदार्थयोरौत्पत्तिकसम्बन्धचिन्तेयम्। तेन पदाभिप्रायेणेदमुच्यते-प्रथमश्रवणेऽर्थानवगमादिति। न च किञ्चन पदं प्रथमश्रवणेऽर्थमवगमयतीति नास्ति भागासिद्धतेति। सिद्धान्ती दूषयति—किमिदं पद नाम? यद्विषया चिन्ता भवता क्रियते। एकदेश्याह—प्रसिद्धा गवाश्वादयश्शब्दा "देवदत्त गामभ्याजे" इत्येवमादिषु वाक्येषु। सिद्धान्त्याह—किं

प्रसिद्धाः । कस्मिन् ? व्यवहारे, येन वृद्धा व्यवहरन्ति । केन वृद्धा व्यवहरन्ति ? देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्येवमादिना । एवं तर्हि वाक्येनार्थे व्यवहारः । न हि व्यवहाराप्रसिद्धोऽर्थः कार्यान्तरतया शक्यते वक्तुम् ।

कथं तर्ह्यथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः, सास्नादिविशिष्टा आकृतिरिति चोत्तरमसति कार्यान्यत्वे ? कथं वा वृद्धव्यवहारेणास्यौ-

---

कार्यान्यतया प्रसिद्धाः ? उत वाक्यार्थावगतिरेव कार्यमिति । अयमाशयः—न पदानां वाक्यार्थावगतेरन्यत्कार्यमस्ति । यावत्सा वाक्यार्थावगतिः सा प्रथमश्रवणेऽपि भवति । वाक्याद्धि सा भवति । नैकस्मात् पदात् । न च वाक्यस्य द्वितीयश्रवणापेक्षा । एकदेश्याह--बाढं कार्यान्यतया प्रसिद्धाः । आवापोद्धाराभ्यां हि पदानां पदार्थमात्रावगम एव कार्यतयाऽवसितः । राद्धान्ती पृच्छति—कस्मिन् ? उत्तरम्—व्यवहारे येन वृद्धा व्यवहरन्ति । व्यवह्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वाक्यमेव व्यवहारशब्देनोच्यते । तेन यद्यपि वाक्येन व्यवहारः तथापि न वाक्यार्थावगतिरावापोद्धाराभ्यां पदानां कार्यमिति भावः । पुनः पृच्छति—केन वृद्धा व्यवहरन्तीति । अस्यायमाशयः—वाक्येन वृद्धा व्यवहरन्ति । तत्र च वाक्यार्थावगतिरेव कार्यं दृश्यते न शुद्धपदार्थावगतिरिति । पुनरुत्तरं तेनैवाशयेन—देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्येवमादिना । सिद्धान्त्यापादयति—एव तर्हि वाक्येनार्थे व्यवहारः । न हि व्यवहाराप्रसिद्धोऽर्थः कार्यान्तरतया शक्यतेऽवगन्तुम् । अत्र चार्थे हिशब्दः, न चेत्यर्थः । यद्यप्यावापोद्धाराभ्यां पदानां शक्तिनिरूपणा (?) तथापि यथाव्यवहारमेव युक्ता । व्यवहारश्च वाक्यार्थविषय एव दृश्यते । तद्विषयैव च शब्दस्यापि शक्तिः कल्पयितुं युक्ता । तेन वाक्यार्थस्य प्रधानभूतस्यानेकार्थानुबन्धत्वात्तदनुबन्धभूतार्थावगतिः कारणतैवावापोद्धाराभ्यामवसीयते । तेन नान्तरीयकी पदार्थावगतिः । कार्यं तु सर्वपदानामपि वाक्यार्थावगतिरेवेति ।

एकदेशी ग्रन्थविरोधमाह—कथं तर्हि "अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ" इति सास्नादिविशिष्टा आकृतिरिति चोत्तरमसति कार्यान्यत्वे ? यदि पदस्य पृथक्कार्यं नास्ति कथमर्थविशेषावगतिलक्षणकार्यविषयः प्रश्नः, पदार्थावगतिलक्षणकार्यप्रदर्शनेन चोत्तरम् ? राद्धान्त्येवाह—कथं वा वृद्धव्यवहारेणास्यौत्पत्तिकताभिधानम् ? अस्यार्थः—यथायं ग्रन्थो मन्मते न घटत इति मन्यसे तथा त्वन्म-

त्पत्तिकत्वाभिधानम् ? तस्मात्प्रतिज्ञासाधनयोर्यथैकवाक्यता भवति तथाऽयं ग्रन्थो वर्णनीयः। स तु तद्भूताधिकरणे स्वयमेव भाष्यकारेण वर्ण्यते इत्युपरम्यते।

(१)कथं तर्ह्यनैकान्तिकपरिहारः? निमित्ताभिप्रायेणोच्यते। अप्रतिपन्ननिमित्तः प्रथमश्रुतान्न प्रतिपद्यते। तस्माच्छब्दान्निमित्तान्तरमस्तीत्यभिप्रायः।

कः पुनर्वाचकनिमित्तयोर्भेदः? इदमर्थमेव हि तद्भूताधिकरणमारभ्यत इत्यलमतिप्रपञ्चेन।

तेऽपि वृद्धव्यवहारेणास्य सम्बन्धस्यौत्पत्तिकताभिधानं न घटते। वृद्धव्यवहारे हि निरूप्यमाणे वाक्यार्थावगतिरेव कार्यनयाऽवभाति, न पदार्थावगतिः। यत एवं श्लिष्टता, तस्मात्प्रतिज्ञासाधनयोर्यथैकवाक्यता भवति तथाऽयं ग्रन्थो वर्णनीयः। प्रतिज्ञासम्बन्धस्यौत्पत्तिकतासाधनं वृद्धव्यवहारस्यानादिता। तयोर्यथा साध्यसाधनभावेनैकवाक्यता भवति तथाऽयं ग्रन्थो वर्णनीयः। स तु तद्भूताधिकरणे स्वयमेव भाष्यकारेणैव वर्णितः "पदार्थप्रतिपत्तिद्वारेणैव पदानां वाक्यार्थप्रतिपादकत्वमिति" वदता। तेन निमित्तभूताकृत्यर्थतोक्ता। एतच्चोत्तरमपि टीकाकारेणोक्तम्।

संप्रति निराकृतपक्ष एकदेश्येव सिद्धान्तिनं पर्यनुयुङ्क्ते—कस्तर्ह्यनैकान्तिकपरिहार इति। उत्तरं ददाति—निमित्ताभिप्रायेणोच्यते। अप्रतिपन्ननिमित्तः प्रथमश्रुतान्न प्रतिपद्यते। अस्यार्थः—निमित्तं वाक्यार्थप्रतिपादने पदार्थात्मकमभिप्रेत्योच्यते—प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीति। एतदुक्तं भवति—प्रथमश्रुतं पदं निमित्तभूतं पदार्थं न प्रतिपादयति। अप्रतिपन्ननिमित्तश्च प्रथमश्रुतात् पदाद्वाक्यार्थमपि न प्रतिपद्यत इति सिद्धं वेदेऽपि प्रथमश्रुतस्याप्रतिपादकत्वम्। तस्माच्छब्दादन्यन्निमित्तान्तरं वाक्यार्थप्रतिपत्तेरित्यभिप्रायः।

नन्वेवं यदि सर्वपदान्येव वाक्यार्थप्रतिपत्तौ निमित्तभूतानि तदा वैयाकरणदर्शनमङ्गीकृतं-सर्वं पदजातं मिलित्वा वाक्यार्थं प्रतिपादयतीति। तत्र च काल्पनिक एव विभाग इति। तदनेनाभिप्रायेणाह-कः पुनर्वाचकनिमित्तयोर्भेद इति। उत्तरम्—इदमर्थमेव भेदकथनार्थमेव हि तद्भूताधिकरणमारभ्यते। तत्रेदमुच्यते—निमित्तपक्षे पदानि स्वार्थेष्वपि तेषु

---

१. कस्तर्हि इति व्याख्यानपाठः।

(१)"न सिद्धवदुपदेशा"दिति । किमिदं सिद्धवदुपदेशादिति ? इदमिदम्—नात्र कर्ता शक्यते कल्पयितुं वृद्धव्यवहारस्यानादित्वात् । अत औत्पत्तिकस्सम्बन्ध इति सिद्धम् ।

व्याप्रियमाणानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिमुपजनयन्ति, न पुनः प्रत्यस्तमितपदविभागमनवयवमेव वाक्यार्थं वक्तीति । एवं च कथ्यमाने कथित एव वाचकनिमित्तयोर्भेद इत्यलं प्रपञ्चेन । तद्भूताधिकरण एव प्रपञ्चो भविष्यति ।

न सिद्धवदुपदेशादिति । अत्र च सूत्रे व्यपदेश इति प्रथमान्तं पञ्चम्यन्ततया विपरिणमय्य सिद्धवदिति चाध्याहृत्य भाष्यकारेणेदमुक्तम् । अस्यार्थः—सिद्धवदिदं सम्बन्धस्यापौरुषेयत्वं सिद्धमित्यर्थः । उपदेशात् वृद्धोपदेशात् । एकेन वृद्धेनापरस्मै वृद्धायानुष्ठानोपदेशे पार्श्वस्थस्य सम्बन्धग्रहणसंस्कारमात्रादेवार्थप्रतीत्युपपत्तेः सम्बन्धकृकल्पनानुपपत्तिः । तमिममस्यार्थमबुध्वा पृच्छति—किमिदं सिद्धवदुपदेशादिति । इदमिदम्—नात्र सम्बन्धस्य कर्ता शक्यते कल्पयितुमिति । अतः वृद्धव्यवहारानादित्वादौत्पत्तिकस्सम्बन्ध इति सिद्धम् । यदि वृद्धव्यवहारोऽनादिर्न स्यात् तदा प्रथमवृद्धयोः सम्बन्धग्रहणोपायाभावाच्छब्दप्रयोगार्थप्रतीती न स्याताम् । तदभावाच्च वृद्धव्यवहाराप्रवृत्तावपरेषामपि सम्बन्धग्रहणे तथैव प्रयोगप्रतीती विच्छिद्येयाताम् । अनादिस्तु वृद्धव्यवहारः, पुरुषान्तरपूर्वकत्वात्पुरुषान्तरोत्पत्तेः । यथा खल्वद्यतनाः पुरुषाः पुरुषान्तरपूर्वकाः तथा प्राच्या अपीति ।

अत्र केचिदर्थवादगतसृष्टिप्रलयश्रुत्युपनिपातमात्रोपजातश्रद्धातिशयविप्रलुब्धबुद्धयः कणभक्षाक्षचरणमतप्रवणचेतसः सर्वस्य तनुभुवनादेरीश्वरं कारणमाचक्षाणाः प्रचक्षते—सर्वं सावयवमवयवसंयोगसमासादितात्मलाभमधुनातनमुदीक्षामहे । सावयवं च तनुभुवनादिकम् । अवयवसंयोगश्च द्व्यणुकपर्यन्तः । द्व्यणुकोऽप्यवयवी परमाणुद्वयसंयोगारम्भणीयः । परमाण्वोश्च परस्परं कर्मजस्संयोगः । कर्म चादृष्टवदात्मसंयोगादेव परमाणुषु प्रतिज्ञायते । तदुक्तं (२)"अणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानी"ति । अदृष्टं चाचेतनम् । न चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं क्वचिदपि कार्ये पर्याप्नोति वास्यादिकमिव । न चेदमुचितं (३)य एव ते क्षेत्रज्ञास्त एव तेषामदृष्टानामधिष्ठातारो

---

१. शा. भा. पृ. १२. पं. २८ । २. वै. सू. अ. ५ आ. २ सू. २३,

३. यथैव ते इति क० पु० ।

भवेयुरिति । अज्ञत्वात् । ज्ञाता हि पदार्थस्य पदार्थसामर्थ्यस्य वाऽधिष्ठातोपलभ्यते । यथा तक्षा वास्याः । न च क्षेत्रज्ञाः स्वसमवायिनी अपि धर्माधर्मलक्षणे अदृष्टे स्वरूपतः शक्तितो वा वेदितुमलमिति तदतिरेकी चेतनः कल्प्यते । तेन चेतनातिशयाऽधिष्ठितादृष्टवशोपजातकर्मनिमित्तसंयोगस्वपरमाण्वारब्धद्व्यणुकादिकार्यपरम्परासम्भूतं तनुभुवनादिकमादिमदवगम्यते । तथोत्पत्तिमत् सकलं विनाशयोगीति साधितमिति कथमिदानीमनादिवृद्धव्यवहारपरम्परेति ।

तदिदं प्रतिपक्षकक्षामपि नारोढु क्षमत इत्युपेक्षितं भगवता भाष्यनिबन्धनकारेण । तथा हि—यद्यपि सिद्ध्येदयं मनोरथः, तथापि कथमेकदैव सर्वेऽवयविनो विलीयन्त इति समधिगमनीयम् । अधुनेव किमिति कस्यचिदुदयः कस्य चिद्विलय इति नाङ्गीक्रियते दृष्टानुगमादिति मन्यामहे । एवं च वृद्धव्यवहारपरम्परां कोऽपहरति ?

अपि च यदि क्षेत्रज्ञा नाधिष्ठातारः, ज्ञानाभावात् । अन्यस्तर्हि कथमधिष्ठाता ? तस्यापि ज्ञानानुपपत्तेः । आत्ममनःसंयोगाददृष्टापेक्षाद्धि ज्ञानानामुत्पत्तेस्तत्तदिन्द्रियार्थसंयोगसचिवात् । न चादृष्टेषु सामग्रीत्वमुपपद्यते ।

अथ तस्य कारणान्तरमस्तीति, तन्न, दृष्टकारणपरिहारेण वाऽदृष्टकारणान्तरानुमानानुपपत्तेः । दृष्टानुसारि सर्वत्रानुमानम् । सामान्यतो दृष्टमपि न दृष्टोपमर्देन क्वचिद्वर्त्तते । नन्वेतदपि दृष्टं चेतनानधिष्ठितमचेतनं न प्रवर्त्तत इति, एतत्तर्हि परिहीणं भवति । सत्यमुभयत्र परिहाणे किं परिहीयतामिति तत्र विशेषविषयत्वादस्मदीयमेव ज्ञानोदयकारणान्तरानुमानमादरणीयम्, न पुनरीश्वरवादिनामत्यन्तसामान्यविषयमचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति । विशेषानुमानस्य बलीयस्त्वात् । तदुक्तं भगवता वार्त्तिककारेण—

प्रसिद्धावयवं यस्मादविशेषे प्रतिष्ठितम् ।
तत्साध्यांशकसामान्यदृष्टाच्च बलवत्तरम् ॥
बाधः सामान्यशास्त्रस्य विशेषे श्रुतितो यथा ।
अनुमानान्तरैरेवमनुमानस्य बाधनमिति ॥

एतेनेदमपि पराकृतं भवति—नित्यैवेश्वरस्य बुद्धिरिति । यतो या या बुद्धिः सा सा उत्पत्तिमती विनाशिनी च । तेनेश्वरस्यापि धिया तथाविधयैव भवितव्यम् । किं चाधिष्ठानार्थोऽपि वक्तव्यः । यादृशं हि वास्यादिषु करसंयोगादिकमधिष्ठानं दृष्टं तादृशमेवादृष्टेष्वप्यनुमातव्यम् । न च तत्संभवतीति । तथा प्रवृत्तिरपि काऽन्या स्वरूपलाभाद्-

प्रमाणस्वरूपसिद्ध्यर्थः। प्रमाणान्तराभ्युपगमे को दोषः? न खलु कश्चिद्दोषः। किन्तु अप्रमाणं प्रमाणमित्युक्तं भवति। लक्षणग्रन्थश्चानादृतो भवति। अनपेक्षत्वं च सर्वप्रमाणानां निराकृतं भवति। तस्मात्सिद्धं विषयान्तरं शब्दस्य। तत्सिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिः।

किमर्थं तर्हि पञ्चग्रहणम्? व्यवहारपञ्चकप्रदर्शनार्थम्। पञ्चग्रहणे

न्यत्वं सम्प्रतिपन्नं सम्मतमेव। व्यवहारसिध्यर्थश्चायमुपन्यासः, न प्रमाणस्वरूपसिध्यर्थः। शब्देनापि व्यवहारः कर्त्तव्य इत्येवमर्थमुपन्यस्तम्—स्यादेतदेवं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्निति। तेनायमर्थो भवति—यदि पञ्चैव प्रमाणव्यवहारसाधनान्यभविष्यन् यावता शब्दोऽपि प्रमाणव्यवहारसाधनमिति न पुनः प्रमाणस्वरूपमेवात्र साध्यते, येन पञ्चशब्दात् प्रमाणान्तरमापद्येत।

नन्वेवं किमिति व्याख्यायते? यावता प्रमाणशब्दः प्रमाणस्वरूपपर एवास्तु, प्रमाणव्यवहारसाधनाभिप्रायेण मा व्याख्यायि। अभावश्च प्रमाणान्तरमभ्युपगम्यताम्। तदाह—प्रमाणान्तराभ्युपगमे को दोष इति। परिहरति—न खलु कश्चिद्ब्रह्महत्यादिः। किन्तु अप्रमाणं यत्प्रमाणमेव न भवति तत्प्रमाणमित्युक्तं भवति। उक्तेन न्यायेनाभावस्य प्रमाणता नास्तीति तस्य प्रामाण्यमुक्तं स्यादित्यसदङ्गीकार एव दोष इति। लक्षणग्रन्थश्च भाष्यकारीयोऽनादृतो भवति—प्रमाणाभावोऽभाव इत्येवंरूपः। अनपेक्षत्वं च सर्वप्रमाणानां निराकृतं भवति। अभावस्य प्रत्यक्षादिसापेक्षस्यापि प्रमाणत्वोपगमे अपरमपि प्रमाणं सापेक्षमित्याशङ्क्येत। तस्मात्प्रमाणान्तराभावात् व्यवहारसाधनाभिप्राय एवायं पञ्चशब्दः कृतः। उपसंहरति—तस्मात्सिद्धं विषयान्तरं शब्दस्य प्रत्यक्षादिविषयाद्विषयान्तरं शब्दस्य सिद्धम्, निरपेक्षकार्यप्रतिपादकत्वात्। तत्सिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिः।

यदि शब्दप्रामाण्यसिद्धिरेवात्र प्रकृता कर्त्तव्या, तदा किमर्थं तर्हि पञ्चग्रहणम्? एवं वक्तव्यम्—यदि चत्वारीति। यदि व्यवहारसाधनतामात्रं शब्दस्य साध्यं स्यात् तदा तावदिदं युक्तम्। यदा तु प्रामाण्यमपि साध्यमेव, तदा पञ्चग्रहणेन किम्? परिहरति—व्यवहारपञ्चकप्रदर्शनार्थम्। शब्दव्यवहारातिरिक्तव्यवहारपञ्चकं दर्शयितुं पञ्चग्रहणम्।

पञ्चग्रहणे ह्यक्रियमाणे व्यवहारान्तरप्रदर्शनं न स्यात्। यत एव व्य-

ह्यक्रियमाणे(१)व्यवहारान्तरं प्रदर्शितं न स्यात् । अत एव चाफलवती शाखेति प्रत्यक्षमेव व्यवहारं मन्यन्ते । प्रमाणविषयावच्छेदजश्चायं व्यवहारः । न च प्रमाणविषयावच्छेदोऽपि विषयान्तरतया शक्यते वक्तुम् ।

न च विषयमात्रावगमात्पूर्वं प्रमाणावच्छेदादृते नास्तीति व्यवहारोऽवकल्पते । तस्मात्सिद्धं व्यवहारान्यत्वम् । अत एव व्यवहारकाल एव पञ्चसंख्योपन्यासो न प्रमाणस्वरूपाभिधानकाले षट्संख्योपन्यासः । तस्मादत्रैव पञ्चसंख्योपन्यासादवैतु भवान् अभावव्यवहारस्य भेदिका पञ्च संख्या, न स्वरूपस्य । प्रसिद्धिस्तु दत्तोत्तरा ।

वहारान्तरवृद्धिः प्रयत्नसाध्या, न सुखेन सम्भवति, अत एवाफलवती शाखेति प्रत्यक्षमेव व्यवहारं मन्यन्ते नैयायिकाः । ननु यदि मन्यन्ते मन्यन्तां तर्हि, तत्राह—प्रमाणविषयावच्छेदजश्चायं व्यवहारः । अयमेवेति प्रमाणविषयमवच्छिद्य सावधारणज्ञानेन निश्चित्याभावव्यवहारः प्रवर्त्तेत । नन्वेवं तर्ह्यवच्छेदकत्वं प्रमाणान्तरमापद्येत, तत्राह—न च प्रमाणविषयावच्छेदोऽपि विषयान्तरतया शक्यते वक्तुम् । यदा दृश्येऽपि वस्त्वन्तरस्वरूपमात्रोपलब्धिर्भवति, तदा वस्त्वन्तरस्य नास्तित्वमिति प्रमाणस्वरूपविमर्श एवावच्छेदो न पुनर्वस्तुतः स्वरूपान्तरम् । अतो न प्रमाणान्तरापत्तिः ।

कथं पुनः प्रमाणविषयावच्छेदजोऽयं व्यवहारः ? विषयस्वरूपावगमादेव किमिति न भवति ? तत्राह—न च विषयमात्रावगमात् पूर्वं प्रमाणानामवच्छेदादृते नास्तीतिव्यवहारोऽवकल्पते, नास्तीतिशब्दस्य प्रयोगात्मको निःशङ्कगमनलक्षणश्च व्यवहारो न स्वरूपमात्रावगमादेव भवति । तस्मात्सिद्धं व्यवहारान्यत्वम्–पञ्च व्यवहाराः स्वरूपावगमातिनिबन्धनाः । एको व्यवहारोऽवच्छेदनिबन्धनः । यत एव व्यवहारपरिज्ञानायेदमुक्तं न पुनरभावाख्यप्रमाणस्वरूपनिरूपणाय, अत एव व्यवहारान्तरसिध्यर्थं व्यवहारकाल एव पञ्चसंख्योपन्यासो, न प्रमाणस्वरूपाभिधानकाले षट्संख्योपन्यासः । तस्मादत्रैव पञ्चसंख्योपन्यासादवैतु भवान् अभावव्यवहारस्येयं भेदिका पञ्चसंख्या, न स्वरूपस्य । यदि हि स्वरूपस्य भेदोऽभिमतस्स्यात्प्रमाणाभिधानकाल एव षट्संख्योपन्यस्येत । तेन व्यवहारकाले पञ्चसंख्योपन्यासादवगच्छ व्यव-

---

१. मूलव्याख्ययोरत्र पाठभेदो दृश्यते ।

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं--'स एष यज्ञायुधी यजमान इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशतीति' । अत्रापि शरीरकमित्यसिद्धम् । कस्तर्हि व्यपदिश्यते ? यस्यैतच्छरीरम् । नन्वेष इति व्यपदेशो, न यस्यैष इति । अभेदोपचारनिबन्धनोऽयं व्यपदेशः, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । किमित्यौपचारिकः शब्दार्थो गृह्यते ? उच्यते-तथा (१)ह्यवगतेः । उक्ता ह्यर्थवादानामन्यपरत्वात् गौण्याऽवगतिः ।

ननु चान्यत्वोपलब्धौ सत्यां गोर्वाहीकस्य च गौण्या निर्देश उपपद्यते-गौर्वाहीक इति । न चात्र शरीरादन्यमुपलभामहे । नोप-

---

हारमात्र एव भेद इति । प्रसिद्धिर्दत्तोत्तरा वटयक्षप्रसिद्धि(२)तुल्यतोपपादनेन षट् प्रमाणसिद्धिर्निर्मूलेत्युक्तम् ॥

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं—स एष यज्ञायुधी यजमान इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशतीति, अत्रापि शरीरकमित्यसिद्धम् । कस्तर्हि व्यपदिश्यते ? यस्यैतच्छरीरं स व्यपदिश्यत आत्मा । नन्वेष इति व्यपदेशो न यस्यैष इति । यदि हि यस्यैष कायः 'स यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती'ति व्यपदेशः तदा यावदात्माभिप्रायेणापि यज्ञायुधिव्यपदेशो घटते । यदा त्वेष इति यज्ञायुधिन एव सामानाधिकरण्येन व्यपदेशः तदाऽऽत्मनोऽन्यपुरुषाऽप्रत्यक्षत्वान्नोपपन्नमिदमात्माभिप्रायेणापि । तत्रैषशब्दानुगुण्यात् यज्ञायुधीति शरीरमेव वाच्यम् । तत्र स्पष्टः प्रत्यक्षविरोधः । उत्तरम्—अभेदोपचारनिबन्धनोऽयं व्यपदेशो मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । अस्यार्थः—एतच्छब्देन वक्तृप्रत्यक्षोऽर्थोऽभिधीयते । यच्च प्रत्यक्षं तदपि स्पष्टत्वे आत्मापि स्पष्टसद्भाव इति स गौण्या वृत्त्योच्यते । एष इत्यभेदोपचारशब्देन गौणी वृत्तिरुक्ता । परशब्देन परो व्यपदिश्यत इत्यत्र दृष्टान्तो मञ्चाः क्रोशन्तीति । लक्षणा त्वेषा न तात्स्येनोच्यते किमित्यौपचारिकः शब्दार्थो गृह्यते ? उत्तरम्—तथावगतेः । अन्विताभिधानव्युत्पत्तेरन्वययोग्यार्थोपस्थापकतया तथावगतेः गौणतावगतेः । न हि शरीरं स्वर्गगमनयोग्यं उक्तमर्थवादपदानामन्यपरत्वात् गौण्यैवावगतिरिति । इतिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः ।

ननु चान्यत्वोपलब्धौ सत्यां गोर्वाहीकस्य च गोवाहीकयोर्भेदोपलब्धौ सत्यां मुख्यत्वानुपपत्त्या गौणो निर्देश उपपद्यते—गौर्वाहीक इति । न चात्र शरीरादन्यमुप-

---

१. हि शब्दो नास्ति व्याख्यानपुस्तकयोः । २. तुल्यताभिधानेन० इति ख. पु. ।

लभामहे इति कोऽस्याभिप्रायः? अयमेवाभिप्रायो नोपलभामहे इति।

ननु च कार्यभूतैः प्राणादिभिरुपलभामहे। ननु शरीरमेव प्राणित्यपानिति च। शरीरं नाम किमभिप्रेतमायुष्मतः? योऽयं चातुर्भौतिकस्सङ्घातः। न तर्हि शरीरकार्याण्येतानि, अयावच्छरी-

---

लभामहे यो गौण्या वृत्त्या व्यपदिश्येत। नोपलभामहे इति कोऽभिप्रायः? उपलब्ध एवेति मत्वा पृच्छति। उत्तरम्—अयमेवाभिप्रायो नोपलभामह इति।

ननु च कार्यभूतैः प्राणादिभिरेव तमुपलभामहे। कादाचित्कं कार्यं समवायि कारणमनुमापयति। तेनानुमानेनात्मा प्रतीयते। ननु शरीरमेव प्राणित्यपानिति च। प्रत्यक्षकारणसद्भावे न कारणान्तरानुमानमुपपद्यत इति भावः। परिहरति—शरीरं नाम किमभिप्रेतमायुष्मत इत्यनेन शरीरकार्यता प्राणादीनां न सम्भवतीति मन्वानः शरीरस्वरूपं पृच्छति। प्रतिवचनम्—योऽयं चातुर्भौतिकः सङ्घातः चतुर्णां भूतानां समूहः।

एषा त्वत्र पदार्थविदां स्थितिः—चतुर्णां भूतानां समाहारमात्रं शरीरम्, न चतुर्भूतारब्धम्। किंतु पार्थिवमेव शरीरम्। परतन्त्राण्यन्यानि तैजसानि वायवीयानि च द्रव्याणि संयोगीनि। तदुक्तं परैः—संयोगस्त्वपि विप्रतिषिद्धो मिथः पञ्चानामिति। तथा हि— शरीरमिदं न पञ्चभूतारब्धं, चतुर्भूतारब्धं वा, चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यारब्धस्य चाक्षुषत्वापत्तेः वायुवनस्पतिसंयोगवत्। तदाहुः (१)(योगा एव) 'प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां न प्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यत' इति। न च पृथिव्यप्तेजोभिरपि चाक्षुषैर्यथाक्रममनुष्णाशीतशीतोष्णस्पर्शभाग्भिरारभ्यते; एतत्त्रयविलक्षस्पर्शापत्तेः। यथा हि सितासिततन्त्वारब्धः पटो विलक्षणचित्ररूपो भवति तथेदमपि शरीरं विलक्षणस्पर्शं स्यात्। अनुष्णाशीतस्पर्शं चेदम्। अतः केवलपार्थिवावयवारब्धम्। तदुक्तं तैरेव (२)'गुणान्तरप्रादुर्भावाच्च त्र्यात्मकमपि ने'ति। अनेन हेतुना द्व्यात्मकमपि न भवति। एकपार्थिवाणुगतस्य चैकाकिनो गन्धस्य गन्धान्तरारम्भकत्वानुपपत्तेरगन्धं शरीरमापद्येत। गन्धवच्चेदमिति पार्थिवमेव शरीरम्। तत्संयोगिनः परतन्त्राः परे भूतान्तरारब्धाः कार्यद्रव्यविशेषाश्चक्षुरादय इति तन्त्रान्तरादनुसरणीयम्, दिङ्मात्रं तूक्तम्। तेन चातुर्भौतिकस्सङ्घातः।

अत्रोच्यते—न तर्हि शरीरकार्याण्येतानि, अयावच्छरीरभावित्वात्। 'अनेन यावदस्य शरीर'मित्यादेर्भाष्यस्य यथाश्रुतोऽर्थो दर्शितः। सचायं नैका-

---

१. वैशे. सू. ४. २. २. कुण्डलान्तर्गतो भागोऽधिकः। २. वै. सू. ४. २. ३.

रभावित्वादित्यर्थः । सत्यपि भूतत्वे उपात्तानां न रूपादय इवो-पलभ्यन्ते ।

किं च सुखादयश्च न भूतधर्माश्शक्यन्ते वक्तुम् । परेन्द्रि-यग्राह्या हि भूतधर्मा रूपादयो भूतवदेव, न सुखादयः ।

न्तेन शरीरकार्यताया असंभवं साधयितुं क्षमते । वैगुण्येनापि यावच्छ-रीरं कार्याभावसम्भवात् । मृतशरीरे वैगुण्यमविवादम् । तस्मादन्यथा व्याख्यायते अयावद्भूतभावित्वादित्यर्थः । यदि भूतारब्धद्रव्यसमवा-यीन्येतानि स्युः तदा कार्यद्रव्यसमवायित्वात् कारणद्रव्येऽपि तदा-पत्तिस्स्यात् । कारणगुणपूर्वको हि कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भः, यथा-घटे रूपाद्यारम्भः । वैशेषिकगुणाश्च बुध्यादयः ।

ननु द्रव्याणामप्यपां कठिनो विकारो दृश्यते करकादिः; अचेतनाच्च गोमयादेश्चेतनो वृश्चिको जायते इति । तदिदमाकाशभ्रान्तम् । काठिन्यं नाम न गुणान्तरम् । अपि त्ववयवानामविरलस्संयोगः । न च संयोगो वैशेषिकगुणः । अचेतनाच्चेतनोत्पत्तिरस्ति नास्तीति विवादास्पदीभूत-मिदानीम् । तत्र यदि कारणद्रव्येऽपि बुध्यादयस्स्युः तदारब्धानि घटा-दीनि बुद्ध्यादिभाञ्जि भवेयुः । न च तथाऽस्ति । तथा सत्यपि भूतत्वेना-नुपात्तानां शरीरत्वेनास्वीकृतानां न रूपादय इव वैशेषिकगुणाः प्राणा-दय उपलभ्यन्ते । तदाह भगवान् काश्यपः-(१)कारणाज्ञानात्कार्यतां न कारणज्ञानमिति । कारणभूतस्य पृथिव्यादेरज्ञानात् ज्ञानाभावात्तदा-रब्धस्य शरीरस्याज्ञानं ज्ञानाभावः; कारणाज्ञानं कार्यांतरस्य घटादेर-ज्ञानादित्यस्य सूत्रद्वयस्यार्थः ।

किं च सुखादयश्च न भूतधर्माश्शक्यन्ते वक्तुम् । परेन्द्रियग्राह्या हि भूतधर्मा रूपा-दयो भूतवदेव । ये ये भूतधर्मास्ते ते परेन्द्रियग्राह्या दृष्टाः रूपादयः । भू-तानामिवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । न च सुखादयः परेन्द्रियग्राह्याः । तस्मान्न भू-तधर्माः । गुणिनि चागृह्यमाणे गृह्यमाणस्य तद्गुणतेति दुर्भणम् । ये हि गुणाः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षस्य द्रव्यस्य ते सह द्रव्येण गृह्यन्ते यथा रूपाद-यः । न च सुखादयः प्रत्यक्षा अपि द्रव्यविशेषाश्रिता गृह्यन्ते । तेन मन्यामहे-नूनमप्रत्यक्षस्य द्रव्यस्य गुणा एत इति । शरीरं च प्रत्यक्षम् । अतोऽन्यस्य गुणा एत इति । तस्माद्यस्येदं कार्यं सोऽयं गौण्या वृत्त्या व्यपदिश्यते-स एष यज्ञायुधीति ।

---

१. वैशे. सू. ३-१-४, ५. अत्रैवमेव पाठोऽस्ति वैशेषिकसूत्रपुस्तकेषु तु कारणा-ज्ञानात्, कार्येषु ज्ञानात्, अज्ञानाच्च, इतिसूत्रपाठो दृश्यते । तत्वं तु सुधीभिरूह्यम् ।

मा भूवन् भूतधर्मास्सुखादयः। तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्येति किमत्र प्रमाणम्?। ननु च कार्यमेतत्कारणादृते नोपपद्यत इतीदमेवात्र प्रमाणम्। निरस्ता च भूतानां कारणतेति सिद्धमन्यधर्मत्वम्। नैवं सिद्ध्यति, परस्परकार्यतयाऽप्युपपत्तेः। (१)न हि यो य उपलभ्यते तस्य तस्य सम्बन्धिना भवितव्यमिति यदुक्तं तदयुक्तमिव प्रतिभाति। यदुत्पत्तिमद्दृष्टं तत्कथं सम्बन्ध्यन्तरं नावगमयतीति। हेतुमती ह्युत्पत्तिरिति केचित्। विसभागहेत्वभिप्रायमेतत्। न पुनरुत्पत्तिरहेतुकैवोक्ता। कथं पुनरिदमवगम्यते–विसभागहेत्वभिप्रायमेतदिति? (२)"नहि चन्द्रमसमादित्यं वेत्यत्र सम्बन्ध्यन्तरमित्यन्तरशब्दश्रवणात्।

मा भूवन् भूतधर्मास्सुखादयः। तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्येति किमत्र प्रमाणमित्यनेन **बौद्धदृष्ट्यानुमानिकात्मवादिनं वैशेषिकं भूतचैतन्यवादीव दूषयति। इदं च दूषणं भूतधर्मत्वासंभवमभ्युपगम्य दीयते। परमार्थतस्तु—भूतधर्मतैवैषामिति हृदि स्थितम्। अत एव चान्ते भूतचैतन्यमेवोपसंहरिष्यति वेदोपन्यासमुखेन(३) "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती" ति। तदिदं सर्वमाकूतं टीकाकारो वक्ष्यति। मा भूवन्निति चाभ्युपगम्यवादः।**

ननु च कार्यमेतत्कारणादृते नोपपद्यत इतीदमेवात्र प्रमाणम् **कार्यानुमानमेवात्र प्रमाणम्।** निरस्ता च भूतानां **समवायि**कारणतेति सिद्धमन्यधर्मत्वम्। **भूतचैतन्यवादी दूषयति**–नैवं सिध्यति, परस्परकार्यतयाऽप्युपपत्तेः। **तत्र भाष्यम्–"न हि यो य उपलभ्यते तस्य तस्य सम्बन्धिना भवितव्यमिति शक्यते वक्तु" मिति। तदाक्षिपति**—तदयुक्तमिव प्रतिभाति। उत्पत्तिमद्धि प्राणादि दृष्टम्। तत् कथं सम्बन्ध्यन्तरं नावगमयति? **कस्मादवगमयतीत्यत्राह**—हेतुमती ह्युत्पत्तिरिति केचित्। **या योत्पत्तिः सा सा हेतुमती, यथा—घटादीनाम्। परिहरति**(४)विसभागहेत्वभिप्रायमेतत्। न पुनरुत्पत्तिरहेतुकैवोक्ता। अस्यार्थः—**विसदृशकारणाभिप्रायेणेदमुक्तम्—न च सम्बन्ध्यतरेण भवितव्यमिति। समानजातीयं तु भवत्येव हेत्वन्तरम्। तेन बुद्ध्यादयः परस्परं कार्यकारणभूताः।** कथं पुनरिदमवगम्यते (५)विसभागहेत्वभिप्रायमेतदिति? न हि चन्द्र-

---

१. शा. भा. पृ. १४. प. २०। २. शा. भा. पृ. १४. पं. २२.।

३. बृह० उ. २–४–१२.। ४. ५. विसदृशहेत्व इति क०पु०।

नन्वन्यत्वेऽप्यन्तरशब्द उपपद्यत एव । सत्यमुपपद्यते, न तु कार्यमकारणमिति शक्यते वक्तुम् । भवतु दुष्टता ग्रन्थस्य । न पुनर्दोष एवार्थान्यत्वे हेतुः । न संतानाभ्युपगमात् । सन्ततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिबन्धना । तस्माद्विसभागहेत्वभिप्रायमित्यवेहि(?) । अतस्समानसन्ततिहेतुकमेवेदं कार्यजालं, (तं) नात्र विसदृशोपलब्धौ प्रमाणमस्तीत्युपसंहृतम् ।

यदि च विसभागादृते नोपपत्तिस्स्यात् अव्यवस्थैव स्यात् ।

मसमादित्यं वेत्यत्र सम्बन्ध्यन्तरमित्यन्तरशब्दश्रवणात् । अन्तरशब्दश्रवणे हि विलक्षणस्सम्बन्धी कारणभूतः प्रतीयते । स एव च प्रतिषिध्यते ।

नन्वन्यत्वेऽप्यन्तरशब्द उपपद्यत एव समानजातीयानामपि यदन्यत्वमस्ति तदभिप्रायेणाप्यन्तरशब्द उपपद्यत एव । तेन विजातीयत्वे नेदं लिङ्गम् । सत्यमुपपद्यते, न तु कार्यमकारणमिति शक्यते वक्तुम् । तेन(१)कार्यं कारणमेव सम्भवतीति सम्बन्ध्यन्तरनिराकरणे कार्यादन्यस्य कारणस्य निराकरणमशक्यम् । अपि तु भिन्नजातीयस्य । भवतु दुष्टता ग्रन्थस्य । न पुनर्दोष एवार्था(न्यत्वे) न्तरावगमे हेतुः, यदि कारणमात्रनिषेधोऽनुपपन्नो भवति, अनुपपन्नार्थतयैव ग्रन्थोऽप्ययं दुष्टो भवतु । न पुनरन्तरशब्दोच्चारणमात्रात् विजातीयसम्बन्ध्यन्तरावगमो युक्तः न सन्तानाभ्युपगमात् । समानायां सन्ततावित्यनेन ग्रन्थेन संतानोऽभ्युपगतः। ततः किमित्यत्राह- सन्ततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिबन्धना। हेतुहेतुमद्भावावस्थितानि वस्तूनि निरन्तरोत्पन्नानि सन्ततिशब्दाभिधेयानि । तदभ्युपगमे हेत्वङ्गीकारस्तावदस्ति, तदङ्गीकारे च सर्वथा हेतुनिषेधो न घटते । तस्माद्विजातीयहेत्वभिप्रायेण निषेधः । तदाह—तस्माद्विसभागहेत्वभिप्रायमेतदित्यवेहि । उपसंहरति—अतः(२)सभागसन्ततिहेतुजमेवेदं कार्यजाल(त)म् , नात्र विसदृशोपलब्धौ प्रमाणमस्तीत्युपसंहृतं भाष्यकारेण । सभागानां प्रत्यक्षसिद्धानां कारणत्वोपपत्तौ नात्यन्तापरिदृष्टकारणानुमानमुपपद्यत इति । अत्र सभागविसभागशब्दौ बौद्धानां निकायप्रसिद्ध्या सजातीयविजातीययोर्वर्तेते ।

यदि च विसभागादृते(३)नोपपत्तिः स्यात्, अव्यवस्थैव स्यात् । अयमभिप्रायः-योऽसावात्माऽनुमेयः सोऽपि क्षणिक एव युक्तः; कार्यगम्यस्य कार्यात्प्राग्भावमात्रे प्रमाणसम्भवात् । तस्यापि कार्यभूतस्य विजातीयकारणान्तरं क्ष-

---

१. कार्यकारणमवश्यं भावीति, २. समानसन्तति० इति० ख०पु० ।

३. नोत्पत्तिः । इति क० पु० मूलपुस्तकेऽप्येवमेव पाठः ।

अनयैव युक्त्या कर्तृशब्दार्थ इच्छा स्मृतिश्च प्रत्युक्ताः । अन्यस्यादर्शनादिति । न ह्यदृष्टेऽन्यस्मिन्विसभागे स्मृत्यादयो नोपपद्यन्त इति शक्यते वक्तुम् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । तदिदमुक्तं (१)"अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययः" ? इति ।

किं पुनः कारणं सर्व एवामी प्रतिपत्तिहेतवः आत्मन उपन्यस्य निरस्यन्ते भाष्यकारेण । एभिरनात्मन्यात्मबुद्धिः प्राप्नोति । सर्वप्रकारं चाज्ञानं निरसनीयम् । यत्तावदिदमुक्तं प्राणादिभिरेनमुपलभामह इति, किमत्रायुक्तम् ? भूतगुणा ह्यमी

णिकमेव । तस्याप्यन्यत्ताहशमित्यनवस्था । सजातीयकारणकल्पनायां पुनः परस्परकारणकल्पनेति नानुपपन्नं किञ्चित् । अनयैव युक्त्या बुद्ध्यादिभ्योऽन्यस्यानुपलब्धेः परस्परकारणतया चोपपत्तेः, जानातीतिकर्तृशब्दार्थ इच्छा स्मृतिश्च प्रत्युक्ताः । अन्यस्य ज्ञानातिरिक्तस्यादर्शनात् । न ह्यदृष्टेऽन्यस्मिन् विसभागे स्मृत्यादयो नोपपद्यन्त इति शक्यते वक्तुम् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । यदि हि ज्ञानादन्यस्य दर्शनं स्यात् , तदा तत्कारणत्वादेषां तदभावेऽनुपपत्तिरवगम्येत । अन्यस्य पुनरदर्शने न काचिदनुपपत्तिः । तद्व्यतिरेकेणैव दर्शनात् ।

ननु प्राणादिलिङ्गनिराकरणं भाष्यकारस्य निरर्थकम् । यदि प्राणादीन्यात्मानमवगमयितुमीशते ततस्तेभ्योऽप्यात्मप्रतीतिरस्तु । अथ न, तदानादर एव युक्तः । किमर्थमेषां निराकरणमिति, तदाह—किं पुनः कारणं सर्व एवामी आत्मप्रतिपत्तिहेतव उपन्यस्य निरस्यन्ते भाष्यकारेणेति । प्रयोजनमाह—एभिरनात्मन्यात्मबुद्धिः प्राप्नोति । सर्वप्रकारं चाज्ञानं निरसनीयमिति । अस्यार्थः—यद्येते हेतवो न निराक्रियेरन् तदा शिष्याणामेष्वपि वैशेषिकादिदर्शनश्रवणविप्रलब्धबुद्धीनां समीचीनात्महेत्वभिमानस्स्यात् । हेत्वायत्ता च हेतुमद्व्यवस्थेति हेतुसामर्थ्यानुसारेण भूतसङ्घात एवात्मेत्यनात्मन्येवात्माभिमानः स्यात् । सर्वप्रकारं चाज्ञानं शिष्याणामपनेयमित्येषां निराकरणम् । कथं पुनरमी हेतवोऽनात्मन्यात्मबुद्धिमुत्पादयन्ति ? एकग्रन्थेनाह—यत्तावदिदमुक्तं प्राणादिभिरेनमुपलभामह इति । किमत्रायुक्तम् ? भूतगुणा ह्यमी न भवन्ति अयावद्भूतभावित्वात् । घटादिष्वदर्शनादिति । एतच्च प्राग्विवृतम् । निरस्ते च भूतधर्मत्वे उत्पत्तिमत्तया च सम·

---

१. शा. भा. पृ. १५. पं. १६ ।

किमिदमन्यथैव प्रक्रान्तमन्यथैवोपसंहृतम् ? शब्दादेवार्थावगतिरिति प्रक्रान्तम् । वृद्धव्यवहारादित्युपसंहृतम् । तदिदमन्यत्राहितमन्यत्रैव निपतितम् । वृद्धव्यवहारादर्थेऽवगम्यमाने नैव शब्दादवगतोऽर्थो भवति हस्तसंज्ञादिभ्य इव । हस्तसंज्ञादयोऽपि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धा एव नार्थेन सम्बद्धा इति । व्युत्पत्तिरेव ह्यर्थावबोधकारणं न हस्तसंज्ञादयः । व्युत्पत्त्युपाधयो हि ते । तस्मादुपाधिश्शब्दो नार्थावगतेः कारणम् । कशाङ्कुशप्रतोदाद्यभिघातवत् । अत एव च शब्दस्वभावज्ञैरुक्तं विवर्त्त एव च भेदवादिभिराश्रयणीय इति ।

अत्राभिधीयते- किमनेन विवर्त्तपक्षपातेन, प्रत्युक्तोऽयम्, एक-

दृष्टस्य ? यथा वाक्या क्रियाकाष्ठादि संयोगश्च आत्मलाभश्चादृष्टस्य यागाद्यनुष्ठानसिद्ध एवेति । तस्मादीश्वरवादोऽस्माभिरपि न निराकृतः ।

अत्र चोदयति—किमिदमन्यथैव प्रक्रान्तमन्यथैवोपसंहृतम् । शब्दादेवार्थावगतिरित्युपक्रान्तं शब्दस्य प्रत्यायकत्वमर्थस्य प्रत्याय्यत्वमिति वक्ता प्रक्रान्तम् वृद्धव्यवहारापेक्षार्थावगतिरिति वदताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारादेवार्थावगतिरित्युपसंहृतम् । तदिदमन्यत्राहितमन्यत्रैव निपतितमकुशलस्येव धन्विनः शरनिकुरुम्बमिति । यस्माद्वृद्धव्यवहारात्पदार्थे गम्यमाने नैव शब्दादर्थोऽवगतो भवति हस्तसंज्ञादिभ्य इव । दृष्टान्तं विवृणोति—हस्तसंज्ञादयोऽपि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धा एव । वृद्धा एव हस्तसंज्ञामपि सङ्केतयन्ति । नचार्थेन हस्तसञ्ज्ञादयः सम्बद्धाः अर्थप्रतिपादका न भवन्तीत्यर्थः । व्युत्पत्तिरेव ह्यर्थावबोधकारणं न हस्तसञ्ज्ञादयः व्युत्पत्त्युपाधयो हि ते । अस्यार्थः—हस्तसंज्ञा ह्येवं सङ्केत्यते—यदाऽयमर्थो ममाभिप्रेतः तदाऽयं मया हस्तश्चालयितव्य इति । स यदा तथैव हस्तं पुनश्चालयति तदा प्राचीं व्युत्पत्तिं स्मृत्वा हस्तसंज्ञातः पुनरभिप्रायविशेषमवसायाऽर्थमवगच्छति । उपाधिमात्रं हस्तसंज्ञा । तस्मादुपाधिश्शब्दो नार्थावगतेः कारणम् । कशाङ्कुशप्रतोदाद्यभिघातवत् कशाङ्कुशप्रतोदैरश्वेभवृषभाणामभिघातवत् । प्रतोदः प्राजनम् । यत एव मीमांसकपक्षे शब्दार्थयोस्सम्बन्धो न निर्वहति, अत एव शब्दस्वभावज्ञैर्वैयाकरणैरिदमुक्तं—विवर्त्त एव वेदवादिभिराश्रयणीय इति ।

अत्र सिद्धान्ती परिहरति—किमनेन विवर्त्तपक्षपातेन, प्रत्युक्तोऽयम् । शब्दा-

त्वानुपलब्धेः । यद्येवं प्रत्युक्तं तर्हि वेदस्य प्रामाण्यम् । अत्रोच्यते- वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्याऽवगम्यमानेऽर्थे शब्दादन्यत् कारणं किं वा मन्यते भवान् । ननु च व्युत्पत्तिमेव कारणतया मन्यामहे । मैवम्; शब्दार्थसम्बन्धविषया हि व्युत्पत्तिः, न व्युत्पत्तेः शब्दार्थावगतिः । व्युत्पत्तिरेव ह्यादिमती न पुनः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः । तस्य विषयत्वात् । तस्मा'त्त्व सिद्धवदुपदेशा'दिति सम्यगभिहितम् ।

ननु कार्येऽपि सम्बन्धे वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्बालानामनुगुणैव । कथमियं प्रतिपक्षतया शङ्क्यते ? सत्यं प्रमाणान्तरपरिज्ञेये हि कार्यत्वे व्युत्पत्तिर्व्याकरणादिव्युत्पत्तिरिवाविरोधः । अथ च कृतकः कस्य निरुणद्धि कल्पनाम् । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीत्युक्तम् ।

नामर्थानां चैकत्वानुपलब्धेः । विवर्त्तवादाह—यद्येवं प्रत्युक्तं तर्हि वेदस्य प्रामाण्यं **शब्दार्थावगमकत्वाभावात्** । अत्रोच्यते–वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्यावगम्यमानेऽर्थे शब्दादन्यत्किं वा कारणं मन्यते भवान् । ननु—व्युत्पत्तिमेव कारणतया मन्यामहे । मैवम् । शब्दस्यार्थसम्बन्धविषया हि व्युत्पत्तिः, न व्युत्पत्तेश्शब्दार्थावगतिः । अस्यार्थः–**वृद्धव्यवहारे ह्यनेन शब्देनायमर्थः प्रतिपाद्यत इति शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धाध्यवसायमेव व्युत्पत्तिरित्युच्यते । न पुनरन्यत् । ततश्च व्युत्पत्तिस्वरूपमेवेदृशं, यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यत इति । तेन** व्युत्पत्तिरेव **सम्बन्धावगतिरूपा** आदिमती। न पुनः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः, तस्य विषयत्वात्। **यथात्मप्रतीतिरादिमती, नात्मापि**। तस्मा'त्त्व सिद्धवदुपदेशा'दिति सम्यगभिहितम्।

सम्प्रति यदुक्तं परै"र्यज्जातीयो यतः सिद्ध" इति तत् दूषयितुं पूर्वपक्षमारचयति—ननु च कार्येऽपि सम्बन्धे वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिरनुगुणैव बालानाम्। कथमियं प्रतिपक्षतयोपन्यस्यते ? अस्यार्थः—**यथा कृतकसम्बन्धे देवदत्तादिपदे वृद्धव्यवहारे व्युत्पत्तिर्भवति, तथा गवादिष्वपि भवत्विति । दूषयति**· सत्यं प्रमाणान्तरप्रतिज्ञेये हि कार्यत्वे (व्युत्पत्ति) र्व्याकरणादिव्युत्पत्तिरिव न विरोधः। अथ च कृतकः कस्य पुनर्निरुणद्धि कल्पनामिति । अस्यार्थः—**यत्र प्रमाणान्तरेण कार्य एव सम्बन्धोऽवगतः तत्र भवतु कार्यता । यत्र पुनः प्रमाणान्तरं कार्यत्वे नास्ति, तत्र कार्यत्वं कल्पयितव्यम् । तच्चार्थप्रतीतिलक्षणात् कार्यात् । तच्चेत्कार्यं वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तेरेव प्रत्यक्षभूताया उपपन्नं तर्हि न शक्यते कार्यतानुमानम् । न हि प्रत्यक्षदृष्टे कारणान्तरे सति सर्वत्र तदेव कारणमनुमातुं शक्यते । तेनार्थ**·

किञ्च कार्ये हि सम्बन्धे कर्तुर्दुर्गमेषु देशेषु सम्बन्धकरणे न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति । संव्यवहारार्थं हि सम्बन्धकरणम् । न दुर्गमस्थैर्व्यवहारोपपत्तिः । किञ्च कार्यस्सम्बन्धः सम्बन्धिशब्दादृते नोपपद्यते । यदि कार्यार्थः सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते कृतं कार्येण ।

ननु च व्युत्पत्तिरपि कार्यतामपेक्षत एव । कथम् ? अयमत्र वाचक इत्येवमविज्ञातार्थस्य न शब्दादर्थावगतिरुपपद्यते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । व्यवहारमात्रादेव हि बालानामवगतिर्दृष्टा । तस्मात्प्रत्यक्षादृष्ट एवमुपपद्यमानेऽर्थे न कर्तुः कल्पनोपपद्यते ।

प्रतिपत्तिकार्यबलेन तावन्न शक्यते सम्बन्धस्यापौरुषेयता वक्तुम् । यत्र पुनः साक्षादेव दृश्यते तत्र तथैवाङ्गीक्रियते । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीत्युक्तम् ।

किञ्च कार्ये हि सम्बन्धे न कर्तुर्दुर्गमेषु देशेषु सम्बन्धकरणे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । संव्यवहारार्थं हि सम्बन्धकरणम् । न च दुर्गमस्थैः सव्यवहारोपपत्तिः । अस्यार्थः—यद्येक एव पुरुषः शब्दानामर्थैः सह सम्बन्धं कृत्वा वेदान् प्रणयेत् तदा तेन वेदव्यवहारिष्वेव सङ्केतः कार्यः । न दुर्गमदेशव्यवस्थितेषु म्लेच्छादिषु । तेषां वेदव्यवहाराभावात् । दृश्यते च म्लेच्छादिदेशेष्वपि सास्नादिमति गोशब्दप्रयोगः । न चेदमुपपन्नं वेदकारादन्य एव सम्बन्धकार इति । सम्बन्धकरणस्य निष्प्रयोजनत्वात् । व्यवहर्त्तुं हि पाणिनिपिङ्गलादयः सङ्केतं कुर्वन्ति । तस्मान्न कश्चिद्दोषः । अनेनाव्यतिरेकश्चेत्यस्य प्रथमा व्याख्या दर्शिता । द्वितीयां वर्णयति—कार्यश्च सम्बन्धः सम्बन्धिशब्दादृते नोपपद्यते । यदि कार्यार्थस्सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते कृतं कार्येण । अस्यार्थः—अनेन शब्देनाऽयमर्थोऽत्र प्रतिपादयितव्य इतीत्थं सम्बन्धः कर्त्तव्यः । न च तत् शक्यते कर्त्तुम् । यदि वृद्धव्यवहार एव व्युत्पन्नाः के चन शब्दा व्युत्पाद्यानामङ्गीक्रियन्ते ते हि पूर्वशब्देन व्युत्पन्नानां सम्बन्धकरणवाक्यार्थमपि बोद्धुमलम् । यदि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धाः केचन व्युत्पाद्यानामङ्गीक्रियन्ते तदा किमपरं सम्बन्धकरणेन ? वृद्धव्यवहार एव व्युत्पत्त्युपायोऽस्त्विति ।

सम्प्रति स्थिते राद्धान्ते चोदयति,—ननु च व्युत्पत्तिरपि कार्यतामपेक्षत एव । कथमिति प्रश्नः । उत्तरम्—अयमस्य वाचक इत्येवमविज्ञातार्थस्य न शब्दादर्थावगतिरुपपद्यत इति । एतच्च स्वपक्षतुल्यतापादनार्थं चोद्यम् । परिहारस्तु—न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । व्यवहारमात्रादेव हि बालानामवगतिर्दृष्टा । उपसंहरति-

इदमपरं व्यवहारानौपयिकम् । कृते हि सम्बन्धे अदृश्यमानस्यार्थस्य देवतादेः सम्बन्धकरणम् । अशक्तिस्तूपवर्णितैव । तस्मादौत्पत्तिकत्वात्सिद्धमनपेक्षत्वम् ।

अथ यदुक्तमनिमित्तं शब्द इति किमिदं चोद्यते ? परिहृतमेतदौत्पत्तिकत्वाभिधानेन सम्बन्धस्य । कस्य वाऽन्यस्य परिहारोऽवगम्यते औत्पत्तिकतया ? किमिति नैवान्यदुपन्यस्तम् ? विद्यमानोपलम्भनतयैव हि विषयान्तराभावो नियोगस्य दर्शितः । सत्यं तस्यैवायमौत्पत्तिकत्वपरिहार उक्तः, किन्त्वौत्पत्तिकत्वे विषया-

तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टे शब्दार्थावगतिकारणे व्यवहाराख्य एवमुपपद्यमाने न कर्त्तुः कल्पनमुपपद्यत इति पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

अथैऽनुपलब्ध इत्यस्यार्थं व्याचष्टे–इदमपरं व्यवहारानौपयिकम्; कृते हि सम्बन्धे तदाऽदृश्यमानस्यार्थस्य देवतादेस्सज्ञाकरणम्। अस्यार्थः–व्यवहारार्थं संज्ञा कार्या, यथा पुत्रस्य पित्रा "चैत्र" इति । न च देवतादिभिर्व्यवहारोऽस्ति । ननु किमिति प्रयोजनाभावमात्रं भाष्योक्तमुक्तं देवतादीनां च प्रत्येतुमशक्तेस्तेषु च सम्बन्धकरणमशक्यमित्यपि भाष्येणोक्तं तत्किमिति न व्याख्यायत इत्यत्राह—अशक्तिस्तूपवर्णितैवात्र भाष्ये । तेन न व्याख्यायते । तेन संज्ञाकर्मत्वमसद्भिशिष्टानां लिङ्गमिति निराकृतम् । देवतादिषु संज्ञाकरणस्यैवासिद्धेः । तस्मादौत्पत्तिकत्वात् सम्बन्धस्य सिद्धमनपेक्षत्वमिति ।

अत्र भाष्यकारोऽ"थ यदुक्तमनिमित्त शब्द" इत्यनेनैव भाष्येणैवं चोदयति मीमांसकः–अथ यदुक्तं पूर्वमनिमित्तं शब्द इत्यस्माभिः तस्य परिहारः कः इति । तदाक्षिपति–अथ यदुक्तमनिमित्तं शब्द इति किमिदं चोद्यते ? यावता परिहृतमेवैतदनिमित्तत्वं सम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वाभिधानेन । अथोच्येत–औत्पत्तिकसम्बधाभिधानेनान्यदेव परिहृतमिति, अत्राह–कस्य वाऽन्यस्य परिहारोऽवगम्यते औत्पत्तिकत्वाभिधानेन ? किमिति नैवान्यदुपन्यस्तं यत्परिह्रियते । विद्यमानोपलम्भनतयैव विषयान्तराभावो नियोगस्य दर्शितः "चित्रया यजेत पशुकाम" इत्यादौ । अस्यार्थः–विद्यमानोपलम्भनत्वात् भवत्येवेष्टेः पशूनां व साध्यसाधनभावस्य प्रमणान्तारग्राह्यता। अतः प्रमाणान्तरगम्यमेव साध्यसाधनपूर्वकं कार्यत्वं नियोगस्य लिङादेर्विषयो, न विषयान्तरमिति पूर्वं दर्शितम्! अतस्तस्यैवौत्पत्तिकत्वेन परिहारो दत्तः। किमपरमपरिहृतमिवोपन्यस्यते ? अत्र समाधिः–सत्यं तस्यैवौत्पत्तिकत्वपरिहार उक्तः। किन्तु औत्पत्तिकेऽपि सम्बन्धे विषयान्तरविवेकोऽनुक्त इव प्रतिभाति । तद्विवेकार्थेदं पुनरुप-

न्तरविवेको नोक्त इव प्रतिभाति, तद्विवेकायेदं पुनरुपन्यस्यते । "(१)कर्मकाले फलादर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावा"-दिति । ननु चानेन किं प्रयोजनम्? विषयान्तराभावात् प्रमाणान्तर-विषयतया च सापेक्षत्वात्तदभावे चाप्रामाण्यं दर्शितम् । इहापि त-देव । किं पुनस्तदयुक्तमिव प्रतिभाति? इदं तत्; प्रमाणान्तराविष-यत्वे ह्यनेनेदमित्यस्मिन् सति नियोगः । तत्र चानुपलब्धेः स्फुटमेवा-प्रामाण्यम् । न चास्मिन्नर्थे संभवति नियोगादेव नियोगसिद्धिरिति

न्यस्यते । अस्यार्थः—पौरुषेये सम्बन्धे सति बलादापद्यमानं वेदानां पौरुषे-यत्वं सापेक्षत्वापादकमौत्पत्तिकसम्बन्धाभिधानेन निरस्तम् । लोके तु स्वातन्त्र्यदर्शनेन शब्दस्य या प्रमाणान्तरगोचरैकविषयत्वशङ्का सा नि-राक्रियते । औत्पत्तिके सम्बन्धे विषयान्तरं स्वतन्त्रं शब्दस्येत्ययं विवे-कोऽनुक्त इव प्रतिभाति : तद्विवेकायेदं चोद्यं पुनरुपन्यस्यते ।

कर्मकाले फलादर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावादित्यनेन भाष्यं पठित्वाऽऽक्षि-पति । ननु चानेन विषयान्तरविवेकायोपन्यस्तेन भाष्येण किं प्रयोजनम्? यस्माद्विषयान्तराभावात्प्रमाणान्तरविषयतया च सापेक्षत्वात् तदभावे चाप्रामाण्यं दर्शितं शब्दस्य प्रमाणान्तरावेद्यविषयत्वाभावात् प्रमाणान्तरग्राह्यार्थ-विषयतया च प्रमाणान्तरसापेक्षत्वात्प्रमाणान्तराभावे चाप्रामाण्यं द-र्शितं चित्राक्षेपे । इहापि तदेवानेन भाष्येणोक्तमिति । किं पुनस्तद्यदनुक्त-मिव प्रतिभाति? यदनेन भाष्येणोच्यते । समाधत्ते—इदं तत्; प्रमा-णान्तराविषयत्वे ह्यनेनेदमित्यस्मिन्सति नियोगः तत्र चानुपलब्धेः स्फुटमप्रामाण्यमिति प्रागुक्तमेव । न चास्मिन्नर्थे सम्भवति नियोगादेव नियोगसिद्धिरिति शक्यते कल्पयितुम् । इदं तदनुक्तमुक्तमेतेन भाष्येणेति संबन्धः। अस्यार्थः—यद्यपि कर्मानन्तरं फलं न सिध्यति कालान्तरे च नास्ति कर्म, तथापि नियोगादेव कालान्त-रे फलं भविष्यतीति तदनेन परिह्रियते । यस्मादस्मिन्नर्थे(२)प्रमाणान्तर-विषयत्वात्मके सम्भवति नियोगादेव सिद्धिरिति न शक्यते कल्पयितुम्, नियोगस्य तदानीमप्रमाणकत्वात् । नियोगो हि प्रमाणान्तरावेद्यरूपः कथं प्रमाणान्तरसापेक्षशब्दप्रमेयः स्यात् । तस्मात्कर्मानन्तरं फलादर्श-नात् कालान्तरे च कर्माभावात् नास्ति प्रमाणं पशुफलेष्टिरिति । त-

---

१ शा० भा० १३–पृ० २८. पं० ।

२. प्रमाणान्तराविषयात्मके इति० ख० पु० ।

शक्यते (कल्पयितुम्) वक्तुम्। तदिदानीं निराक्रियते—स्यादेतदेवं यद्यौत्पत्तिकता न स्यात्, साधिता चासौ। ततः किम्? इदं ततः—नानेनामुमर्थमपेक्षते नियोगः। प्रमाणान्तरावगम्येऽपि हि लौकिकेऽर्थे नैव नियोगस्य साध्यसाधनासिध्यपेक्षाऽवसीयते। कारणदोष-

---

स्मादनुपलब्धे स्फुटमप्रामाण्यं चोदनाया इति। तदिदानीं निराक्रियते—स्यादेतदेवं यद्यौत्पत्तिकता न स्यात्। साधिता चासौ। यद्यौत्पत्तिकः सम्बन्धः ततः किम्? इदं ततः—नानेन कर्मणेदं फलं सिध्यतीत्यमुमर्थमपेक्षते नियोगः। अस्याभिप्रायः—यदि हि पौरुषेयः सम्बन्धः स्यात् तदा बलात् पौरुषेयता चोदनाया आपद्येत। तथा च सति प्रमाणान्तरविषयत्वापत्तेः साध्यसाधनभावापेक्ष एव नियोगार्थः स्यात्। साधिते त्वपौरुषेये सम्बन्धे स्वातन्त्र्याविरोधान्नाप्रामाण्यं शक्यते वदितुम्।

यत्तूक्तं लोके स्वातन्त्र्यं न प्रतीयत इति, तत्राह—प्रमाणान्तरावगम्येऽपि हि लौकिकेऽर्थे नैव नियोगस्य साध्यसाधनसिध्यपेक्षाऽवसीयते। अस्यार्थः—प्रवृत्तिदर्शनेन लिङादीनां कार्यार्थप्रतिपादकत्वं तावदवगम्यते लोके। तथा व्युत्पन्नास्ते स्वार्थाभिधाने न प्रमाणान्तरमपेक्षन्ते। अतो यद्यपि वक्ता प्रमाणान्तरप्रतीतामेव कार्यतां विवक्षति तथापि शब्दस्स्वसामर्थ्येनैव तां प्रतिपादयति। तेन वेदेऽपि न साध्यसाधनावगमपूर्वकोऽर्थोऽभिधीयते। नियोग ... चात्र लिङादिभिरभिप्रेतः। दर्शितं च भाष्ये—आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते। नानेनास्य सिद्धिरिति। एतदुक्तं भवति—यतः प्रतिपत्ता कार्यमेव प्रतिपद्यानुतिष्ठति न पुनस्साध्यसाधनभावम्। अतः कुर्वाण आपृष्ट (१)आचार्यप्रेरितः करोमीति व्यपदिशति, न साध्यसाधनभावावगमम्। यदि पौरुषेयेऽपि वाक्ये प्रतिपत्ता निरपेक्षत्वमेव कार्यं बुध्यते तदा किमिति तर्हि पुरुषापेक्षा सम्बन्धस्य निराक्रियते।

भवतु पौरुषेयः सम्बन्धो, वेदाश्च पौरुषेयाः। तथापि निरपेक्षार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यं भविष्यति। अत्रोत्तरम्—कारणदोष(२)सम्भावनानिराकरणाय निराक्रियते। न पुनरात्मसंवित्तौ। अस्यार्थः—यदि पौरुषेयत्वं न निराक्रियते तदोत्पन्नापि कार्यप्रतीतिः कारणदोषान्मिथ्या स्यात्। प्रामाण्यप्रतीतं हि स्वयमर्थं पुरुषः परस्मै प्रतिपादयति। तत्र च पौरुषेयस्य वचनस्य कार्यस्य कारणानुमापकता। यदि च वेदानां पौरुषे

---

१. आचार्येण कार्यं बोधयित्वा प्रेरितः, इत्यधिकं ख० पु०।

२. सद्भावनिराकरणाय इति क० पु०।

संभावनानिराकरणाय निराक्रियते । तस्मात्स्वातन्त्र्यं नियोगस्ये-त्यनेन विवेकः प्रदर्श्यते । पुरुषं हि नियुञ्जानः साध्यसिद्धिमवगम-यतीति षष्ठे प्रतिपादयिष्यति । किमेवं सत्यनन्तरानुपलब्धिर्निर-स्ता भवति ? । बाढं निरस्ता । न ह्यस्मिन् पक्षे क्रियाशक्तिनिरूपणा-साध्यसिद्धिः । कथं तर्हि ? नियोगार्थवशात् । ततश्चास्मादस्य सि द्धिरित्येतावदवगम्यते, नानन्तरं व्यवहितं वेति । तच्चानपेक्षत्वं यत्नतः प्रतिपादितम् ।

यता स्यात् तदा प्रमाणान्तरेण वेदार्थं प्रतीत्य पुरुषेणोपदेशः कार्यः । न च प्रमाणान्तरमस्तीति कारणदोषसमुत्पन्नापि प्रतीतिर्मिथ्या स्यात्, यैत्थं वन्देत स्वर्गकामः, सङ्घाय भक्तं दद्यात्स्वर्गकाम, इति वत् । न पुनरात्मसंवित्तौ प्रमातुः स्वयं प्रतिपत्तौ सापेक्षता भवतीत्येवमर्थं निराक्रियते । उपसंहरति—तस्मात्स्वातन्त्र्यं नियोगस्येत्यनेन विवेकः प्रदर्श्यते । यदि स्वातन्त्र्यं नियोगस्य । कथं तर्हि स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावावगमः प्रतीयते । विषयनियोज्यमात्रावच्छिन्नो हि नियोगः प्रतिपाद्येत नित्याधिकारवदित्यत्राह—पुरुषं हि नियुञ्जानः साध्यसिद्धिमवगमयति । एतच्च षष्ठे सयुक्तिकं वक्ष्यति । तदाह—षष्ठे प्रतिपादयिष्यतीति । यद्यपि स्वातन्त्र्येण कार्यं लिङादिरवगमयति किमेवं सत्यनन्तरानुपलब्धिर्निरस्ता भवति ? कामाधिकारे हि फलसिद्धिपर्यन्तो वाक्यार्थः । फलं चेदनन्तरं न दृश्येत तदा प्रमाणान्तरविपर्ययादप्रामाण्यमापादयन्ती किमनन्तरानुपलब्धिर्निरस्ता भवति ? बाढं निरस्ता, नाप्रामाण्यमापादयितुं क्षमा । कस्मादित्याह—न ह्येतस्मिन्पक्षे क्रियाशक्तिनिरूपणा साध्यसिद्धिः । कथं तर्हि ? नियोगार्थवशात् । अस्यार्थः—यदि क्रियाशक्तिनिरूपणा साध्यसिद्धिः तदानन्तरमेव फलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः स्यात् । न चास्मिन्पक्षे स्वातन्त्र्येण कार्याभिधानपक्षे यस्मादियं क्रिया फलं साधयितुं शक्नोति तस्मात्कार्यात् फलसिद्धिश्चात इत्येवंक्रियाशक्तिं निरूप्य साध्यसिद्धिः । किं तर्हि ? यस्मात्कामी कार्यं बोध्यते तस्मात्कार्यं फलमिति । न च क्षणभङ्गुरां क्रियां निहतदेहान्तरभोग्यस्वर्गसाधनाशक्तां स्वर्गकामः कार्यतया बोद्धुमलमित्यपूर्वं कालान्तरस्थायि फलसिद्धिसमर्थं लिङादयः कार्यतया बोधयन्तीति तस्य स्थास्नुतया कालान्तरेऽपि फलसाधनत्वाविरोधात् । ततश्चास्माद्यागादस्यापूर्वस्य सिद्धिर्व्यवधानेन फलसिद्धिरित्येतावदवगम्यते । नानन्तरं, व्यवहितं वेति । तच्चानपेक्षत्वं यत्नतः प्रतिपादितम् । यस्मात्प्रामाण्यापादकमनेनेदं सिध्यतीत्येतदर्थानपेक्षत्वम् । तच्च यत्नतस्सा-

किमिदं "(१)यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्नि"ति ? इदमेवेदम् । ननूक्तमभावोऽपि प्रमाणाभाव इति । किमतो यद्येवम् ? एतदतो भवति—पञ्च प्रमाणानीति नोपपद्यते । शक्यते वा चतुर्भिर्नास्तीति वक्तुम् ? प्रमाणं तर्ह्यभावः । प्रमाणं वा प्रमाणाभाव इति शक्यते वक्तुम् ? अभावस्य च प्रामाण्ये प्रत्यक्षादिविषयापेक्षिताविषये । अतः प्रमाणान्तरमितिविषयावच्छेदकतयैवास्य लक्षणाभिधानम् । व्यवहारान्यत्वं तु संप्रतिपन्नमेव । व्यवहारसिद्ध्यर्थश्चायमुपन्यासः न

धितमपौरुषेयत्वप्रतिपादनेन ।

किमिदं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्निति । शब्दातिरेकिप्रमाणपञ्चकोपन्यासो न युक्तः, प्रमाणपञ्चकाङ्गीकारात् । इदमेवेदमिति न पञ्च संख्यासङ्कीर्त्तनमनुपपन्नम् । पुनराक्षेपक आह—ननूक्तमभावोऽपि प्रमाणाभाव इति प्रमाणाभावोऽभाव इत्युक्तम् । तेन पञ्चप्रमाणनियमान्नेदमुपपन्नमिति । सावष्टम्भेन समर्थयताऽऽह—किमतो यद्येवम् । आक्षेप्तैवाह—एतदतो भवति । पञ्च प्रमाणानीति नोपपद्यते । समाधाताऽऽह—शक्यते वा चतुर्भिर्नास्तीति वक्तुम्? काक्वा न शक्यत इत्याह—शब्दव्यतिरिक्तैश्चतुर्भिः प्रमाणैर्नास्तीति शब्दप्रयोगात्मको व्यवहारः प्रवर्त्तयितुं न शक्यते । आक्षेप्तात्वाह—प्रमाणं तर्ह्यभावः । अत्र समाधाता ग्रन्थविरोधं तावदाह—प्रमाणं वा प्रमाणाभाव इति शक्यते वक्तुम् ? अत्रापि काक्वा न शक्यत इत्युक्तम् । यदि प्रमाणान्तरमभावः स्यात्, प्रमाणाभाव इति कथं भाष्यकारेणोच्यते । युक्त्याऽप्यभावस्य प्रमाणान्तरत्वं नास्तीत्याह—अभावस्य प्रामाण्ये प्रत्यक्षादिविषयापेक्षिताविषये । अस्यार्थः—यद्यभावः प्रमाणं तदा प्रत्यक्षादिपरिच्छिन्नातिरिक्तविषयान्तरानुपपत्तेः सापेक्षताऽभावस्य स्यात् । तथा हि—न तावत्प्रत्यक्षेण भूतलं घटादिसद्भावे सातिरेकि स्वरूपमेवावगम्यं नास्तीति प्रत्येतव्यम् । किन्तु दृश्येऽपि घटादौ स्वरूपमात्रेणोपलब्धे इति । तेन सापेक्षता विषयेऽप्यपरिच्छेद्ये ऽभावस्य तदतिरिक्तविषयान्तराभावात् । यच्च स्वातन्त्र्येण विषयं नोपस्थापयति, न तत्प्रमाणान्तरम् । अतः प्रमाणान्तरप्रमितिविषयावच्छेदकतयैवास्य लक्षणाभिधानं प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनां विषयस्यावच्छेदकतयायमत्रेत्येवं निश्चायकतयाऽस्य लक्षणाभिधानम्, न पुनः प्रमाणान्तरतया । अनेन लक्षणग्रन्थविरोधः परिहृतः । सम्प्रत्याक्षेपं परिहरति—व्यवहारान्यत्वं तु सम्प्रतिपन्नमेव नास्तीति । व्यपदेशस्य निःशङ्कगमनादिलक्षणस्य च व्यवहारस्या

१. शा. भा. १३. पृ. ३०. प

न भवन्ति, अयावद्भूतभावित्वादिति निरस्ते भूतधर्मत्वे आश्रयित्वाच्च सम्बन्धितायामवगतायां चित्तचैत्यानां च स्वयमाश्रयित्वादात्मगुणा ह्येत इति युक्तमेवोक्तम्। कथमनेनाऽनात्मन्यात्मबुद्धिश्शक्यते वक्तुम्? तत्सुखादयोऽप्याश्रिततयोपलभ्यमाना अयावद्भूतभावितया च सम्यगात्मगुणतयोक्ताः।

प्राणादयस्तावदयावद्भूतभावितया नैव शक्यन्ते वक्तुम्। चलनात्मका ह्यमी। वायोश्चायं धर्मः। सर्वत्र हि श्वसनादिषु चलनात्मकतैवोपलभ्यते। तस्मादयावद्भूतभावित्वमसिद्धम्। सेयमनात्मन्यात्मबुद्धिः। येऽपि सुखादय उपन्यस्ताः तेऽपि भूतविकारहेतुत्वात् भूतगुणा एवेति शक्यते वक्तुम्। न ह्यगुणो गुणिनं विकर्तुमुत्सहते। अवस्था हि विकारः। अवस्था चाऽवस्थान्तरोत्पत्तौ हेतुः। न

वायिकारणशून्यानामनुत्पादादन्यसम्बन्धितायामवगतायां चित्तस्य ज्ञानस्य चैत्यस्य सुखादेश्च स्वयमप्युत्पत्तिमत्तयाऽऽश्रितत्वादाश्रयान्तरापेक्षत्वादाश्रयान्तरकल्पनायां स्थितायामनाश्रितनित्यात्मगुणा ह्येत इति युक्तमेवोक्तम्। कथमनेन हेतुनाऽनात्मन्यात्मबुद्धिः शक्यते वक्तुम्? तस्मात्सुखादयोऽप्याश्रिततयोपलभ्यमाना अयावद्भूतभावितया च निरस्तभूताश्रयभावास्सम्यगेवात्मगुणतयोक्ता वैशेषिकादिभिः।

अत्रोच्यते–प्राणादयस्तावदयावद्भूतभावितया नैव शक्यन्ते वक्तुम्। किमिति? उत्तरम्—चलनात्मका ह्यमी प्राणादयः। वायोश्चायं धर्मश्चलनं नाम। न च श्वसनादिषु; प्राणादीनामचलनात्मकत्वात्। तदाह—सर्वत्र हि श्वसनादिषु चलनात्मकतैवोपलभ्यते। तस्मादयावद्भूत(१)भावित्वमसिद्धं प्राणादीनाम्। सेयमनात्मनि भूते आत्मबुद्धिः।

येऽपि सुखादय उपन्यस्ताः तेऽपि भूत(२)विकारहेतुत्वाद्भूतगुणा एवेति शक्यते वक्तुम्। कुतः? न ह्यगुणो गुणिनं विकर्तुमुत्सहते। यो यस्य गुणो न भवति न स तं गुणिनं विकर्त्तुमुत्सहते। कुतः? तत्राह–अवस्था हि विकारः। अवस्था चाऽवस्थावतोऽवस्थान्तरोत्पत्तौ हेतुः। समवायिकारणप्रत्यासन्नं ह्यसमवायिकारणं भवति। यथा तन्तुसंयोगः तन्तुसमवेतस्य पटस्योत्पत्तौ नि-

---

१ भावित्वमसिद्धम्। इति० क० पु०। २. विकल्पहेतुत्वात् इति० क० पु०।

चावस्थाऽवस्थावतोऽन्येति सिद्धं भूतगुणत्वम् ।

ननु चैवमेव वक्तव्यम् , किमित्युक्तं कामं सुखादय एव स्युरिति? अभ्युपगम्याऽप्ययमर्थो न सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः । कामाभिधानात् । किं पुनरभ्युपगमे कारणम् ? इदमस्ति कारणम् । अत्र केचित्प्रज्ञाभिमानिनो विप्रतिपन्नाः—केयमाश्रयाश्रयिता नाम ? सङ्घातमात्रमेवेदमुपलभ्यते । न ह्येकत्रोपलब्ध्याश्रऽऽयिता भवति भूतानामिव परस्परम् । तस्मात्तेऽपि सुखादयः स्वतन्त्रा वाऽऽश्रयिणो वेत्यभ्युपगमात् प्रदर्शितम् ।

अत्रापरे ब्रह्मविदः कर्तुरभिधानात्स्मृतेरिच्छातश्च महदादिभूतप-

---

मित्तम् । तेन सुखादयोऽपि भूतेषु समवायिषु नयनादिषु प्रसन्नतादिविकारं प्रत्यसमवायिकारणभूता भूतसमवायिन एवेति । तदाह—न चावस्थाऽवस्थावतोऽन्येति । अन्यता चात्रात्यन्तासम्बन्धताऽभिप्रेतेति सिद्धं भूतगुणत्वं सुखादीनाम् ।

ननु चैवमेव वक्तव्यम् प्राणादिभिरनात्मन्यात्मबुद्धिर्भवतीत्येवमेव वक्तव्यम् । किमित्युक्तं कामं सुखादय एव स्युरिति । परिहरति—अभ्युपगम्याप्यभूतधर्मत्वमयमर्थ आत्मधर्मो न सिध्यतीत्यभिप्रायः । कथमभिप्रायोऽवगम्यत इत्यत्राह–कामाभिधानात् । "तावता च परितोष्यसी" ति कामाभिधानम् । किं पुनरभ्युपगमे कारणम् ? भूतधर्मा न भवन्तीत्यभ्युपगमे किं कारणम् ? निर्बीजोऽभ्युपगमो न भवतीति । इदमस्ति कारणम् । अत्र केचित्प्रज्ञाभिमानिनो बौद्धा विप्रतिपन्नाः—केयमाश्रयाश्रयिता नाम ? क्षणिकत्वात् सर्वपदार्थानाम् । समवायिकारणं न भवतीति कारणस्य कार्येण सह सङ्गमाभावात्तयोरयौगपद्यात्सङ्घातमात्रमेवेदमुपलभ्यते । न ह्येकत्रोपलब्ध्याऽऽश्रयाश्रयिता भवति भूतानामिव परस्परम् । तेन स्वतन्त्रा भवन्तीत्यभ्युपगमः । तस्मादित्युपसंहरति—तेऽपि सुखादयः स्वतन्त्रा भवन्त्वाश्रयाश्रयिणो वा । सर्वथा आत्मसाधका न भवन्तीत्यभ्युपगमात् प्रदर्शितम् ।

एवं तावदभ्युपगम्यापि प्राणादिसुखादीनामभूतधर्मत्वं नात्मसाधकत्वमित्युपसंहृतम् । संप्रति प्राणादिषु सुखादिषु च निराकृतेषु केन विशेषेण जानातीतिशब्दप्रयोग इच्छा स्मृतिश्चोपन्यस्ता इतीमामाशङ्कामपनेतुमाह—अत्रापरे ब्रह्मविदः कर्तुरभिधानात् स्मृतेरिच्छातश्च महदादिभूतपर्यन्ताच्छरीराद्यतिरिक्तमात्मानमुपलभामह इति प्रतिपन्नाः । एषा हि सांख्यानां

र्यन्ताच्छरीरादतिरिक्तमात्मानमुपलभामह इति प्रतिपन्नाः । कथं पुनरभिधानादेर्हेतुतोक्ता तैः ? ज्ञानात्मकं ह्यन्तःकरणं महदादि । ज्ञेयं च कार्यम् । अतः कार्यकारणव्यतिरेकी जानातीति शक्यते वक्तुम् । ज्ञानेन किमपि ज्ञेयम्; भावयेदिति हि प्रत्ययः । तस्मात्सिद्ध आत्मा कर्तृभूतः ।

नन्वसौ निष्क्रिय इत्यभ्युपगतम् । प्रत्ययस्य च कर्तरि जानातीत्ययं प्रत्ययः । येषां तावदात्मनि ज्ञानं समवैति तेषां तत्कारण-

---

प्रक्रिया—प्रकृतिर्महदादिरूपेण विपरिणमते । तथा हि—प्रकृतिर्महच्छब्द-वाच्यबुद्धिरूपतया विपरिणमते । महतोऽप्यहंकारो विपरिणामः । अहङ्कारस्य पञ्चतन्मात्राणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि । तथैकादशेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि—चक्षुस्त्वग्रसनश्रवणनासिकात्मकानि । कर्मेन्द्रियाणि च उत्सर्गानन्दादानगत्यालापकारणानि पायूपस्थहस्तपादवाग्रूपाणि । साधारणं च मनः । तन्मात्राणि च पृथिव्यादीनि भूतानि । यथाक्रमं पञ्चानामपि पृथिवी, चतुर्णामापः, त्रयाणां तेजो, द्वयोर्वायु, रेकस्य गगनमिति । सुखदुःखमोहात्मिका प्रकृतिरेवंविधपरिणामा । तद्व्यतिरिक्तः पुरुषः । तदाहुः—

(१)"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥ इति ।

शरीरशब्देन प्राकृतः सर्वोऽयं प्रपञ्च उक्तः ।

कथं पुनरभिधानादेर्हेतुतोक्ता तैः ? **एवमुक्ता**—ज्ञानात्मकं ह्यन्तःकरणं महदादि । **महदहङ्कारमनांसि(२) त्रीण्यन्तर्व्यवस्थितानि ज्ञानशब्दवाच्यानि । ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या कारणानि** । ज्ञेयं च कार्यं **कर्मैवेत्यर्थः** । अतः कार्यकारणव्यतिरिक्तः **कर्त्ता** जानातीति शक्यते वक्तुम् । ज्ञानेन **करणेन** किमपि **ज्ञेयं** भावयेदिति हि प्रत्ययः **यस्मात् जानाति शब्दादुत्पद्यते, अतः कारणकर्मव्यतिरिक्तकर्तृसिद्धिः** । तस्मात्सिद्ध आत्मा कर्त्तृभूतः ।

नन्वसौ निष्क्रिय (३)इत्युक्तम् । प्रत्ययस्य हि कर्त्तरि जानातीति प्रत्ययः । **उत्तरम्**—येषां **तावद्वैशेषिकाणां** आत्मनि ज्ञानं समवैति **समवायसम्बन्धेन सम्बध्यत इति दर्शने** तेषां **समवायिकारणवत्त्वात् समवायिनो ज्ञानस्य कार्यस्य**

---

१. सां० का. ४. ३. । २. प्राण्यन्तः इति क० पु० । अत्र मूलव्याख्ययोः पाठभेदः ।

त्वात् प्रत्ययकर्तृताऽपि सिद्धैव। येषां पुनर्बुद्धिधर्मतयैव प्रसिद्धा ज्ञानादयः तेषामपि भोक्तृतयाऽयं हेतुः।

कथमिच्छात उपलब्धिरुक्ता ? एवमुक्ता—अनुभूतपूर्वविषयो ह्यभिलाष इच्छा। न च क्षणिकेष्वनुभूतपूर्वाभिमान उपपद्यते।

ननु नहि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम। दृष्टे ह्यनुपपत्तिर्नास्ति। न पुनर्दृष्टस्यान्यथाभावो दृष्टत्वान्नानुपपन्न इति शक्यते वक्तुम्। दृष्टश्चाय·

कारणत्वादात्मनः प्रत्ययकर्तृताऽपि सिद्धैव। येषां पुनः सांख्यानां बुद्धिधर्मतयैव ज्ञानादयो ज्ञानधर्मवैराग्यादयः प्रसिद्धाः तेषां यद्यपि साक्षादात्मनो ज्ञानोत्पत्तौ कारणता नास्ति, तथापि भोक्तृतायां हेतुः। आत्मनो हि भोक्तृतया बुद्धिर्ज्ञानरूपेण भोग्यतया विपरिणमते। तदाहुः"—वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्त"मिति। तेन ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तभावादस्ति तत्राऽऽत्मनः कर्तृत्वमिति।

कथमिच्छात उपलब्धिरुक्ता ? यावता विषयज्ञानादेव कार्यभूतेच्छोपपद्यत इति ज्ञानव्यतिरिक्तं स्वकारणमिच्छाऽवगमयितुं न शक्नोति (१) उत्तरम्—एवमुक्ता—भुक्तपूर्वविषयो ह्यभिलाषः इच्छा। भुक्तपूर्वः यो विषयः तद्विषयो ह्यभिलाष इच्छोच्यते। भवत्वेवम्, तथापि किमित्याह—न च क्षणिकेषु स्कन्धेषु(२) भुक्तपूर्वताभिमान उपपद्यते। यस्य बौद्धस्य दर्शने समवायिकारणं नाम नास्ति न तस्य क्षणिकेषु स्कन्धेषु विज्ञानरूपवेदनासंस्कारसंज्ञकेषु भुक्तपूर्वा बुद्धिरुत्पद्यते। पूर्वभोक्तुरधुनातनभोक्तुश्चान्यत्वात्। तस्मादस्ति पूर्वोत्तरकालवर्ती भोगयोगी स्कन्धातिरेकी पुरुष इति।

ननु न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम। तेन क्षणिकेष्वपि स्कन्धेष्वनुपपत्तिस्तत्राह—दृष्टे ह्यनुपपत्तिर्नास्ति। न पुनर्दृष्टस्यान्यथाभावो दृष्टत्वान्नानुपपन्न इति शक्यते वक्तुम्। अस्यार्थः—न वयमिच्छालक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्याऽऽत्मानं कल्पयामः। किन्तु उभयभोगसम्बन्ध्यनुभूयत एवेति वदामः। यत्तु खलु दृष्टं तत्रानुपपन्नं नास्ति। दृष्टस्य पुनरुभयभोगसम्बन्धिनोऽन्यथाभा·

---

१. अत्र मूलपुस्तके भुक्तपदस्थानेऽनुभूतशब्दोऽस्ति। व्याख्यापुस्तकयोरुभयत्रापि प्रकरणेऽस्मिन् भुक्तशब्दपाठमङ्गीकृत्यैव व्याख्या कृतेति भाति।

२. नास्ति ख० पु०।

मन्यथाभावः । तस्मादिच्छया कार्यकारणादन्यमुपलभामह इत्युक्तम् ।

तथा स्मृतेः। स्मृतिरप्यनुभूतविषयैव । न क्षणिकेऽर्थेऽयमनुभूतानुभव उपपद्यते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । कथं तर्हि भाष्यकारेणोक्तं-(१)"अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययः" इति । श्रूयतां यथोक्तम् । किमनुभवस्यानुपपन्नत्वम् ? अनुभव एव यस्यानुभूयते का तस्याऽनुभूयमानापेक्षा? तस्मात्सुष्ठूच्यते-"अनुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्यय" इति । (२)तस्माच्छून्याः स्कन्धा" इत्युपसंहृतम् ।

तथा ब्राह्मणमिममेवार्थमनुवदति(३) "विज्ञानघन एवैतेभ्यो

वः क्षणिकत्वमभिधीयमानं दृष्टत्वेनाऽनुपपन्नं न भवतीति शक्यते वक्तुम् । तस्मादिच्छया कार्यकारणादन्यमुपलभामह इति ।

तथा स्मृतेरप्यात्मासिद्धिः । स्मृतिरप्यनुभूतविषयैव । न चानुभवितरि क्षणिकेऽनुभूतानुभव उपपद्यत इति । ननु नेदमुपपद्यते अनुभूतं पुनरनुभवति कश्चिदिति । क्षणिकत्वादनुभवितुः । तत्राह—न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टेऽनुभूतानुभवितर्यनुपपन्नता नास्ति । नावश्यं सर्वेण क्षणिकेन भवितव्यमिति यावत् । कथं तर्हि भाष्यकारेणानुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्यय इत्युक्तम् । यदि यथोक्तेन न्यायेन कार्यकारणव्यतिरेकेणात्मना विना नुपपत्तिः तदा कथं भाष्यकारेणानुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्यय इत्यादिना ग्रन्थेनानुपपन्नता नास्तीत्युक्तम् ? श्रूयतां यथोक्तम्—किमनुभवस्यानुपपन्नत्वं विनापि स्थिरेणात्मना ? नन्वनुभूयमानेन स्थिरेणार्थेन विना स्थिरानुभव एव यथा नोपपद्यते तथा कर्त्रा विना कर्त्रनुभवः । तत्राह—अनुभव एव यस्यानुभूयते बौद्धस्य दर्शने का तस्याऽनुभूयमानापेक्षा । विज्ञानवादे हि संविदेव तेन तेन रूपेणानुभूयते, न व्यतिरिक्तं किञ्चित् । तस्मात्सुष्ठु शोभनमुच्यतेऽनुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्यय इति । तस्माच्छून्याः स्कन्धा इत्युपसंहृतम् । यस्मादेभिर्हेतुभिरात्मा न सिध्यति तस्मादात्मनः शून्यास्स्कन्धा इत्युपसंहृतम् । तथा च ब्राह्मणमप्यमुमेवार्थमनुवदति 'विज्ञानघन' इत्यादि ।

---

१. शा. भा. पृ. १५, पं. १६.

२. शा. भा. पृ. १५. पं. ३१. स्कन्धघनाः इति मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु पाठः ।

३. बृहदारण्यको. ४. ४. १४.

भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती"ति । तस्मादनात्मन्यात्मबुद्धिहेतवोऽमी निराकरणीयतयोपन्यस्ता भगवता भाष्यकारेण ।

(१)"**अत्रोच्यते—नैतदेवम् । अन्येद्युर्दृष्टः परेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परत्र । अपरो ह्यसौ यो ह्यन्येद्युर्दृष्टवान् । तस्मान्न व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति यत्राऽयमहंशब्दः**" । किं पुनः कारणमत्रानुमाननिराकरणे ? असम्भवादिति ब्रूमः । प्रत्यक्षदृष्टेऽनुमानं न संभवतीति साहसमिदम् । स्वयमेव वक्ष्यति(२) "**नूनमसावनित्यान्नित्यं पश्यती**"ति । तस्मान्नात्रासम्भवाभिप्रायो वर्णयितुं शक्यते ।

अथैतन्मनसि वर्त्तते—परोक्षमनुमानं न संभवतीति । प्रत्यक्षोपन्यासस्तर्हि किमर्थः ? न ह्यसति प्रत्यक्षेऽनुमानमुपपद्यत इति चेत्-

---

यस्माद्विज्ञानचैतन्यमनन्तरोक्तं परित्यज्य भूतचैतन्यमुपसंह्रियते तस्मादनात्मन्यात्मबुद्धिहेतवो ह्यमी निराकरणीयतयोपन्यस्ता भगवता भाष्यकारेणाभ्युपगम्यवादेनेति **ज्ञायतेऽत एव भाष्याल्लिङ्गात्** ।

"अत्रोच्यते—नैतदेव"**मित्यादिभाष्यमाक्षेप्तुं पठितमाक्षिपति**—किं पुनः कारणमत्रा**ऽऽत्मसिद्धौ परकीयानुमाननिराकरणे** ? असम्भवादिति ब्रूमः । **प्रत्यक्षेण प्रतीतेऽर्थेऽनुमानं न सम्भवतीत्यनुमानं निरस्यन् दूषयति**—प्रत्यक्षदृष्टे ऽर्थेऽनुमानं न सम्भवतीति साहसमिदम् । **प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यर्थेऽनुमानसम्भवोऽनुमानवादस्थान एवोक्तः । सम्बन्धग्रहणसमयावगतेऽप्यनुमानदर्शनात्** । स्वयमेव च वक्ष्यति "नूनमसावनित्यान्नित्यं पश्यती" ति । **तेनानुमानं स्वयमेव भाष्यकारो वक्ष्यति** । तस्मान्नात्रा**नुमाना**सम्भवाभिप्रायो वर्णयितुं शक्यते ।

अथैतन्मनसि **भाष्यकारस्य विपरिवर्त्तते**—परोक्षमनुमानं न सम्भवति **पूर्वोक्ताद्दोषात् । तेन तन्निराकृतमिति** । प्रत्यक्षोपन्यासस्तर्हि किमर्थः ? **स्वकीयं तर्ह्यनुमानमदुष्टमिति तदेव वक्तव्यं, किमिति प्रत्यक्षमुपन्यस्तम् ? प्रत्यक्षोपन्यासप्रयोजनमाशङ्कते**—न ह्यसति प्रत्यक्षेऽनुमानमुपपद्यत इति चेदिति ।

---

१. शा. भा. पृ. १६ पं. २. २. शा. भा. पृ. १७. पं. १४.

किमिदमसति प्रत्यक्ष इति ? अस्ति चानुमानं प्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षम् । न ब्रूमो न ह्यनुमानं प्रत्यक्षव्यापारानिरपेक्षं नास्तीति । किं तर्हि ? स्वयमात्मानं प्रत्यक्षेणानुपलभ्य नेदमनुमानं प्रवर्तत इति । उपलब्धश्चेत् स्वयम्, किमनुमानेन ? स्वपरिज्ञानबुद्धिर्हि श्रेयसे । तदर्थश्चायमारम्भः । अथाऽयमुपदेशः परार्थ एव प्रवृत्तः, आत्मसंविद इदानीं क उपयोगः ? अथ परस्यापि प्रतिपत्तौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति मतम् , अनुमानोपन्यासो निरर्थकः ।

यदप्युच्यते– यत्रायमहंशब्द इति, पुनश्चाऽपह्नूयते न वयमिहमितीमं शब्दं प्रयुज्यमानमस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशाम इति । तदप्यबुद्धिमत इवाभिधानं प्रतिभाति । किमपह्नवीयस्योपन्यासे प्रयोज-

---

अनुमानसामग्री भूतत्वेन प्रत्यक्षमुपन्यस्तमिति । निराकरोति—किमिदमसति प्रत्यक्षे इति । अस्ति **च यस्मा**दनुमानं प्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षं क्रियादिषु । अस्ति चेति **चशब्दो यस्मादर्थे** । **पुनराशङ्कते**–न ब्रूमोऽनुमानं **सर्वत्र** प्रत्यक्षव्यापारानिरपक्षमे**व** नास्तीति । किं तर्हि ? स्वयमात्मानं प्रत्यक्षेणानुपलभ्य नेदमनुमानं प्रवर्त्तत इति । **स्वात्मनि हि स्थिरात्मनि विशिष्टचेष्टादर्शनेन परत्रापि तच्चेष्टादर्शनात् स्थिरात्मानुमानोत्पत्तिः । नान्यथा सम्बन्धग्रहणाभावादिति सम्बन्धग्राहकतया प्रत्यक्षोपन्यासः । निराकरोति**–उपलब्धश्चेत् **प्रत्यक्षेण** किमनुमानेन **परात्मविषयेण ? यस्मात्स्वस्याऽऽत्मनः परिज्ञानं यत्तस्यैव बुद्धिः प्रामाणिकत्वं श्रेयसे । स्वात्मानं स्थिरं ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने यतमानो धर्मादेव श्रेयो लभते । तदाहुस्स्मृतिकाराः**—

"सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्धर्मस्य साधनम् ।
धर्मात्सुखं च ज्ञानं च धर्मान्मोक्षोऽधिगम्यत" इति ॥

तदर्थश्चायं **श्रेयोर्थश्चायमारम्भः** । अथाऽयमुपदेशः परार्थ एव प्रवृत्तः **पर एवात्मसत्तां बोधयितव्य इति**, आत्मसंविद इदानीं क उपयोगः ? **प्रत्यक्षं न ह्यात्मसंविदर्थमनुपन्यसनीयम्** । अथ परस्यापि प्रतिपत्तौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति मतम् **, तेन प्रत्यक्षोपन्यासः, तर्ह्यनु**मानोपन्यासोऽनर्थकः ।

यदप्युच्यते–यत्रायमहं शब्द इति, पुनश्चाऽपह्नूयते–न वयमहमितीमं शब्दं प्रयुज्यमानमस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशाम इति, तदप्यबुद्धिमत इवाभिधान**मिति** प्रतिभाति ।

नमु ? इदमपरमयुक्तम्-(१)"यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदीदृशं चेति" पृष्टे 'अत्रो-च्यते' इत्येवमाद्युत्तरं नोपपद्यते। अत्र विज्ञानाग्रहणे तद्ग्रहणं नास्तीति चोदितम्। स्वसंवेद्यतया कथमस्य निराकरणम्? न हि स्वसंवेद्यत्व-निबन्धनं विज्ञानग्रहणपूर्वकं ग्रहणं वस्तुनः।

अथायमभिप्रायः—स्वसंविन्न पृथक्तया व्यपदेष्टुं शक्यते प-रस्मा इति। अत्यल्पमिदमुच्यते। अपृथक्तया वा कथं परेणाऽसंविन्नो-ऽर्थो व्यपदेष्टुं शक्यते परस्मै ? तस्मादिदमप्यनालोचनापूर्वकमिव प्रतिभाति। प्रत्युक्तस्य चोपन्यासे किं प्रयोजनमिति नैव ज्ञायते। न चायमर्थः परित्यक्त एव, विज्ञानग्रहणोपसंहारात्।

किमपह्नवीयस्याहंशब्दस्योपन्यासे प्रयोजनम्? इदमपरं **नोपपद्यते इत्याह**-यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदीदृशं चेति। **प्रत्यभिज्ञा-नेन स्थिरस्याऽऽत्मनः क्षणिकज्ञानव्यतिरेकिणः सिद्धत्वात्। अस्यापि चोद्यस्य** "अत्रोच्यत" इत्याद्युत्तरं नोपपद्यते। **कथं नोपपद्यते ?** अत्र हि विज्ञानाग्रह-णे सत्यात्मनो ग्रहणं नास्तीति चोदितम्। स्वसंवेद्यतया कथमस्य निराकरणम्? **यदि स्वसंवेद्य आत्मा किमेतावता चोद्यमिदं निराकृतं भवति ?**

अथायमभिप्रायः—**विज्ञानाऽग्रहणे यदात्मनोऽग्रहणं तत्तादात्म्यनिब-न्धनं न भवति, किन्तु स्वसंवेद्यत्वनिबन्धनमित्यन्यथा सिद्धिमुद्भा-वयितुं स्वसंवेद्यत्वमुक्तमिति। तन्न;** न हि स्वसंवेद्यत्वनिबन्धनं विज्ञानग्रहण-पूर्वकं ग्रहणं **कस्य चिद्वस्तुनो दृष्टं येनान्यथा सिद्धिः स्यात्।**

अथायमभिप्रायः—**विज्ञानव्यतिरिक्त एवात्मा प्रतीयते, किन्तु स्वसं-वेद्यतया** स्वसंविन्न पृथक्तया व्यपदेष्टुं शक्यते परस्मा इति। अत्यल्पमिदमुच्यते। अपृथक्तया **वा** परेण संविन्नोऽर्थो व्यपदेष्टुं परस्मै कथं शक्यते। तस्मादिदमप्यनालो-चनापूर्वकमिव प्रतिभाति। प्रत्युक्तस्य चोपन्यासे किं प्रयोजनमिति न ज्ञायते। **प्रत्यु-क्तोऽयमर्थः-विज्ञानमगृहीत्वा विज्ञेयं नैव ग्रहीतुं शक्यत इति। तेन वि-ज्ञानग्रहण एवात्मा गृह्यत इति विज्ञानवादनिराकरणपर्वण्येतदुक्तमेव घटादिवत्।** न चायमर्थः परित्यक्त एव। **विज्ञानग्रहणपुरःसरो विज्ञेय-**

---

१. शा. भा. पृ. १६. पं. २१.

अथाऽयमभिप्रायः—विज्ञानग्रहणपक्षेऽप्यात्मनः प्रत्यक्षत्वं न शक्यतेऽपह्नोतुमिति । रूपान्तरं नोपलभामहे इत्यनिवारितैवेयं युक्तिः । न च कश्चिद्विशेषोऽभिहितः ।

उपमानमपि नैयायिकोक्तमभिदधता स्वलक्षणाभिधानविरुद्धमुक्तम्। न चाऽ'हं गच्छामी'ति चोद्यस्य विस्पष्टं किञ्चिदुत्तरमुपलभ्यते । ब्रह्मविद्विरुद्धं चैतत्—यदुताऽहम्प्रत्ययमेयताऽऽत्मनः । मूर्द्धाभिषिक्तमिदमनात्मन्यात्मज्ञानमित्युदाहृतम्—यदुताऽहंकृतिर्ममकारश्चेति । निर्मुक्ताहंकारममकारमात्मज्ञानमात्मविदो मन्यन्ते। तस्माद-

---

बोध इति सिद्धान्तेऽप्ययमर्थो न परित्यक्तः, विज्ञानग्रहणेनोपसंहारात्। (१)"तस्माद्विज्ञानं प्रत्याख्याय न कस्यचिद्रूपं दर्शयितुं शक्य"मित्यनेन भाष्येण विज्ञानग्रहणेनोपसंहारः कृतः । अतो नाऽयमर्थो निराकृतस्सिद्धान्तेऽपि।

अथाऽभ्युपगम्य वादोऽयम्—यद्यपि विज्ञानं प्रत्यक्षग्राह्यं तथापि तद्व्यतिरिक्तात्मासिद्धिरुच्यते, तदाह—अथायमभिप्रायः—विज्ञानग्रहणपक्षेऽप्यात्मनः प्रत्यक्षत्वं न शक्यतेऽपह्नोतुमिति, तदयुक्तम, रूपान्तर नोपलभामहे(२) इत्यनिवारितैवेयं युक्तिः । यदि विज्ञानमपि प्रत्यक्षं स्यात् तदा तस्याऽपि रूपेण भवितव्यम्। एकं चेदं रूपमुपलभ्यत इति विज्ञानमेव साकारं स्यात् । अनुमेये तु विज्ञाने रूपान्तराभावो न दोषः । प्रत्यक्षज्ञानाभ्युपगमे तु ज्ञेयाकारापह्नवो न शक्यते वारयितुम् । न च कश्चिद्विशेषोऽभिहितः येन प्रत्यक्षज्ञानपक्षेऽपि बाह्यार्थसिद्धिः स्यात् ।

'उपमानाद्वोपदिश्यत' इत्यत्र भाष्ये उपमानमपि नैयायिकोक्तमभिदधता (३)"यादृशं भवान् स्वरूपमात्मानं पश्यति अनेनोपमानेनाऽवगच्छाऽहमपि तादृशमेव पश्यामी" त्यनेन ग्रन्थेन स्वलक्षणाभिधानविरुद्धमुक्तम् । अत्र भाष्ये वाक्यजमेव ज्ञानमुपमानमुक्तम् । तच्च नैयायिकानां सम्मतम्, न भाष्यकारस्य । न चाऽहं गच्छामीति गन्तृशरीरालम्बन एवाहंप्रत्यय इत्यस्य चोद्यस्य स्फुटमुत्तरं किञ्चिदुपलभ्यते । भूतचैतन्यनिराकरणमपि न कृतमित्यर्थः । ब्रह्मविद्विरुद्धं चैतत्—यदुताऽहंप्रत्ययप्रमेयताऽऽत्मनः।मूर्द्धाभिषिक्तमिदं प्रधानमिदमनात्मन्यात्मज्ञानमित्युदाहृतं ब्रह्मविद्भिः । अनात्मभूतशरीरविषय एवाहंप्रत्यय इत्यर्थः । यदुताहङ्कृतिर्ममकारश्चेति निर्मुक्ताहंकारममकारं ह्यात्मज्ञानमित्यात्मविदो

---

१. शा. भा. पृ. १६. २६. २. अनिराकृतैवेति व्याख्यापुस्तके ।

३. शा. भा. १७. १६.

नात्मज्ञानविलसितमिदमहंप्रत्ययप्रमेय आत्मेति ।

अत्रोच्यते–अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परत्र । किमिदमहमिदमदर्शमिति ? यदि तावत्प्रत्यभिज्ञा, क्षणिकत्वस्यैतदुत्तरम् , न नैरात्म्यस्य । न चात्र क्षणिकत्वनिराकरणमभिप्रेतम् । किं तर्हि? बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावप्रतिपत्तिः ।

न च क्षणिकतया नैरात्म्यमुक्तं परैः । किं तर्हि ? स्कन्धातिरिक्तानुपलब्धेः । नित्यताया हि क्षणिकत्वं विरोधि, नाऽऽत्मसद्भावस्य । तस्य चाऽत्र सद्भावः परैराक्षिप्तः प्रतिपाद्यते । न पुनरात्मनो विद्यमानस्य नित्यताक्षेपं प्रति समाधिः । न चा-

मन्यन्ते । तस्मादनात्मज्ञानविलसितमिदमहंप्रत्ययप्रमेय आत्मेति ।

इदानीं समाधत्ते–अत्रोच्यते(१)–अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति ज्ञानं भवति। प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परत्रेति । **समाधातुं भाष्ये पठित एव पुनरपि गलग्रहणेनाऽऽक्षेपः**–किमिदमहमिदमदर्शमिति ? यदि तावत्प्रत्यभिज्ञा–**पूर्वं दृष्टं सम्प्रति प्रत्यभिज्ञायत इति यदि तावदनेन ग्रन्थेनोच्यते** । क्षणिकत्वस्येदमुत्तरम् , न नैरात्म्यस्य । **तेनाहंप्रत्ययमात्रमेवोपन्यसनीयं न प्रत्यभिज्ञानम्** । न चाऽत्र क्षणिकत्वनिराकरणमभिप्रेतम् । किं तर्हि ? बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावप्रतिपत्ति**रभिप्रेता** ।

ननु च क्षणिकात् ज्ञानात् ज्ञातुः स्थिरत्वेनैव भेदसिद्धिरिति युक्तः प्रत्यभिज्ञोपन्यासः । मैवम् ; असम्भिन्नेदंप्रत्ययाहंप्रत्ययविषयत्वेनापि भेदसिद्धेः । अन्यथा स्थिराच्छरीरतः कथं भेदसिद्धिः ? अथ सिद्धोऽपि बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्त आत्मा परैः क्षणिकत्वेन निराक्रियत इत्यात्मसिद्ध्यर्थं स्थैर्योपन्यासः, तत्राऽऽह–न च क्षणिकतया नैरात्म्यं परैरुक्तम् ।किं तर्हि ? स्कन्धातिरिक्तानुपलब्धेः । क्षणिकत्वं हि नित्यताया विरोधि, नाऽऽत्मसद्भावस्य।**ननु किमित्यत्र नित्यतैवात्मनो न प्रतिपाद्यत इत्यत्राह**–आत्मनश्च सद्भावः परैराक्षिप्तोऽत्र प्रतिपाद्येत, न पुनरात्मनो विद्यमानस्य **नित्यताक्षेपं प्रति समाधिः प्रतिपाद्यते** ।

ननु यद्यन्यो द्युः; अन्योऽद्य चोपलब्धा स्यात् तदा तयोः परस्परं परत्वादात्मत्वानुपपत्तेः नैरात्म्यमेव स्यात् इत्यन्यत्वनिराकरणाय प्रत्यभिज्ञोपन्यासः । तत्राऽऽह–न चान्य उपलब्धा ह्योऽद्य चान्य इत्येतावता नैरात्म्यम्।

१. शा. भा. पृ. १६. २.

न्य उपलब्धा ह्यः, अद्य चान्य इत्येतावता नैरात्म्यम् । तस्मा-दहंप्रत्ययग्राह्यः कार्यकरणव्यतिरिक्त आत्माऽस्तीत्येतावद्वक्तव्यम् । ह्योऽद्येत्यतिरिच्यते ।

अथेयं बुद्धिः—क्षणिकत्वात्साधितेऽप्यस्तित्व आत्मतैव हीयत इति । केयं वाचो युक्तिः ? स्कन्धानां स्कन्धता किमिति न हीयते ? भोक्तृत्वं ह्यात्मनः स्वरूपम्, भोग्यता च स्कन्धानाम्। यथा क्षणिकत्वेऽपि भोग्यता नापनेतुं शक्यते स्कन्धानाम्, तथा भोक्तृत्वमप्यात्मनः । तदिदं क्षपाप्रयाणकम् ।

अनात्मज्ञो भवान्, यस्यैवंविधानि चोद्यानि । वेत्सि भोः किमिति क्षणिकता स्कन्धानामुक्तेति । किमिति चोक्ता ? भोक्तुरभावात् । भोक्तुरभावे क्षणिकता स्कन्धानामिति किमियं राजाज्ञा?

यद्यपि परापेक्षयाऽनात्मता तथापि सर्वस्योपलब्धुः स्वापेक्षयाऽऽत्मतैव । तस्मादहंप्रत्ययग्राह्यः कार्यकरणव्यतिरिक्त आत्माऽस्तीत्येतावद्वक्तव्यम् । ह्योऽद्येत्यतिरिच्यते ।

अथेयं बुद्धिः—साधितेऽप्यस्तित्वे क्षणिकत्वादात्मतैव हीयत इति । भोक्तृता ह्यात्मता(१)क्षणिकस्य भोक्तृतैव हीयत इति । केयं युक्तिः क्षणिकत्वं नाम ? यदि चेयं युक्तिः स्यात् तदा स्कन्धानां क्षणिकानां स्कन्धतैव भोग्यस्वरूपा किमिति न हीयत इति । तदिदं विवृणोति—भोक्तृत्वं ह्यात्मनः स्वरूपम्। भोग्यता च स्कन्धानाम् । यथा क्षणिकत्वेऽपि भोग्यताऽपनेतुं न शक्यते स्कन्धानां, तथा भोक्तृत्वमप्यात्मनः । एवमाक्षिप्योपसंहरति—तदिदं भाष्यं क्षपाप्रयाणकम् , व्यामोहजनकत्वात् ।

समाधानमुपक्रमते—अनात्मज्ञो भवान्, यस्यैवंविधानि चोद्यानि । यो हि जानात्यात्मस्वरूपं—भोक्ता कर्त्ता चात्मेति, स एवं न चोदयति । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानेन सिद्धे स्थिरात्मनि कादाचित्ककार्यान्यथानुपपत्त्या क्रियाऽनुमीयेत। सक्रियस्य च कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च स्यात्, न निष्क्रियस्य। तदिदं दर्शयितुमाह—वेत्सि भोश्चोदक ! त्वं—किमिति स्कन्धानां क्षणिकतोक्तेति । किमिति कथमित्यर्थः । किमिति चोक्तेति चोदकः पृच्छति । समाधानवाद्याह—भोक्तुरभावादिति ।पुनः पृच्छति—भोक्तुरभावे क्षणिकत्वमिति किमियं राजाज्ञेति । समर्थयिताऽऽह

---

१. अत्र सा भोक्तृतैव क्षणिकस्य हीयत इति केयं युक्तिः । इति ख० पु० ।

नेयं राजाज्ञा, नयाज्ञा ह्येषा । कथम् ? भोक्तुः सद्भावे कार्यकरणं क्षणिकमिति नास्ति नः प्रमाणम् । कस्मात् ? अनुमेयं हि कारणं कार्यतः । अतश्च क्रियासिद्धिः । क्रियाफलकलापनिबन्धनोऽयं क्षणिकत्ववादः । लुप्तक्रियस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वाक्षेपः । तदाक्षेपे चाऽऽत्माक्षेपः। परिणतिस्वभावमात्रमिदं कार्यकारणमिति कल्पनम्, कर्ता भोक्तेति च । तस्मादहंप्रत्ययालम्बनमात्रसिद्धौ सिद्धेऽपि बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकिणि कर्तृत्वे भोक्तृतेति (?) मन्वानः सप्रत्य-

---

नेयं राजाज्ञा, नयाज्ञा ह्येषेति।कथमिति पुनः पृच्छति। उत्तरम्-भोक्तृसद्भावे ह्यङ्गीक्रियमाणे कार्यकरणं क्षणिकमिति नास्ति नः प्रमाणम् । यदि यावद्भोक्ताङ्गीक्रियते तदा स्थिरं द्रव्यमङ्गीकरणीयम् । स्थिरद्रव्याङ्गीकारे च क्षणिकत्वे प्रमाणं नास्ति । कस्मात्पुनरेवमिति पृच्छति-कस्मादिति । उत्तरम्-अनुमेयं हि कारणं कार्यतः । अतश्च क्रियासिद्धिरिति । अस्यार्थः—यो हि भोक्तारमभ्युपगच्छति अभ्युपगच्छत्यसौ भुक्तिरूपां क्रियाम् । तस्य(१)कदाचित्तु कार्योदयाच्च कारणानुमाने(२)प्रस्तुते ततोऽनुमानात्क्रियासिद्धिर्भवति । क्रिया च क्षणिकस्य स्यादाफलनिष्पत्तेरित्यनुपपन्नम्। तस्माद्भोक्तारमभ्युपगच्छद्भिर्भुक्तिरूपां क्रियामङ्गीकुर्वाणैः स्थिरं द्रव्यमङ्गीकरणीयम् । स्थिरद्रव्याङ्गीकारे च क्षणिकत्वे नास्ति प्रमाणम् । कुतः ? (३)अत्राऽऽह–क्रियाफलकलाप(४)निबन्धनोऽयं क्षणिकत्ववादः । क्रियायां ह्यसत्यां कादाचित्कं कार्यमागन्तुकस्वभावं कारणमनुमापयत् द्रव्यमेव क्षणिकत्वं नयति । क्रियायां त्वङ्गीकृतायां तत एव कादाचित्ककार्यस्योपपन्नत्वात् क्षणिकता द्रव्याणामवगन्तुं न शक्यते ।

अथ क्रियाङ्गीकार एव न क्रियते, तदा कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न सिध्यति । तदाह–लुप्तक्रियस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वाक्षेपः, तदाक्षेपे चाऽऽत्माक्षेपः । परिणतिस्वभावमात्रमिदं कार्यकारणमिति कल्पनम् , कर्ता भोक्तेति च । अतो भोक्तारमिच्छताऽवश्याङ्गीकरणीया क्रिया । सा च स्थिरद्रव्याङ्गीकारनिबन्धना । स्थेमा च द्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञाधीन इति मन्वानो भाष्यकारः सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपदर्शितवानिति।तदिदमुपसंहरन्नाह–तस्मादहंप्रत्ययालम्बनमात्रसिद्धौ सिद्धेऽपि बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकिणि भोक्तृत्वकर्तृत्वे न स्तः । तदात्मकता वाऽऽ-

---

१. कादाचित्क इति ख० पु० । २. प्रसृते इति ख० पु० ।
३. तत्राह— ४. क्रियाफलनिब० इति क० पु० ।

भिज्ञं प्रत्यक्षमुपन्यस्तवान् भाष्यकारः । अत एव च नैरात्म्यवादिनो मुहुर्मुहुः क्षणिकतामाकिञ्चित्करतां चाऽऽपादयन्त्यात्मनः—

चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समम्" इति ।

तस्माद्भोक्तृतैवाऽऽत्मेति ।

युक्तं भोक्तृतैवात्मेति । कर्तृत्वोपन्यासस्तु विरुध्यते । निष्क्रियत्वादात्मनः । सर्वगतत्वाच्च निष्क्रियत्वम् । प्रतिपन्नं च सर्वगतत्वम्, सर्वत्र सुखोपलम्भात् । न ह्यसत्यागमने किञ्चिद्विरुद्धमिति । चलनात्मिकां क्रियामङ्गीकृत्याऽनिष्क्रियतोक्ता, न पुनर्भोगोत्पत्तावपि । तस्मात्सुष्ठूच्यते—कर्तृभोक्तृतैवात्मेति । तस्मादुपपन्नोऽयं ग्रन्थः—अहमिदमदर्शमिति ।

त्मनः आत्मता तस्मादविनाशितापुरःसरैव भोक्तृतेति मन्वानो भाष्यकारः सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपन्यस्तवान्। यत एव क्षणिकस्य क्रियानुपपत्त्या भोक्तृताया अभावेनाऽऽत्मतैव हीयते, अत एव च नैरात्म्यवादिनो मुहुर्मुहुः क्षणिकतामकिञ्चित्करतां चाऽऽपादयन्त्यात्मनः—चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः, इति । अन्यथा क्षणिकत्वप्रतिपादनमनुपयोगि स्यात्। तस्मात्सर्वेषां सत्या भोक्तृतैवाऽऽत्मन्यात्मज्ञा व्यवस्थिताः। भोक्तृतायां सत्यामात्मशब्दव्यपदेशादुपचारेण भोक्तृतैवाऽऽत्मेत्युक्तम् ।

युक्तं भोक्तृतैवाऽऽत्मेति, कर्तृत्वोपन्यासस्तु विरुध्यते निष्क्रियत्वादात्मनः । सर्वगतत्वाच्च निष्क्रियत्वम् । प्रतिपन्नं च सर्वगतत्वम्, सर्वत्र सुखोपलम्भात्। न चैवं वाच्यमागतस्यैव धर्मोपलम्भ इति । न ह्यसत्यागमने किञ्चिद्विरुध्यत इति । सत्ता तावदात्मनः सर्वत्र सुखोपलम्भेन सिद्धा। सेदानीं गमनपूर्विकेति नास्ति प्रमाणम्। विनापि गमनेन न कस्य चिदनुपपत्तिः। शरीरागमने तु या सुखाद्युपलब्धिः सा प्रादेशिकत्वेन सुखादीनामुपपन्ना । प्रादेशिकत्वं च सुखादीनात्ममनःसन्निकर्षजत्वान्मनसश्च प्रादेशिकत्वात् आत्मैव यच्छरीरशून्ये देशे नोपलभ्यते तत्रापि प्रादेशिकतैव ज्ञानस्य हेतुः—यत्रैव ज्ञानं तत्रैवोपलभ्यत इति । परिहरति—चलनात्मिकां क्रियामङ्गीकृत्याऽनिष्क्रियतोक्ता, न पुनर्भोगोत्पत्तावपि । भोगोऽनुभवः संवेदनम्। तदुत्पत्तावपि निष्क्रियता नास्ति। संवेदनमपि क्रिया, धातुवाच्यत्वात्। धातुवाच्या क्रियेति लौकिकाः। अन्यथा धातुसंज्ञैव न स्यादिति। यस्मादात्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च युक्त्या सङ्गच्छते तस्मात्सु-

विषयप्रत्यभिज्ञा चैतन्निबन्धनेति शब्दाधिकरण उपन्यस्यते ।

"प्रत्यगात्मनि चैतद्भवती"ति कस्याऽर्थस्य सिद्धये? भोक्तृत्वस्यैव । कथम् ? प्रत्यगात्मनि भोगदर्शनात् । यदि परोऽप्यहंप्रत्ययस्य विषयतामापद्यते, भोक्तृत्वज्ञानं प्राप्नोति । भोक्तृता चाऽऽत्मेत्युक्तम् । न परत्र । परो ह्यसौ योऽन्येद्युर्दृष्टवानिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तियत्राऽयमहंशब्द इत्यहंशब्दोपन्यासस्तर्हि किमर्थः ? यदि परमपह्नवाय ? नापह्नवाय, परप्रतिपत्तये । किमिति तर्ह्यपह्नवः ?

ष्ठु शोभनमुच्यते—कर्तृत्वभोक्तृत्वमेवाऽऽत्मेति कर्तृत्वभोक्तृत्वनिबन्धनाऽऽत्मशब्दवाच्यतेति । कार्यकरणयोरभेदोपचारादिदमुच्यते—कर्तृत्वभोक्तृत्वे एवाऽऽत्मेति । यस्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूप आत्मा सिद्धः तस्मादात्मस्वरूपसिध्यै प्रत्यभिज्ञोपन्यासपर उपपन्नोऽयं ग्रन्थः—अहमिदमदर्शमिति ।

अपरमप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञोपन्यासप्रयोजनमाह—विषयप्रत्यभिज्ञा चैतन्निबन्धनेति शब्दाधिकरण उपन्यस्यते । स एवायं गकार इति यायं प्रत्यभिज्ञा सा पूर्वापरानुभवानुवर्तिस्थिरानुभवितृप्रत्यभिज्ञानिमित्तेति शब्दाधिकरणसमीपे प्रत्यभिज्ञेयमुपन्यस्यते—'स्थिरेऽनुभवितरि सिद्धे विषयप्रत्यभिज्ञा यथा स्या'दिति ।

ननु चा'हमिदमदर्श'मित्येतावतैव देहादिव्यतिरिक्तात्मसत्ता सिद्धा । किमिदमुच्यते प्रत्यगात्मनि चैतदहमिति ज्ञानं भवतीति ? तदाह—प्रत्यगात्मनि चैतद्भवतीति कस्यार्थस्य सिद्धय इति । उत्तरम्—भोक्तृत्वस्यैव। कथम् ? प्रत्यगात्मनि भोगदर्शनात् । अहमिदमनुभवामीति प्रत्यगात्मनि भोगो दृश्यते । प्रत्यगात्मविषयश्चाहंप्रत्ययः । तस्माद्भोक्तृविषयत्वात् भोक्तारं साधयति । यदि परोऽप्यहंप्रत्ययस्य विषयतामापद्येत तदा भोक्तृत्वज्ञानं प्राप्नोति । न हि तदानीमहंप्रत्ययात् भोक्तृतासिद्धिः । भोक्तृता चाऽऽत्मेत्युक्तम् । तस्माद्युक्तमात्मसिध्यर्थं "प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति" इति भाष्यम् ।

अत्राऽपरं भाष्यम्—न परत्रेति । तस्यार्थः—न परत्राऽहमिदमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञा भवतीति । परो ह्यसौ, योऽन्येद्युर्दृष्टवानिति । परत्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिति । आह—यत्राऽयमहंशब्द इत्यहंशब्दोपन्यासः किमर्थः ?यत्राऽयमहंप्रत्यय इत्येवं प्रथममेव वक्तव्यमिति यावत् । यदि परमपह्नवायैव, 'न वयमहमितीमं शब्दं प्रयुज्यमानमस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपादिश्याम' इत्येवमपह्नवमेव कर्तुमहंशब्द उपन्यस्तः ? । उत्तरम्—नाऽपह्नवाय, किंतु ? परप्रत्ययायैव । परो हि शब्दप्रयोगेण व्यवहारेण प्रतिपद्यते । किमिति तर्ह्यपह्नवः ? साक्षाद्दे-

साक्षाद्धेतुत्वाशङ्कानिराकरणाय । (१)(परेण हि) साक्षाद्धेतुतां मन्वानेनाऽऽत्मन्यप्यहंशब्दोऽस्तीति प्रदर्शितं परत्राऽप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यत इत्येवमादिना। न वयमिति न साक्षाद्धेतुतयेदमुपन्यस्तमिति प्रकटितम् । हेत्वर्थप्रदर्शनार्थस्तु शब्दप्रयोगः ।

ननु चाहं गच्छामीति न हेत्वर्थप्रदर्शनमात्रतया शक्यते परिहर्तुम् । अत्र ह्यहंप्रत्ययोऽपि व्यभिचार्येवोपलभ्यते । अचलनात्मकत्वादात्मनः । तस्मात् स्कन्ध एवालम्बनतामापद्यत इत्याशङ्कनीयमिदम् । किमिति निराशङ्कैरेव गम्यते ? किमत्राऽऽशङ्कनीयम् ? इदंप्रत्ययग्राह्यं हि कार्यकरणम् । प्रत्ययान्तरग्राह्ये च वस्तुनि विरुद्धप्रत्ययान्तरालम्बनता नोपपद्यते, गौर्वाहीक इति यथा ।

गौण उपपद्यते इति चेत्—परिहृतं त्वयैव । तस्मादसंभिन्नेदंप्रत्यय

तुत्वाशङ्कानिराकरणाय । **तदेवाऽऽह**—परेण हि साक्षाद्धेतुत्वं मन्वानेनाऽनात्मन्यप्यहंशब्दोऽस्तीति प्रदर्शितं परत्राप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यत इत्येवमादिना **ग्रन्थेन** । न वयमिति न साक्षाद्धेतुतयेदमुपन्यस्तमिति **हृदि स्थितं वस्तु** प्रकटितम् । **यस्तु प्रत्ययो** हेत्वर्थः **हेतुरूपोऽर्थः तस्य** प्रदर्शनार्थः शब्दप्रयोगः। **प्रत्यय एव तु साक्षाद्धेतुः** ।

ननु चाऽहं गच्छामीति न हेत्वर्थप्रदर्शनमात्रार्थतया शक्यते परिहर्त्तुम्। अत्र ह्यहंप्रत्ययोऽपि व्यभिचार्येवोपलभ्यते । अचलनात्मकत्वादात्मनः। **एतस्य च प्रत्ययस्य गन्तृविषयत्वादात्मालम्बनता न शक्यते वक्तुम्** । तस्मात्स्कन्ध एवालम्बनतामापद्यत इत्याशङ्कनीयमिदम् । किमिति निराशङ्कैरेव गम्यते ? **उत्तरम्**—किमत्राऽऽशङ्कनीयम् ? **नास्त्येवाऽत्राऽऽशङ्केत्युपेक्षितं भाष्ये** । **कस्मादित्याह**—इदंप्रत्ययग्राह्यं हि कार्यकरणम्, **ज्ञेयं ज्ञानं चेत्यर्थः** । **ज्ञेयज्ञानरूपाः स्कन्धाः** । (२) **तस्मान्नाऽहंप्रत्ययग्राह्याः** । प्रत्ययान्तरग्राह्ये च वस्तुनि विरुद्धप्रत्ययालम्बनता नोपपद्यते, गौर्वाहीक इति यथा । **न कदाचिदपि वाहीको गोप्रत्ययविषयतामापद्यते** ।

ननु सर्वथैवाऽनुपपत्तिरिति नैवाऽस्ति । किन्तु ? मुख्यप्रत्ययालम्बनता नास्ति । गौणस्तूपपद्यते प्रत्यय इति चेत् ? परिहृतं त्वयैव । **गौणे हि शब्दप्र**

---

१. एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः मूलपुस्तकेऽसन्नपि व्याख्यानपुस्तकानुसारेण निवेशितः ॥

२. तस्मा... प्रत्ययविरुद्धेदं प्रत्ययग्राह्याः । इति० ख० पु० ।

एवाऽऽहंप्रत्यय आलम्बनम् । ब्राह्मणमप्यमुमेवार्थमनुवदति(१)–'अशीर्यो न हि शीर्यते' इत्यशीर्यतया भोक्तृत्वमात्मनः । विनश्वरं च विज्ञानमिति तद्व्यतिरिक्तालम्बनतामापादयति । व्यामोहोऽयमहङ्कारग्रन्थिरिति न शक्यते वक्तुं–(२)यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति भवति प्रत्ययः स एवाऽसमीचीनः प्रत्ययो नाऽन्य इति । सिद्धत्वादस्यार्थस्य । यदि परं ब्रह्मविदामेष निश्चयः–यदुपलभ्यते तदसत् , यन्नोपलभ्यते तत्तत्त्वमिति, नमस्तेभ्यो, विदुषि नोत्तरं वाच्यमिति । अत्र परिहारः । तस्माद्यथार्थोऽयमर्थवादः–(३)स एष यज्ञायुधी यजमान इति ।

(४)आह–यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदीदृशं चेति किमिदं चोद्यते ? इदमत्र चोद्यते । तदेव न ज्ञायते । कथं न ज्ञायते ? किं वा स विज्ञानस्याऽऽत्मनोऽहंप्रत्ययः प्रमा-

---

योगामात्रं भवति, न पुनः प्रत्यय एव भवति । न हि वाहीको गवाकारप्रत्ययग्राह्यतामश्नुते । उपसंहरति—तस्मादसंभिन्नेदंप्रत्यय एवाहंप्रत्यय आत्मन आलम्बनम् । संभिन्नो मिश्रीकृत इदंप्रत्ययः येनाऽहंप्रत्ययेन स एवाऽऽत्मन आलम्बनं व्यवस्थितौ कारणमित्यर्थः । इदं प्रत्ययविषयेषु स्कन्धेष्वगतत्वादेकान्ततोऽयमात्मव्यवस्थितौ हेतुरिति यावत् । ब्राह्मणमप्यमुमेवार्थमनुवदति–अशीर्यो न हि शीर्यते इति । अशीर्यतया भोक्तृतामात्मनः स्थिरताप्रदर्शनेन । विनश्वरं च विज्ञानमिति तद्व्यतिरिक्तालम्बनतामापादयति । स्थिरविषयो ह्यहंप्रत्ययः । क्षणिकं च विज्ञानम् । अतो विज्ञानव्यतिरिक्तालम्बनोऽहंप्रत्ययः इत्यापादयति । तस्माद्व्यामोहोऽयमहङ्कारग्रन्थिरिति न शक्यते वक्तुं–यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवाऽसमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति । सिद्धत्वादस्याऽर्थस्य । यदि परं ब्रह्मविदामेष निश्चयः—यदुपलभ्यते भोक्तृत्वं तदसत् । यन्नोपलभ्यते कैवल्यं तत्तत्वमिति; नमस्तेभ्यः । विदुषि नोत्तरं वाच्यमिति । अत्र परिहारः । तस्मान्नाऽयथार्थोऽयमर्थवादः—स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति ।

आह–यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यताम्–इदं तदीदृशं चेति किमिदं चोद्यते ? इदमेव चोद्यते । तदेव न ज्ञायते । कथं न ज्ञायते ? न ज्ञायते

---

१. बृह. उ. २. शा. भा. ३. शा. भा. ४. शा. भा.

णतयोपन्यस्तः येनेदमुच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्शयितव्यमिति । अनेकवस्त्वालम्बनं हि यत्र ज्ञानं तत्रेदं युज्यते वक्तुम्—इदमपास्येदं निदर्शयितव्यमिति । इह त्वेकात्मरूपैव संवित् । तस्मादिदं व्युदसनीयमिति तमसि पदम् ।

अत्रोच्यते—अयमस्याऽभिप्रायः—ज्ञेयत्वे ह्यात्मनो ज्ञानज्ञातृणी न व्यतिरिक्ते शक्येते वक्तुम् । न चाऽपास्यैव ते सम्विदस्तीति सिद्धम् । तस्मात् ज्ञानज्ञातृणी व्युदस्य पृथक्प्रमेयतया निदर्शयितव्यम्(१) । अत्रोच्यते स्वसंवेद्यः स भवति । नाऽसावन्येन शक्यते द्रष्टु'मिति किमिदमस्योत्तरमुपपद्यते ? किमिति वा नोपपद्यते ?

किं वा स विज्ञानस्यात्मनोऽहंप्रत्ययः प्रमाणतयोपन्यस्तः, येनेदमुच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्शयितव्यमिति । अनेकवस्त्वालम्बनं हि यत्र ज्ञानं तत्रेदं युज्यते वक्तुम्—इदमपास्येदं निदर्शयेति । इह त्वेकात्मरूपैवाऽहमिति संवित् । **अत आत्मैवाऽत्र केवलोऽवभाति न पुनर्विज्ञानमपि । तेन विज्ञानमपास्यैव प्रतीयते । अतः चोद्यमिदं न घटते—विज्ञानमपास्य तन्निदर्शयितव्यमिति** । तस्मादिदं व्युदसनीयमिति तमसि पदम् । **असमीक्ष्य प्रवृत्तमित्यर्थः** ।

अत्रोच्यते—अयमस्याऽभिप्रायः—ज्ञेयत्वे ह्यात्मनो ज्ञानज्ञातृणी व्यतिरिक्ते न शक्येते वक्तुम् । न चापास्यैव ते संविदस्तीति **सिद्धम । अस्यार्थः—यो ह्यहंप्रत्ययप्रमेय आत्मेति वदति तेनाऽऽत्मना ज्ञेयभूतस्याऽन्यत् ज्ञानं करणरूपं ज्ञाता चान्यो वक्तव्यः कर्तृरूपः । न च शक्यते तदुभयं वक्तुम् । न च करणकर्तृशून्यं कर्म भवति । तेन त्वया व्यतिरिक्तकर्तृकरणाभ्युपगमविमुखेन ज्ञेयतां चाऽऽत्मन इच्छतैवमङ्गीकरणीयम्-विज्ञानं करणमपास्याप्याऽऽत्मा दृश्यत इति । एवं चेदस्माकमपि तर्हि विज्ञानमपास्यैव निदर्शयितव्यमिदं तदीदृशं चेति । तदाह**—तस्मात् ज्ञानज्ञातृणी व्युदस्य पृथक्प्रमेयतया निदर्शयितव्यमिति **चोद्यार्थः** । अत्रोच्यते—स्वसंवेद्यः स भवति । नाऽसावन्येन शक्यते द्रष्टुमिति । किमिदमस्योत्तरमुपपद्यते ? किमिति वा नोपपद्यते ? **एवं नोपपद्यते** । सैवेयं पूर्वोक्तैकालम्बनानेकाकारता प्रत्ययस्याऽभ्युपगता भवति । अस्यार्थः—**'स्वसंवेद्यः स भवती'**ति **वदता एक एवाऽऽत्माहंप्रत्ययेन कर्तृकर्मरूपतयाऽवलम्ब्यत इत्यभ्युपगतं भवति यदुक्तं वृत्तिकारग्रन्थे—पूर्वपक्षदशायामेकालम्बनमनेकाकारसंवेदनं वि-**

१ शा० भा० १६. २३

सैवेयं पूर्वोक्तैकालम्बनानेकाकारता प्रत्ययस्याऽभ्युपगता भवति। अविवेकापराधोऽयं, नाऽत्राऽऽयुष्मतो दोषः।

ननु चाहंप्रत्ययोऽयमहमिदमदर्शमित्युपन्यस्तः, नाऽहमहमदर्शमिति। एवं च सति केयमनेकाकारता? तस्मादविवेकः परमापदां पदम्। यदि ह्यात्मशब्दवाच्यतया ज्ञेयतोपन्यस्ता प्रमेयान्तरशून्यता वा तदैतच्चोद्यमभविष्यत्। इह तु सर्वज्ञेयप्रमातृतयैव संविदुपन्यस्ता। तस्मात्प्रतिपक्षोपन्यास एवायम्। कथं तेनैव बाध्यते? न हि यद्यस्यैव बाध्यं तत्तस्यैव बाधकं भवितुमर्हति। तस्मात्सम्यगु-

---

कल्पमात्रमुदीयते इति अविवेकापराधोऽयं, नाऽत्राऽऽयुष्मतो दोषः।

एकग्रन्थेनाऽऽह–ननु चाहंप्रत्ययोऽयमहमिदमदर्शमित्युपन्यस्तः, नाऽहमहमदर्शमिति। एवं च सति केयमनेकाकारता? तस्मादविवेकः परमापदां पदमिति। **इदमत्राकूतम्–अर्थान्तरमनुभवन्नात्मा भासते, न पुनः केवल एव। तत्रार्थान्तरविषयं यत् विज्ञानं तत्राऽऽत्मा कर्त्तैव। अर्थान्तरमेव तु कर्म। तदेव तु ज्ञानमर्थान्तरविषयं संवेदनं जनयदात्मानमपि प्रकाशयति। सेयं विषयविषयिणोरेका प्रकाशावस्था। न हि ज्ञानशून्यं कदाचिदपि ज्ञेयमवभाति। न हि तदैवं स्यात्—मयेदं विदितमिति। इदं विदितमित्येव स्यात्। तदा च स्वपरवेद्ययोरनतिशयः स्यात्।** तथा **ज्ञाताऽपि ज्ञेयाप्रतिपत्तौ सुषुप्तिमदमूर्च्छादिषु न प्रकाशेत। तेन नियतसहोपलम्भौ विषयविषयिणौ। तत्र सत्यपि ज्ञानजन्यप्रकाशलक्षणक्रियाफलयोगित्वे आत्मा न कर्मतयाऽनुभूतः संयोगफलयोगी गन्तेव। यथा च तत्र परस्थक्रियाजन्यफलभागितया देश एव कर्म तथेहाप्यर्थान्तरं कर्मेति। तदिदमाविष्करोति**–यदि ह्यात्मशब्दवाच्यतया ज्ञेयताऽप्युपन्यस्ता स्यात् **यदि हि कर्तृशब्दवाच्यः कर्मभूत इत्युक्तं स्यात्, वस्तुवृत्तेन** प्रमेयान्तरशून्यता वा तदैतच्चोद्यमभविष्यत्। **प्रमेयान्तरशून्यत्वे हि कर्मान्तराभावादात्मैव कर्म स्यात्।** इह तु सर्वज्ञेयप्रमातृतयैव संविदुपन्यस्ता। **सर्वं ज्ञेयं प्रमिण्वन्नात्मा कर्तृतयैव प्रकाशत इति नास्ति कर्मकर्तृभावः। किन्तु कर्तृनैव केवला।** तस्मा**देकालम्बनदेकाकारसंवेदनपक्ष**प्रतिपक्षोपन्यास एवाऽयम्। कथं तेनैव(१) तद्बाध्यते। न हि **यद्यस्य** बाध्यं तत्तस्य बाधकं भवितुमर्हति। तस्मात्सम्यगुत्तरम्–स्वसंवेद्यस्स भवतीति। **अनेकाकारैकालम्बनता ह्यात्मनः कर्मकर्तृत्वाभ्युपगमे भवति। यदा तु विषया-**

---

१. तद्बाधते इति ख. पु.

त्तरम् । यथा कश्चिच्चक्षुष्मानित्यनेनाऽपि निदर्शनेन कर्तृकरणान्तरनिषेध एव स्थिरीकृतः ।

ननु चाऽत्र कर्त्रन्तरं करणान्तरं भिन्ने मेयात् । (१)किमिदं निदर्शनम् ? कर्त्रन्तराभावसामान्यात् । तस्मात् कारणदोषरहिता अविपरीता च संविदात्मास्तित्वे हेतुः । भवतु कर्त्रन्तरं, मा वा । उक्तं च यथाऽवगम्यन्तेऽर्थास्तथा भवन्ति, न तथा यथा नावगम्यन्त इति । अत्रापि ब्राह्मणं भवति(२) "शान्तायां वाचि" इति । "व्यापृते ऽन्यत्र कर्तृतया कथं कर्तृकरणान्तराभावे गृह्यते इति प्रश्नः । वाक्ग्रहणं च करणान्तराभावनिदर्शनार्थम् । 'आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचे'त्य अयमर्थः पूर्वोत्तरपक्षभङ्ग्या प्रदर्शितः । एवं चाऽ'गृह्यो न हि गृह्यत' इति ब्राह्मण(३) मुपपन्नम् ।

ननुभवे नाऽऽत्मा प्रतिभात्येव केवलः न तदा स्वात्मनि क्रियावृत्तिविरोध इति । यथा कश्चिच्चक्षुष्मानित्यनेनापि निदर्शनेन कर्तृकरणान्तरनिषेध एव स्थिरीकृतः ।

ननु चात्र कर्त्रन्तरं पुरुषः करणांतरं चक्षुर्भिन्नमेव प्रमेयात् रूपात् । अतः कथमिदं निदर्शनम् ? उत्तरमाह—कर्त्रन्तराभावसामान्यान्निदर्शनम् । यथा चक्षुष्मति पुरुषे स्वयं रूपमुपलभमाने न कर्त्रंतरमपरमस्ति तथाऽऽत्मन्यप्यात्मानमुपलभमाने न कर्त्रंतरमस्तीत्येतावता सामान्येन दृष्टान्तः । उपसंहरति—तस्मात्कारणदोषरहिता अविपरीता च संविदात्मास्तित्वे हेतुः । भवतु वा कर्त्रंतरं मा वा । अस्ति चाऽऽत्मन्यपि संवित् । अतोऽस्यात्मा यद्यपि कर्त्रंतरं नास्तीति भावः । उक्तं च यथाऽवगम्यन्तेऽर्थास्तथा भवन्ति, यथा नावगम्यन्तेऽर्थास्तथा न भवन्तीति । अत्रापि कर्त्रन्तरकरणान्तराभावे ब्राह्मणं भवति "शांतायां वाची" ति । इदमेव स्वाभिमतप्रामाणिकार्थानुगुणतया व्याचष्टे—आत्मनि व्यापृतेऽन्यत्र बाह्ये रूपादौ कर्तृतया कर्त्रन्तरकरणान्तराभावे कथं गृह्यत इति प्रश्नः । वाक्ग्रहणं च ब्राह्मणे शान्तशब्दान्वितं करणांतराभावे निदर्शनार्थम् । वाक्शान्त्या करणान्तराभावोऽभिहित इति यावत् । 'आत्मज्योतिस्सम्राडिति होवाचे' त्ययमेवार्थः स्वसंवेद्यरूपः पूर्वोत्तरपक्षभङ्ग्या प्रद्योतितो ब्राह्मणवाक्येनेत्यर्थः । यदात्मा परेण न गृह्यते एवं च कृत्वाऽगृह्यो न गृह्यत इत्येतदपि ब्राह्मणमुपपन्नम् ॥

---

१. किमिदं, कथमिदमित्यर्थः । २. बृ.उ. ४. ३. ६.. ३. बृ० उ० ४. ५. १५.

ननु चात्राऽग्राह्यतैवोपन्यस्ता। ननु न श्रुतं भवता आत्मज्योतिः सम्राडिति ? इदमपि किं न श्रुतम् ? द्वयोः श्रुत्योस्तदनुरोधेनाऽस्याऽग्रहणश्रुतिरापेक्षिकी। न पुनरात्मग्रहणमन्यथा व्याख्यायत इति। का युक्तिः ? स्वयंज्योतिर्ग्रहणे गुणवादस्याऽसम्भवात्। अग्राह्यत्वे चापेक्षिकतयोपपत्तेः। आत्मा ज्ञातव्यो मन्तव्य इति चाऽविरोधात्। एवं च स्वयंज्योतिष्ट्वमुपपद्यते इति।

ननु चैवं सति कथं परस्मै प्रतिपादयितुं शक्यते ? परप्रत्ययार्थश्चायमारम्भः शास्त्रकाराणां श्रुतीनां च। स्वसम्विदेवाभ्युपायतां प्रतिपद्यते। यत आत्मना सम्वेद्यते न परेणेति। सर्वपुरुषेषु च परासंवेद्या सम्विदस्तीति सिद्धा। परसम्वित्प्रतिषेधमुखेन

ननु चात्राऽग्राह्यतैव **सर्वथो**पन्यस्ता। **न पुनः पुरुषमात्राग्राह्यता। उत्तरमाह**—ननु **न श्रुतंभवता 'आत्मज्योतिः सम्राडि'ति। अत्र हि ब्राह्मणे स्वयंज्योतिष्ट्वमुक्तम्। तदनुरोधेनाऽपेक्षितं परग्राह्यत्वमेवोपन्यस्तमिति भावः। अत्र चोदयति**—इदमपि किं न श्रुतं, **अग्राह्यत्वं नाम**। द्वयोश्श्रुत्योर्मध्ये तदनुरोधेन **स्वयंज्योतिष्ट्वानुरोधेना**ऽस्या**ऽऽत्मनो**ऽग्रहणश्रुतिरापेक्षिकी। **परपुरुषाभिप्रायेण व्याख्यायत इति**। न पुनरात्मग्रहणमन्यथा व्याख्यायत इति। **का युक्तिः ? समाधत्ते**—स्वयंज्योतिर्ग्रहणे गुणवादस्याऽसम्भवात् **गौण्या वृत्त्या स्वयंज्योतिष्ट्वं व्याख्यातुं न शक्यते**। अग्राह्यत्वे चापेक्षिकतयोपपत्तेः। **अग्राह्यता हि परपुरुषाभिप्रायेणाऽपि वर्णयितुं शक्या**। आत्मा ज्ञातव्यो मन्तव्य इति चाविरोधात्। **यदि ह्यग्राह्यताऽऽपेक्षिकी न स्यात् तदा ज्ञातव्य इत्येतद्विरुध्यते**। एवं चा**ऽऽपेक्षिकेऽग्राह्यत्वे सति** स्वयंज्योतिष्ट्वमपि **प्रदेशान्तरोक्त**मुपपद्यते **यद्यात्मा स्वसंवेद्य एव**॥

ननु चैवं सति कथं परस्मै प्रतिपादयितुं शक्यते ? परप्रतिपत्त्यर्थश्चाऽयमारम्भः शास्त्रकाराणां श्रुतीनां च। **न हि केनचिदात्मार्थं शास्त्रं प्रणीयते। तथा श्रुतीनां च प्रवृत्तिः परप्रतिपत्त्यर्था। उत्तरम्**—स्वसंविदेवाऽत्राऽभ्युपायतां प्रतिपद्यते। **कस्मात्पुनस्स्वसंविदेवोपायो, नाऽन्यः ? इत्यत्राह**—आत्मना संवेद्यते न परेणेति **हेतोस्स्वसंविदेवोपायो नाऽन्य इति**। सर्वपुरुषेषु च परासंवेद्या**ऽऽत्मनस्**संविदस्तीति **सिद्धा**। परसंवित्प्रतिषेधमुखेनोपदेशानामुपदेशता **न पुनरिदं तदीदृशमिति शक्यते वक्तुमित्य-**

चोपदेशानामुपदेशता। 'तदिदं नेति ने'त्युपन्यस्तम्।

ननु च सुखादयोऽपि स्वसम्वेद्या एव। तेऽपि परेण नैव परस्थाः संवेद्यंते। कथं तेभ्योऽन्यतया परस्मा उपदिष्ट आत्मा भवति? तत्र भाष्यकारेण लिङ्गावगम्यतया परेणाऽवगम्यन्त एवेत्युक्तम्। तदयुक्तमिव। आत्मनोऽपि प्रसङ्गात्। तत्रापि चेष्टानुमानं स्वयमुपन्यस्यति। अतः प्रतिपन्नोपघाती कथं विद्वद्भिर्लिख्यते? तदिदमनुपासितगुरोश्चोद्यम्। चेष्टा हि कारणदोषनिराकरणतयोपन्यस्ता। सुखादयस्तु भ्रूभङ्गनेत्रविलासादिगम्याः। कः पुनरनयोर्विशेषः? अनेनाऽपि परस्यैव सम्विदनुमीयते। अकार्यतयेति विशेषः।

नेऽनाभिप्रायेण। तदिदं 'नेति नेती'त्युपन्यस्तम्।

अत्र भाष्यकारेण यत्तु परः पश्यति तत्प्रतिषेधोऽस्योपदेशोपाय इत्युक्त्वा परस्थास्सुखादयः परैर्लिङ्गैरवगम्यन्ते। तेऽपि नाऽऽत्मान इत्युक्तम्। तदाक्षिपति—ननु च सुखादयोऽपि स्वसमवायिनः स्वसंवेद्या एव। तेऽपि परेण परस्थाः नैव संवेद्यन्ते। कथं तेभ्योऽन्यतया आत्मा परस्मा उपदिष्टो भवति। तत्र भाष्यकारेण लिङ्गावगम्यतया परेणाऽवगम्यन्ते एवेत्युक्तं, तदयुक्तं, आत्मनोऽपि प्रसङ्गात्। आत्मनोऽप्यात्मता प्रसज्यते। यतस्तत्रापि चेष्टानुमानं स्वयमुपन्यस्यते (१)"एतदपि पुरुषप्रवृत्त्याऽवगम्यते" इत्यादिना भाष्येणाऽर्धकृतसमापनादिचेष्टानुमानेनात्माऽऽवगम्यत इत्युक्तम्। अतः प्रतिपन्नार्थोपघाती कथं विद्वद्भिर्लिख्यते? समाधत्ते—तादिदमनुपासितगुरोश्चोद्यम्। चेष्टा हि कारणदोषनिराकरणतयोपन्यस्ता कारणदोषा निराक्रियन्ते येन तत्कारणदोषनिराकरणं तद्भावेनोपन्यस्ता सेत्यर्थः। एतदुक्तं भवति—स्वकीयायामात्मसंविदि या कारणदोषाशंका—किमयमात्मा अविद्यमान एव कारणदोषादवभातीति, सा चेष्टया परपुरुषवर्त्तिन्या निराक्रियत इति। सुखादयस्तु भ्रूभङ्गनेत्रविलासादिगम्याः। भ्रूभङ्गादिभिः सुखादय एवाऽवगम्यन्त इत्यर्थः। कः पुनरनयोर्भ्रूभङ्गानुमानचेष्टानुमानयोर्विशेषः? अनेनाऽपि हि चेष्टानुमानेन परस्यैवाऽऽत्मनस्संविदनुमीयते। तथा भ्रूभङ्गानुमानेन सुखादिसंविदिति। उत्तरम्—अकार्यतयेति विशेषः। चेष्टा हि नाऽऽत्मकार्यम्। तेन चेष्टातो यद-

---

१. शा० भा० १७. १२.

कथं पुनरसम्बद्धमुपलक्षयति ? कथं वाऽनुपलक्षितः पुरुषान्तराविपर्ययस्स्वात्मनि विपर्ययाशङ्कां निरस्यति ? विपर्ययाग्रहणादिति ब्रूमः। न चाऽग्रहणे सम्बन्धितोपयुज्यत इत्युक्तम्। तस्मादुपपन्नमिदं शावरं वचः।

नुमानं न तत्कार्याद्भ्रूभङ्गादीनां सुखादिकार्यत्वादनुमानं कार्यतः। तेन चेष्टातो नाऽऽत्मा प्रतीयते। भ्रूभङ्गादिभिस्तु सुखादयः प्रतीयन्ते। तेन परात्मा नाऽनुमानतोऽपि परेणाऽवगम्यते। सुखादयस्त्ववगम्यन्त इति विशेषः।

पुनरपि परश्चोदयति—कथं पुनरसम्बद्धमुपलक्षयति ? कथं वाऽनुपलक्षितः पुरुषान्तराविपर्ययः स्वात्मनि विपर्ययाशङ्कां निरस्यति ? अस्यार्थः—यद्य कार्यभूता चेष्टाऽऽत्मनः, तदा कथमात्मना असंबद्धा सती आत्मानमुपलक्षयति ? सामान्याभिप्रायेणेदमुच्यत इत्यसम्बद्धमिति नपुंसकनिर्देशः।

अथ मन्यसे—नाऽस्माकमात्मनोपलक्षितेन प्रयोजनम्। अतः किमनेनोपलक्षितेनेति। तत्राह—कथं चाऽनुपलक्षितः पुरुषान्तराविपर्ययः पुरुषान्तरस्यात्मान्तरस्याऽविपर्ययः अविपरीतरूपता स्वात्मनि स्वकीय आत्मनि विपर्ययाशङ्कां निरस्यति। अविपरीते परात्मस्वरूपे प्रतिपन्ने स्वात्मनि विपर्ययाशङ्काऽपगच्छति, नान्यथेति मन्यते। विपर्ययाग्रहणादिति ब्रूमः। विपर्ययग्रहणमात्रेणाऽऽशङ्का निरस्यत इत्यर्थः। प्रयत्नेनाऽप्यन्विष्यमाणो यदा पुरुषान्तरे विपर्ययो नाऽवगम्यते तदा स्वविषये या विपर्ययाशङ्का सा निवर्त्तते एव। चेष्टानुमानेन हि यादृशी ममाऽऽत्मप्रतिपत्तिः तादृश्येवास्यापीति प्रतिपत्तिः सदृशी प्रतीयते। प्रत्येतव्यस्य चाऽऽत्मनो न विपरीतस्वरूपमवगम्यत इति शङ्कानिवृत्तिः। न चाग्रहणे सम्बन्धितोपयुज्यत इत्युक्तम्। तस्मादुपपन्नं शावरं वचः।

अत्र चोदयति—मा भूच्चेष्टात आत्मनोऽनुमानम्। चेष्टाया आत्मना सह सम्बन्धाभावात्। चेष्टानिमित्ता तु परात्मप्रतिपत्तिः किमिति परात्मानं नाऽनुमापयति ? प्रतिपत्तेः प्रत्येतव्येन सह सम्बन्धादिति। अत्र ब्रूमः—उक्तमेव भोक्तृतया ह्यात्मतेति; अनुभवितृतयेति यावत्। अतश्चाऽनुभाव्यतयाऽनुमीयमानो नाऽऽत्मतया प्रतीयत इति नाऽऽत्मा परेणाऽनुमानेनाऽवगम्यते इति।

उपमाऽप्यत्र कथनोपायतयैवोपन्यस्ता । कथनं च प्रमाणान्तरपूर्वकमिति न लक्षणव्यवहारयोर्विरोधः । यदप्युच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिति । ननु च दत्तोत्तरमेतत्–स्वसम्वेद्यः स भवतीति । दत्तोत्तरस्य च पुनरुपन्यासो नोपपद्यते । अथाऽयमभिप्रायः–नैवेदमस्योत्तरम् । कस्य तर्हि तदुत्तरम् ? यदि न कस्यचिदुत्तरं किमेतावता तदुत्तरेण भवितव्यम् ? ननु तदनन्तराभिधानात् तदुत्तरमिति गम्यते । पुनः प्रश्नाभिधानात् नोत्तरमवैहि । लिङ्गं क्रमाद्बलीयः । तदिदमाकाशभ्रान्तम् । उभयं तस्यैवोत्तरम् । 'स्वसंवेद्यः स भवती'तीदमपि लिङ्गादेवोत्तरमवसीयते । व्याख्यातं चास्य तदपाकरणसामर्थ्यम् ।

उपमाऽप्यत्र कथनोपायत्वेनोपन्यस्ता(१) 'उपमानाद्धोपदिश्यत' इत्यत्र भाष्ये कथनोपायत्वेनोपमाऽभिमता । कथ्यतेऽनेनेति कथनं वाक्यम् । तदेवोपमा, सादृश्यप्रतिपादकत्वात् । न पुनरत्रोपमानरूपं प्रमाणमुपमानशब्देनोपन्यस्तम् । तत्कथनं तदपि प्रमाणान्तरपूर्वकं नोपमानपूर्वकमिति न तल्लक्षणाभिधानस्य व्यवहारस्य च विरोधः ।

यदप्युच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिति इत्यनेन भाष्यमनुभाषते । आक्षिपति । ननु च–दत्तोत्तरमेतत् स्वसंवेद्यस्स भवतीति । अनेन भाष्येण विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामित्यस्य चोद्यस्योत्तरं दत्तम् । दत्तोत्तरस्य च पुनः प्रश्नोपन्यासो नोपपद्यते । अथाऽयमभिप्रायः–नैतत्पूर्वोक्तस्य चोद्यस्योत्तरम् । इदमेवोत्तरं यानन्तरम्(?) । सम्प्रति दूषयति–कस्य तर्हि तदुत्तरमिति । एकदेशी समाधत्ते–यदि न कस्यचिदुत्तरं किमेतावता तदुत्तरेण भवितव्यम् ? । न ह्यन्यस्य तदुत्तरं न भवतीति किमेतावता तदुत्तरं भवतीति येनैतदुत्तरत्वे युक्तिरित्यर्थः । दूषणवाद्याह–ननु च तदनन्तराभिधानात्तदुत्तरमवगम्यते । एकदेश्याह–पुनः प्रश्नाभिधानान्नोत्तरमित्यवैहि(?) । उत्तरे हि दत्ते पुनः प्रश्नो नोपपद्यते । क्रमाच्च लिङ्गं बलीयः । तेनाऽऽनन्तर्यरूपात्क्रमादुत्तरत्वमवगम्यमानं पुनः प्रश्नसामर्थ्येन लिङ्गनानुत्तरतावगमात् बाध्यते । तेन तदुत्तरमस्य चोद्यस्य न भवतीति ।

सम्प्रति परमसिद्धान्त्याह–तदिदमाकाशभ्रान्तम् । उभयं तस्यैवोत्तरम् ।

१, शा० भा० १७. १६. अवैहीत्येव पाठो मूल पुस्तकेऽपि ।

पुनः प्रश्न इदानीं किमर्थः? अस्ति किंचिदवलग्नम्। सत्यमिदमहं वेद्मीति संवेद्यते, नाऽऽकारान्तरकल्पना। विज्ञानाविविक्तस्य तु ग्रहणं न प्राप्नोति, व्यापृतावगमात्। विज्ञानापगमे च रूपान्तरानुपलब्धेः पुनरपि शून्यता। तस्मात् विकल्प एवायमहङ्कारग्रन्थिरिति पुनरुपन्यासः।

(१) 'यद्युपायमेव प्रतिषेधसी'ति किमभिप्रेतमुत्तरवादिनः? इदमभिप्रेतम्—ग्राह्यानुकारता हि ग्रहणस्योक्ता, न ग्राहकानुकारिता। व्यापृतावस्थोनुपायतयैवोपन्यस्ता कथमनुपायमुपेयं शक्यते

स्वसंवेद्यः स भवतीति इदमपि लिङ्गादेवोत्तरमित्यवसीयते। व्याख्यातं चास्य तन्निराकरणसामर्थ्यम्। तेनोभयत्रापि लिङ्गमेवोत्तरत्वे प्रमाणमिति द्वयमपि तस्यैवोत्तरम्। सम्प्रत्येकदेश्येव निराकृतः परमसिद्धान्तिनमनुयुंक्ते–पुनः प्रश्न इदानीं किमर्थः?। उत्तरम्—किञ्चिदवलग्नोत्तरार्थः। किं तदवलग्नम्? सम्प्रत्यवलग्नं दर्शयति-सत्यमिदमहं वेद्मीति संवेद्यते। नाकारान्तरकल्पना। विज्ञानविविक्तस्य तु ग्रहणं न प्राप्नोति। (२) व्यापृतावगमात्। विषयं जानन्नात्माऽवगम्यते इति विज्ञान रहितस्याऽऽत्मनो ग्रहणं न प्राप्नोतीति विज्ञानस्याऽपि ग्रहणेन भवितव्यम्। विज्ञानापगमे च रूपान्तरानुपलब्धे पुनरपि सैव शून्यता। विज्ञानं हि गृह्यमाणं केनचिद्रूपेण ग्राह्यम्, रूपरहितस्य ग्रहणाभावात्। तत्र च नीलादिव्यतिरिक्तरूपान्तरानुपलब्धेस्तस्यैव नीलादिरूपता प्राप्नोति। ततश्चार्थशून्यता ज्ञानानां प्राप्नोति। तस्माद्विज्ञानग्रहणनिबन्धने बाह्यार्थेऽवस्थिते विकल्प एवाऽयमहङ्कारग्रन्थिरिति–इदं तदवलग्नम्। अतः पुनरुपन्यासः।

यद्युपायमेव प्रतिषेधसीति किमभिप्रेतमुत्तरवादिनः? इदमभिप्रेतम्–ग्राह्यानुकारिता हि ग्रहणस्योक्ता न ग्राहकानुकारिता। ग्राह्याकारं विज्ञानं न ग्राहकभूतविज्ञानाकारमित्युक्तं शून्यवादनिराकरणे। तेन ज्ञानं तावन्न प्रत्यक्षम्। व्यापृतावस्थोपायतयोपन्यस्ता व्यापृतावस्थोपायत्वेनोक्ता। न पुनर्व्यापृतत्वेन ग्रहणम्। यदाऽऽत्मा विषयाननुभवति तदा तस्यामेव विषयसंबन्धिन्यामनुभूतौ भातीति कथमनुपायमुपेयं शक्यते कथयितुमिति। तदिदमाह–यद्युपायमेव प्रतिषेधसि,

---

१. शा. १७. २१. २. व्यावृत्तेति० क० पु०

कथयितुमिति। तदिदमाह-(१)"यद्युपायमेव प्रतिषेधासि न शक्यत उपायमन्तरेणोपेतव्यमुपेतुम् । अयमेवाऽभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थाना"मिति । (२)"तद्यथा-कइशुक्लो नाम ? यत्र शुक्लत्वमस्ति" इत्यनेन किं समार्थितम् ? इदं समर्थितम्-यथा न शुक्लतामन्तरेण शुक्लोऽवगम्यते, तथा न ज्ञानमन्तरेण ज्ञेयमवगम्यते इति ।

ननु चैवं शुक्लतापुरस्सरैव शुक्ले बुद्धिः । एवञ्चाऽनभिप्रेतोऽर्थः समर्थितो भवति। नाऽनभिप्रेतः ।एतावदनेनोक्तम्-नोपायमन्तरणोपेयानामुपेयत्वमिति । यस्य यथैवोपायत्वं तथैव तस्य ; ज्ञानस्य तूपायत्वेऽपि तत्पुरःसरा न संविदित्युक्तम् । तस्मात् सर्वविज्ञानानां ज्ञेयताऽऽत्मनः स्थिता भवति 'अहमिदमदर्श'मिति । इयान् विशेषः—अनुमानादिष्वपि प्रत्यक्षता । विषयभेदाद्धि प्रमाणभेदो न प्र-

---

न शक्यमुपायमन्तरेणोपेतव्यमुपेतुम् । अयमेवाऽभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थानामिति । तद्यथा कः शुक्लो नाम ? यत्र शुक्लत्वमस्तीत्यनेन किं समार्थितमिति वक्ष्यमाणेनाऽऽशयेनाऽऽक्षिपति । इदं समर्थितम्-यथा न शुक्लतामन्तरेण शुक्लोऽवगम्यते, तथा न ज्ञानमन्तरेण ज्ञेयमवगम्यते ; ज्ञेये चाऽनवगम्यमाने नाऽऽत्माऽवगम्यत इति ।

सम्प्रत्याक्षेप्ताऽऽशयमाविष्करोति-ननु चैवं शुक्लतापुरस्सरैव शुक्ले बुद्धिरुक्ता । अतो दृष्टान्तानुरूप्येण ज्ञानपुरस्सरैव ज्ञेयेऽपि बुद्धिः । एवं चाऽनभिप्रेत एवाऽर्थस्समर्थितो भवति । नाऽनभिप्रेतः। एतावदनेनोक्तम्-नोपायमन्तरेणोपेयानामुपेयत्वमिति । तत्र यथैव यस्योपायत्वं तथैव तस्य; ज्ञानस्य तूपायत्वेऽपि न तत्पुरस्सरा बुद्धिरित्युक्तम् । उपसंहरति-तस्मात्सर्वज्ञानविषयता स्थिताऽऽत्मनः सर्वैरेव प्रमाणस्मृतिविज्ञानैः ज्ञेयताऽऽत्मनः स्थिता 'अहमिदमदर्श'मित्यनेन भाष्येण। अत्र ह्येतदुक्तं—न विषयसंविदात्मसंविदा विनाऽस्तीति ।

ननु चैवमनुमानज्ञानज्ञेयत्वे सत्यनुमेयत्वमपि प्राप्नोतीत्यत्राह—अनुमानादिष्वपि प्रत्यक्षता । साक्षात्कारेण प्रतिभासमानत्वादात्मनोऽनुमा-

---

१. शा. भा. पृ. १७. पं. २१. अत्र मुद्रितपुस्तके पाठभेदोऽस्ति ।

२. शा. भा. १७. २३.

मातृभेदात् । प्रमातृरूपता तु ज्ञानस्याऽनाशङ्कनीयैव, अनाशङ्कितत्वात् । युक्तं चेदं यन्नाशङ्कितम्, कर्मप्रवणत्वात् कर्मणः सकर्मकस्य । यदपि ज्ञातृतैव ज्ञानादृते न शक्यतेऽवगन्तुमिति, तदधीनत्वात्तदवगतेः; यदुक्तम् "न च रूपान्तरोपलब्धिः" इति, तदपि प्रत्युक्तम् "कामं विज्ञानमपह्नूयेत, नार्थः" इति । तस्मात् सिद्धमात्मतत्त्वमिति ।

यत् पुनर्ब्राह्मणम् "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति, तत् पूर्वोत्तरभङ्ग्या स्वयमेव ब्राह्मणान्तरेण व्याख्यातम् । एवं चार्थवादार्थता उपपन्नैवेति 'न चैष विधिशब्दः' इत्यपि प्रत्युक्तम् । ननु च "स

नादिष्वपि प्रत्यक्षतैव । ननु यदि सर्वत्राऽऽत्मा प्रत्यक्षः तदा सर्वमेव प्रत्यक्षं स्यादित्यत्राऽऽह–विषयभेदाद्धि प्रमाणभेदः, न प्रमातृभेदात् । यदि प्रमातृभेदेन प्रमाणभेदः स्यात् तदा प्रमाणान्तरं न स्यात्; प्रमातुरात्मनः सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेनैकरूपत्वात् सर्वत्र सर्वं प्रत्यक्षं स्यात् । विषयभेदे तु प्रमाणभेदः । ननु किमिति विषयभेदेनैव प्रमाणानां भेदः, यावता प्रमातृभेदेनाऽपि किमिति न भवतीत्यत्राऽऽह–प्रमातृरूपता तु ज्ञानस्यानाशङ्कनीयैव, अनाशङ्कितत्वात् केनचिद्वादिना । ननु यद्यपि केनचिन्नाऽऽशङ्कितम् तथापि किमिति वयमेव नाशङ्कामह इत्यत्राऽऽह—युक्तं चेदं यन्नाऽऽशङ्कितम्, कर्मप्रवणत्वात् कर्मणः सकर्मकस्य । कर्मप्रधानत्वात् सकर्मिकायाः क्रियाया इत्यर्थः । ततश्च प्रधानाश्रितकर्मभेदेनैव गुणभूतस्य ज्ञानस्य कर्मणो भेदो युक्तः । यदपि चोक्तम्—ज्ञातृतैव ज्ञानादृते न शक्यतेऽवगन्तुमिति, तदधीनत्वात्तदवगतेः ज्ञानाधीनत्वाज्ज्ञात्रवगतेः । अतो ज्ञानमपि ज्ञातव्यम् । यदुक्तम्—न च रूपान्तरोपलब्धिरस्ति; तस्मात् ज्ञानमेव ज्ञात्राकारमुत्पद्यते; अतो नास्ति ज्ञानातिरिक्तो ज्ञातेति । एतदपि प्रत्युक्तम् "कामं विज्ञानमपह्नूयेत, नार्थः" इति । साधितमर्थमुपसंहरति—तस्मात्सिद्धमात्मतत्त्वमिति ।

यत्पुनर्ब्राह्मणम् "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति भूतचैतन्यप्रतिपादकम्, तत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षभङ्ग्या स्वयमेव ब्राह्मणान्तरेण व्याख्यातम्; भूतचैतन्येन पूर्वपक्षं कृत्वा (१)"अविनाशी वा अरे अयमात्मा" इत्यादिना

---

१. बृ. उ. ४. ५. १४.

एषः" इत्युपपन्नार्थम् ; "स्वर्गं लोकं याति" इति कथम् ? अधिकृतकामसिद्धेः सिद्धम् ।

यदुक्तम् "अहंकारममकारावनात्मन्यात्माभिमानौ" इति, मृदितकषायाणामेवैतत् कथनीयम्, न कर्मसङ्गिनामित्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वैपायनः-(१)"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्" इति रहस्याधिकारे । तस्मान्न विवृतमत्र भाष्यकारेण भगवता वचनान्तरानुरोधात्, नाऽज्ञानात् इति॥

इति पञ्चमं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

इत्यौत्पत्तिकसूत्रम् ॥

सिद्धान्तितमित्यर्थः । एवं च सिद्धे सत्यात्मन्यर्थवादार्थतोपपन्नैवेति "न चैष विधिशब्दः" इति यद्दूषणमुक्तम्, तदपि प्रत्युक्तम् । ननु च "स एषः" इत्युपपन्नार्थम्, "स्वर्गं लोकं याति" इति कथम् ? अत्रोत्तरम्—अधिकृतकामसिद्धेः सिद्धम् । एतदपि सिद्धं यस्मादधिकृतस्य कामः स्वर्गादिः सिध्यतीति स्थापितम् ।

यदुक्तम् "अहङ्कारममकारावनात्मन्यात्माभिमानौ" इति । यावेतावहङ्कारममकारौ 'अहम्, मम' इति प्रत्ययौ इमावनात्मन्यात्माभिमानभूताविति । मृदितकषायाणामेवैतत्कथनीयम् । येषां कषायो रागो मृदितः तेषामेवैतत्कथनीयम् । न कर्मसङ्गिनामित्युपरम्यते । आह च भववान् द्वैपायनः—"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्" इति रहस्याधिकारे । तस्मान्न विवृतमहङ्कारममकारयोरनात्मविषयत्वं भगवता भाष्यकारेण, द्वैपायनवचनानुरोधात्, नाऽज्ञानादिति ।

इति पञ्चमं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

इत्यात्मवादस्थानकम् ।

---

१. श्रीमद्भगवद्गी. ३. २६.

अथ षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥

कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

(१)"उक्तम्-नित्यः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः इति; तदनुपपन्नम्" इति। केयमनुपपत्तिः? इयमेवाऽनुपपत्तिः-अनित्ये शब्दे नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धो नोपपद्यत इति। कथं तर्हि समवाये? युतसि-

---

अथ षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥

कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

"उक्तं नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्ध" इति तदनुपपन्नमिति । केयमनुपपत्तिरित्यनेन भाष्यमाक्षिपति । समादधाति-इयमेवानुपपत्तिः, अनित्ये शब्दे नित्यः पुरुषप्रयत्नानभिनिर्वृत्तः सम्बन्धो नोपपद्यते । तथा हि—सम्बन्धो भवन्ननित्यस्य शब्दस्याऽर्थेन सह न नित्य उपपद्यते । सम्बन्धिन एवाऽनित्यत्वात्। अनित्यस्तु पुरुषप्रयत्नजन्य एव स्यात्। समयादिभिर्निर्वर्त्यंत इति यावत्। न हि पुरुषप्रयत्नाभिनिष्पन्नस्य शब्दस्याऽपौरुषेयः सम्बन्ध उपपद्यते। समयादेव हि तदा वाचकता स्यात्; न ह्युत्पन्नविनाशिनः शब्दस्य वृद्धव्यवहारादौत्पत्तिकः सम्बन्धः सिध्यति। यदि ह्यनित्यस्याऽपौरुषेयः सम्बन्धो नोपपद्यते, कथं तर्हि समवाये? अनित्याया अपि व्यक्तेर्जात्या सह, समवायलक्षणस्सम्बन्धोऽपौरुषेयः । तथा क्रियायाः कारकैस्सह, अवयवैः सहाऽवयविनाम्, गुणिभिः सह गुणानामिति। अत्रोत्तरम्—युतसिद्धयोरनुपपत्तिः। पृथक्सिद्धयोः सम्बन्धिनोः सम्बन्धस्याऽपौरुषेयत्वानुपपत्तिः, अयुतसिद्धयश्चैते व्यक्त्यादयः। का पुनर्युतसिद्धिः? पृथगाश्रयाश्रयित्वं पृथग्गतिमत्त्वं च। नार्था हि शब्देष्वाश्रिताः; नाप्यर्थेषु शब्दाः; अतस्ते पृथगाश्रयाश्रिताः पृथग्गतिमन्तश्च । व्यक्त्यादिषु पुनर्जातिक्रियागुणावयविनो व्यक्त्यादिभ्योऽन्यत्राऽनाश्रिताः; व्यक्तिगुणिकारकावयवास्तु यद्यप्यन्यत्राऽऽश्रिताः, तथाप्यपृथग्गतिमन्त इत्ययुतसिद्धाः। का पुनरत्र युक्तिः? यदयुतसिद्धानामनित्यानामप्यपौरुषेयः सम्बन्ध इति । सेयमभिधीयते—तेषां स्वरूपवत्स्वकारणेभ्य एव समवायोऽप्युत्पद्यते । न वयं वैशेषिका इव नित्यं समवायमभ्युपेमः। शब्दानां तु न स्वकारणादेवाऽर्थसम्बन्धः, प्रथमश्र-

---

१. शा. भा. १८. ११.

द्वयोरनुपपत्तिः। शब्दत्वं च निरस्तम्। ननु च गत्वाद्यन्यदनिरस्तमस्ति। न तत्, गस्य विशेषानुपलब्धेः। कथं तर्हि शुकशारिकामनुष्येषु ? अत एव स्वतो विशेषो नोपलभ्यते; शुकशारिकामनुष्या एव हि तत्र विशेषतामापद्यन्ते। तथा च लौकिकाः 'शुकोऽयं पठति', 'मनुष्योऽयं पठति, इति विशेषानभिदधति, न पुनः 'अमुं गविशेषम्, अमुं गविशेषम्' इति। तस्मान्न नित्यता सिध्यति स-

---

वर्णेऽर्थानवगतेरिति। ननु च भवत्वनित्यः शब्दः, तथाऽपि सम्बन्धस्यापौरुषेयत्वमुपपद्यते ; शब्दत्वस्यैव विशेषनिविष्टस्य वाचकत्वमस्तु ; तेन नित्यत्वाद्वाचकस्योपपन्नमेवाऽपौरुषेयत्वम्; तत्राह—शब्दत्वं च निरस्तम् स्फोटनिराकरणपर्वणि। ननु च गत्वाद्यन्यदनिरस्तमस्ति। तेन गत्वादीन्येव वाचकानि भवन्तु; उपपन्नानि च गत्वादीनि, अनित्यत्वे गव्यक्तीनां प्रत्युच्चारणं भिन्नानामैक्यप्रतीतेः गोत्वादिवत्। न तत्। यदिदमुक्तं तन्नेत्यर्थः। कुतः ? गस्य विशेषानुपलब्धेः। अस्यार्थः—तत्र हि सामान्यमङ्गीक्रियते यत्र हि भेदग्रहणानुबन्धमभेदग्रहणम्, यथा गवादिषु। यत्र पुनर्भेदग्रहो नाऽस्ति, तत्र भेदाग्रहणनिबन्धनोऽभेदावसायव्यपदेशः शुक्तिरजतवदिति न सामान्यकल्पनोपपत्तिः। अनित्यपक्षे चानुमानिकभेदभाजामपि गकाराणां न विशेषोपलब्धिरस्तीति भेदाग्रहण एवायमेकावसायः स्यात्। एतेन ज्वालादिषु ज्वालात्वादि प्रतिक्षिप्तम्। अत एव ज्वालादिषु तत्त्वाभिमानो भ्रान्तिरित्युच्यते; अन्यथा सामान्यविषयत्वादभ्रान्तितैव स्यात्। तद्यथोक्तम्—

"ज्वालादेः क्षणिकत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञेति चेन्न तत्।
तत्रापि प्रत्यभिज्ञेयं सामान्यं नित्यमेव न॥
भेदबुद्धिस्तु यत्रांशे स्यात् केनचिदुपाधिना।
न तत्र प्रत्यभिज्ञानं भेदबुद्ध्यैव वारितम॥" इति।

इह च गस्य विशेषो नोपलभ्यते; तेन भेदाग्रहनिमित्त एवाऽयमेकताबोधभ्रम इति न गत्वादिकमस्ति। यदि गस्य विशेषानुपलब्धिः कथं तर्हि शुकशारिकामनुष्येषु भेदप्रतीतिः ? यत एव शुकादिभेदेन भेदप्रतीतिः, अत एव स्वतो विशेषो नोपलभ्यते; शुकशारिकामनुष्या एव हि तत्र विशेषतामापद्यन्ते। वक्तृभेदमात्रनिबन्ध एव तत्र भेदः, न स्वतः। तथा च समाने वक्तरि न मनागपि विशेष इति। प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्न नित्यता सिध्यति सम्ब-

म्बन्धस्य । अतः शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यम् ; तदिदमाक्षेपपूर्वकमुच्यते—"कर्मैके तत्र दर्शनात्" इति ।

ननु चैवं सति कृतकोऽपि सम्बन्धो नोपपद्यते । ततः किम् ? लौकिकव्यवहारोच्छेदः । पुनस्ततः किम् ? अनित्यत्वप्रतिज्ञा नोपपद्यते ; लौकिकव्यवहारविरोधात् बलान्नित्यता प्राप्नोति । (१)लौकिकव्यवहारविरोधादनित्यता मा भूत् ; नित्यतापत्तेः किमायातम् ? इदमायातम्—लौकिकव्यवहारानुपपत्तिरेव । सत्यमेवम् ; यदि प्रत्यस्तमितं समयेन ; न ह्यविषयः समयस्याऽस्ति; सर्वानुपपत्त्यार्तिहरोऽयं समयः ।

न्धस्य । अतः शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यम् । तदिदमाक्षेपपूर्वकमुच्यते "कर्मैके तत्र दर्शनात्' इति ।

पूर्वपक्षभावेनाऽधिकरणमाचिक्षिप्सुराह—ननु चैवं सति कृतकोऽपि सम्बन्धो नोपपद्यते । उदितमात्रनश्वरस्य सम्बन्धकरणे प्रयोजनाभावात् । न हि कृतकसम्बन्धेन पुनर्व्यवहर्तव्यम्, तस्य तदानीमेव विनष्टत्वात्; अन्यस्य च पुनरुत्पन्नत्वात् इत्यनित्ये शब्दे कृतकोऽपि सम्बन्धो नोपपद्यते । समाधित्सुः पृच्छति—ततः किमिति । आक्षेप्ताऽऽह—लौकिकव्यवहारोच्छेद इति । पुनरपि समाधाताऽऽह—पुनस्ततः किमिति । आक्षेप्ताऽऽह—अनित्यत्वप्रतिज्ञा नोपपद्यते; लौकिकव्यवहारविरोधात् बलात् नित्यता प्राप्नोति । समाधातैकदेश्याह—लौकिकव्यवहारविरोधादनित्यता मा भूत्; नित्यतापत्तेः किमायातम् ? आक्षेप्ता निराकरोति—इदमायातम् । ननु लौकिकव्यवहारानुपपत्तिरेवायातेति । समाधाताऽऽह—सत्यमेवम् । नित्यताऽऽपद्येतैव, यदि प्रत्यस्तमितं समयेन । भावे निष्ठा । समयो लोकव्यवहारहेतुरस्तीत्यर्थः ।

किंविषयः पुनः समयो व्यवहारहेतुः ? न तावच्छब्दविषयः, तस्य भङ्गुरस्य समयव्यवहारानुवृत्त्ययोगात् ; तत्राऽऽह—न ह्यविषयः समयस्यास्ति ; सर्वानुपपत्त्यार्तिहरोऽयं समय इति । अस्याऽर्थः—योऽयं प्रत्युच्चारणं भिन्नेष्वपि वर्णेषु भेदाग्रहनिबन्धनोऽभेदभ्रमः, तद्विषयः समयः । न च व्यवहारविसंवादः, अभिप्रायाविसंवादात् ; प्रमाणान्तरेण ह्यर्थं प्रती-

---

१. अविरोधादिति क. पु.

तस्मात् शब्दप्रमाणकानां न व्यवहारदर्शनमात्रेण प्रामाण्यं सिध्यति । तस्मान्नित्यत्वे यत्नः कर्तव्योऽभिधानस्य । स चायमारब्धः, वृद्धव्यवहारपूर्वकत्वात् सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धज्ञानपूर्वकत्वाच्चाऽर्थावगतेः । न च क्षणिकत्वेऽपि चक्षुरादीनामिव प्रामाण्यसिद्धिः, प्रथमश्रवणानवगमात् । "कर्मैके तत्र दर्शनात्" इति कृतकत्वं शब्दस्योच्यते; किमिदं कृतकत्वम् ? पुरुषप्रयत्नेनोत्पत्तिः ।

नन्वप्रयत्नपूर्विकाऽपि शब्दस्योत्पत्तिर्दृष्टा यथा छलच्छलादेः । नायं दोषः, अभिधानाधिकारात् । न चेदमभिधानमप्रयत्नपूर्वकं

त्य तत्प्रतिपादनाभिप्रायेण पुरुषा भ्रान्त्यारूढैकत्वान् शब्दान् समयकरणकालभाविताभिमानेन प्रयुञ्जते । प्रतिपत्ताऽपि तेनैवाऽभिमानेन तदभिप्रायान्तर्भावमुखेनार्थं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायाव्यभिचारेणाऽर्थसिद्धिः; ततश्च व्यवहार इति । वैदिकस्तु व्यवहारः शब्दैकनिबन्धन इति न समयस्तत्र हेतुः; तदाह—तस्माच्छब्दप्रमाणकानां न व्यवहारदर्शनमात्रेण प्रामाण्यं सिध्यति । तस्मान्नित्यत्वे यत्नः कर्तव्योऽभिधानस्य। स चाऽयमारब्धः ।

ननु च क्षणिकत्वेऽपि शब्दस्य पुरुषानपेक्षमेवाऽर्थेषु प्रामाण्यं किमिति न भवति ? यथा अनित्यानामपि चक्षुरादीनां स्वतःप्रामाण्यमित्यत्राऽऽह—वृद्धव्यवहारपूर्वकत्वात् सम्बन्धज्ञानस्य; सम्बन्धज्ञानपूर्वकत्वाच्चार्थावगतेः क्षणिकत्वे चक्षुरादीनामिव न प्रामाण्यसिद्धिः । सम्बन्धज्ञानसापेक्षतैव कुत इत्यत्राऽऽह—प्रथमश्रवणेऽर्थानवगमात् । "कर्मैके तत्र दर्शनात्" इति कृतकत्वं शब्दस्योच्यते; किमिदं कृतकत्वम् ? अयमाशयः—यदि सर्वशब्दानधिकृत्य कृतकत्वं कृत्रिमत्वमुच्यते, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनादिति भागासिद्धो हेतुः, समुद्रघोषादिष्वभावात् । पक्षश्च प्रमाणान्तरविरुद्धः । अथाऽभिधानात्मकानेव पक्षीकृत्य प्रयत्नजत्वं साध्यते, तदाऽनभिधायकानां कृतकता न साधिता स्यादिति भावः ।

उत्तरम्—पुरुषप्रयत्नेनोत्पत्तिः कृतकत्वमुच्यते । अभिधानात्मकानामेव प्रयत्नेनोत्पत्तिस्साध्यत इत्याशयः ।

आशयमबुध्वा चोदयति—नन्वप्रयत्नपूर्विकापि शब्दस्योत्पत्तिर्दृष्टा यथा छलच्छलादेः । नायं दोषः, अभिधानाधिकारात् । अभिधानस्यैव हि प्रामाण्यं प्रतिज्ञातम् ; तेन तस्यैवाऽपौरुषेयसम्बन्धप्रतिपादनायेदमुच्यते । न चेदमभिधानमप्रयत्नपूर्वकं दृश्यते; अतः क्रियानन्तरोपलब्धेः तयैवो-

दृश्यते । अतः क्रियानन्तरोपलब्धेस्तयैवोत्पद्यत इति मन्यामहे । कथं तर्हि मूलोदकादिषु ? अन्यतोऽस्तित्वावगतेः ; शब्दे पुनः प्रयत्नानन्तरैवोपलब्धिः । तस्मान्न विद्यमानस्य प्रयत्नोऽभिव्यञ्जक इति शक्यते वक्तुम् ।

नन्विदमस्ति प्रयत्नात् पूर्वमस्तित्वे प्रमाणम् । किमिदमस्ति ? सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षम् । कथमत्र प्रत्यभिज्ञानम् अन्यत्वानवगमात् ? अनित्यत्ववादिनो वा किमन्यत्वेनाऽवगतिरस्ति ? किमिति नास्ति प्रध्वस्तोत्पन्नयोः ? विशेषाग्रहणात् । किं विशेषाग्रहणनिबन्धनैव

त्पद्यत इति मन्यामहे । आक्षिपति—कथं तर्हि मूलोदकादिषु ? मूलोदकादीनि प्रयत्नानन्तरोपलब्धान्यपि न प्रयत्नजन्यानि । अत्र समाधिः—अन्यतोऽस्तित्वावगतेः । प्रमाणान्तरेण मूलोदकादीनि प्रयत्नात्प्रागवगतसत्त्वानीति न तेषां प्रयत्नो जनयिता ; शब्दे पुनः प्रयत्नानन्तरैवोपलब्धिः । तस्मान्न विद्यमानस्य प्रयत्नोऽभिव्यञ्जक इति शक्यते वक्तुम् ।

ननु शब्दस्यापि प्रयत्नात् पूर्वमास्तित्वे इदमस्ति प्रमाणम् । (१)किमिदमास्ति ? सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षम् । प्रत्यभिज्ञानेन शब्दस्यैकतां गृह्णता सिद्धे प्राक् सत्त्वे पूर्वोत्तरयोः प्रयत्नयोरुत्तरः प्रयत्नोऽनुत्पादक इति सिध्यति; सिद्धे चैवं पूर्वोऽप्यभिव्यञ्जक इति सिद्धमुत्तरप्रयत्नवत् ; न हि स एव तस्योत्पादकोऽभिव्यञ्जकश्च युज्यते । समर्थयिताऽऽह—कथमत्र प्रत्यभिज्ञानम् ? अन्यत्वानवगमात् । अस्यार्थः-अन्यत्वावगमपूर्वकं हि यत्राऽभेदज्ञानम्, तत्र प्रत्यभिज्ञा भवति ; अन्यत्वानवगमे तु भेदाग्रहणनिबन्धन एवैकावसायभ्रमः ।

आक्षेपक आह—अनित्यत्ववादिनो वा किमन्यत्वेनाऽवगतिरस्ति ? अस्यार्थः-भेदाग्रहणनिबन्धना तत्रैकतावबोधभ्रान्तिरङ्गीक्रियते, यत्राऽन्यत्वमवगम्यते ; न चाऽत्रानित्यत्ववादिनोऽपि अन्यत्वप्रतीतिरस्ति । समर्थक आह—किमिति नास्त्यन्यत्वेनाऽवगतिः प्रध्वस्तोत्पन्नयोः ? प्रध्वस्तस्योत्पन्नस्य च व्यक्तमन्यत्वम् । आक्षेपक आह—विशेषाग्रहणादन्यत्वं नाऽवगम्यत इति । समर्थक आह—किं विशेषाग्रहनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा ? यदि विशेषाग्रह निबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा ज्वालादिष्वपि तथा स्यादिति मन्यते । आक्षेपक

---

१. किमस्ति. इति. क. पु.

प्रत्यभिज्ञा ? किं वा मन्यते भवान् ? कर्मण्यपि प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति। स्वरूपग्रहणे सतीदमुच्यते ; आनुमानिकं च कर्म—इत्युक्तम् । का वार्ता ज्वालादिषु ? नित्यत्वे ज्वालादीनामनुमानविरोध इति चेत् , तुल्यमभिधानेऽप्यस्थानादेः । तस्मात् विशेषाग्रहणेऽप्यन्यता ; अन्यत्वे च सिद्धा प्रयत्नानन्तरोपलब्धेः प्रयत्नेनोत्पत्तिः ॥६॥

अस्थानात् ॥ ७ ॥

ननु च प्रयत्नोत्पन्नानामपि कालान्तरावस्थायितया(१) नैव

आह-किं वा मन्यते भवान् ? एवमेवेत्यर्थः । समर्थक आह—कर्मण्यपि प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति । तत्रापि विशेषाग्रहणादिति भावः ।

आक्षेपक आह—स्वरूपग्रहणे सतीदमुच्यते । विशेषाग्रहणनिबन्धना प्रत्यभिज्ञेति यदिदमुच्यते, तत्स्वरूपग्रहणे सति । आनुमानिकं च कर्म । तेन तत्र स्वरूपग्रहणं नास्तीति विशेषाग्रहणेऽपि न प्रत्यभिज्ञा । शब्दानां तु स्वरूपग्रहणमस्तीति युक्ता तत्र प्रत्यभिज्ञा । समर्थक आह—का वार्ता ज्वालादिषु ? ज्वालादीनां तु स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते ; भेदश्च नाऽवगम्यते ; तेन तत्राऽपि तर्हि भवतः प्रत्यभिज्ञाऽभिप्रेता ? समर्थक एवाऽऽक्षेपकस्याऽऽशयमाशङ्कते-नित्यत्वे ज्वालादीनामनुमानविरोध इति चेत्; ज्वालादीनां नित्यत्वे स्थिरत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽनुमानविरोधः ; ज्वालायां प्रभामण्डलवितत्या तेजोऽवयवानां विशरणमवगम्यते; विशीर्णावयवश्चाऽवयवी विनष्टः; पुनरुपलब्धिश्च ज्वालान्तरस्योत्पन्नत्वादित्यनुमानेन ज्वालादीनामन्यत्वमवसीयत इत्यनुमानविरोधात् भेदाग्रहणनिबन्धन एवैकावगमभ्रमः, न प्रत्यभिज्ञेति चेत् । सम्प्रति दूषयति—तुल्यमभिधानेऽप्यस्थानादेः । अस्थानादिहेतुभिरत्राप्यनुमानविरोध इति तुल्यम् ; अतः कथमत्राऽपि प्रत्यभिज्ञा ? उपसंहरति—तस्माद्विशेषाग्रहणेऽपि प्रत्यक्षतः, अनुमानेनाऽन्यता । अन्यत्वे च सति प्रयत्नात्प्रागस्तित्वासिद्धेः सिद्धा प्रयत्नानन्तरोपलब्धेः प्रयत्नेनोत्पत्तिः ॥ ७ ॥

अस्थानात् ॥ ७ ॥

ननु च प्रयत्नोत्पन्नानामपि कालान्तरावस्थायितया नैव व्यवहारानुपपत्तिः घटादीनां कारकाणाम् । ज्ञापकस्याप्युत्पन्नस्य चक्षुरादेः स्वाभाविकं पुरुष-

---

१. न व्याहा. इति. क. पु.

व्यवहारानुपपत्तिः; उत्पन्नस्याऽपि चक्षुरादेः स्वाभाविकं रूपग्रहण-सामर्थ्यं नैव विहन्यते । सत्यम् ; नैतच्छब्दे, अस्थानात् ।

ननु चक्षुषोऽस्थानत्वेऽपि रूपग्रहणशक्तिर्नैव विहन्यते, तद्वच्छब्देऽपीति चेत् , प्रत्युक्तं प्रथमश्रवणानवगतेः । तस्मात् 'अस्थानात्' इत्ययं हेतुरौत्पत्तिकत्वविघाती सम्बन्धस्य । यदि कालान्तरावस्थायिता स्यात् , स्यादपि व्यवहाराच्छब्दादर्थावगतिः ; अस्थायित्वे पुनः समय एव शरणं भवितुमर्हतीत्युक्तम्—"अस्थानात्" इति ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

लौकिकमप्यभिधानम(१)मुमेव न्यायमनुवर्तते । काऽत्र न्यायानुवृत्तिः ? मुख्यार्थता करोतेः—शब्दं कुरु, शब्दं मा कार्षीः, शब्दकार्ययं माणवक इति ॥ ८ ॥

प्रयत्नानपेक्षं रूपग्रहणसामर्थ्यं नैव विहन्यते ; तथा शब्दस्याऽपि प्रयत्नोत्पन्नस्य पुरुषानपेक्षमेव ज्ञापकत्वमस्त्विति । सत्यमेतच्चक्षुरादिषु ; शब्दे त्वेतन्नाऽस्ति ; कुतः ? अस्थानात् । (१)उत्पत्तिमात्रविनष्टत्वादित्यर्थः ।

पुनरपि चोदयति—ननु चक्षुषोऽस्थानत्वेऽप्युन्मीलिततत्क्षणनिमीलितस्य रूपग्रहणशक्तिर्नैव विहन्यते, तद्वच्छब्देऽपीति चेत् ; उत्तरम्—प्रत्युक्तं प्रथमश्रवणानवगतेरिति । सम्बन्धग्रहणसापेक्षस्य प्रत्यायकत्वम् ; न च तत्क्षणिकस्य भवतीत्यर्थः । तस्मात् 'अस्थानात्' इत्ययं हेतुरौत्पत्तिकत्वविघाती सम्बन्धस्य । यदि कालान्तरावस्थायिता स्यात्, स्यादपि व्यवहाराच्छब्दादर्थावगतिः ; अस्थायित्वे पुनः समय एव शरणं भवितुमर्हतीत्युक्तम्—अस्थानादिति ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

लौकिकमप्यभिधानममुमेव न्यायमनुवर्तते । काऽत्र न्यायानुवृत्तिः ? मुख्यार्थता करोतेः—शब्दं कुरु, शब्दं मा कार्षीः, शब्दकार्ययं माणवक इति । अभूतप्रादुर्भावनं करोत्यर्थः ; स मुख्यो भवत्यनित्यत्वपक्षे । विधिनिषेधसिद्धार्थत्वेनोदाहरणत्रयम् ॥

---

१. इममेव. इति. ख. पु.   २. उत्पन्नमात्र. इति. क. पु.

सत्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

(१)"नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे; तदेकस्य नित्यस्याऽनुपपन्नमिति" कथमनुपपत्तिः? इयमनुपपत्तिः—युगपदेकस्यानेकत्रोपलब्धिर्न दृष्टा । ततः किम्? इदं ततो भवति—(२)अन्यत्वम् । ननु च साधितमन्यत्वम् । सत्यं साधितम्; हेतुप्रचयस्तु प्रदर्श्यते । को लाभः? न खलु कश्चित् । न चेत् कश्चित्, हेतुप्रचयेन किम्? सत्यं यथा भवानाह; किन्त्वयमेवाऽर्थो राद्धान्तमाक्षिपति । तस्मात् तद्भ्रमप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः, न ह्यनुपन्यस्तस्य भ्रान्तिता शक्यते वक्तुम्; अप्रदर्शिते च भ्रान्तित्वेऽपुनरुक्तोऽयं भवति कस्यचिन्मन्दधियः । सर्वार्थं चेदं शास्त्रं "मन्दविषेणापि" इति दर्शितं भाष्यकारेण ।

सत्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे; तदेकस्य नित्यस्याऽनुपपन्नमिति भाष्यमनुभाषितम् । आक्षिपति—कथमनुपपत्तिः? उत्तरम्—इयमनुपपत्तिः—युगपदेकस्य देवदत्तादेरनेकत्रोपलब्धिर्न दृष्टा; क्रमेण तु दृश्यत एव । यद्येवं ततः किम्? उत्तरम्—ततोऽन्यत्वम्; एकस्मात् व्यावृत्ता युगपदनेकत्रोपलब्धिरन्यत्वं साधयति । ननु च साधितमन्यत्वम् । अतः पुनरुक्तमिति यावत् । उत्तरम्—सत्य साधितम्; हेतुप्रचयस्तु प्रदर्श्यते । पूर्वं हेत्वन्तरेणान्यत्वमुक्तम्; सम्प्रति हेत्वन्तरमुच्यते । को लाभः? हेतुप्रचयदर्शने साध्यस्याऽभेदान्न कश्चिल्लाभ इत्यर्थः । उत्तरम्—न खलु कश्चिदिति । साध्याभेदात् । चोदयति—न चेत्कश्चित्, हेतुप्रचयेन किम्? उत्तरम्—सत्यं यथा भवानाह; किन्त्वयमेवार्थो राद्धान्तमाक्षिपति । अनिराकृतोऽयमर्थः सिद्धान्तमाक्षिपतीति कस्यचिद्भ्रान्तिः स्यात् । तस्मात् तद्भ्रमप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । तदिदं विवृणोति—न ह्यनुपन्यस्तस्य भ्रान्तिता शक्यते वक्तुम्; अप्रदर्शिते च भ्रान्तित्वेऽपुनरुक्तोऽयं भवति कस्यचिन्मन्दधियः । ननु मन्दधिय एवायं भ्रमो न तीक्ष्णधियः; ततः किमित्यनेनोक्तेनत्यत्राऽऽह—सर्वार्थं चेदं शास्त्रं "मन्दविशेणापि" इति दर्शितं भाष्यकारेण ।

---

१. शा. भा. १८. २७. २. अनित्यत्वं, इति. क. पु.

(१)"असति विशेषे नित्यस्य नाऽनेकत्वम्" इति। किमिदम्—असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति ? 'असति विशेषे नानात्वं नास्ति' इति शक्यते वक्तुं नित्यस्याऽनित्यस्य वा; नित्यग्रहणं न विद्मः। यद्यनित्यस्याऽसत्यपि विशेषे नानात्वं स्यात्, युक्तं वक्तुम् 'नित्यस्य' इति। तस्माद्वर्णनीयोऽयं ग्रन्थः। वर्ण्यते तर्हि—गवादेरेकस्याऽनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा नित्यस्य सतः; तस्मात् "सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्" इत्यस्याऽनेनाऽन्यथासिद्धिराशङ्किता; तस्येदमुत्तरम्–'असति विशेष' इति। किं गवादेर्विशेषो विद्यते ? तदपि ह्येकमविशिष्टम्; न ह्यन्यच्छाबलेये अन्यच्च बाहुलेये।

अथाऽयमभिप्रायः—असत्याश्रयविशेषे–इति। तत्राप्याश्र-

असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति भाष्यमनुभाषितम्। आक्षिपति—किमिदमसति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति 'असति विशेषे नानात्वं नास्ति' इति शक्यते वक्तुं नित्यस्याऽनित्यस्य वा; नित्यग्रहणं न विद्मः। सामान्येनापि शक्यते वक्तुं नित्यग्रहणमफलमिति। यद्यनित्यस्याऽसत्यपि विशेषे नानात्व स्यात् युक्तं नित्यस्येति विशेषणम्; न त्वेतदस्ति। तस्माद्वर्णनीयोऽयं ग्रन्थः। वर्ण्यते तर्हि—गवादेरेकस्यानेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा नित्यस्य सतः। तस्मात् "सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्" इत्यस्य हेतोरनेन भाष्येणान्यथासिद्धिराशङ्किता—नित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपलब्धिरेकस्यापीति; तस्येदमुत्तरम्–'असति विशेषे' इति।

पुनराक्षिपति—किं वा गवादेर्विशेषो विद्यते ? तदपि ह्येकमविशिष्टम्; न ह्यन्यच्छाबलेयेऽन्यच्च बाहुलेये। अस्यार्थः–हेतुसमर्थनवादिना हि त्वयैवमुच्यते, यदिदं नित्यत्वेनैकस्यानेकत्र दर्शनम्, तद्विशेषे सति गवादेः; न च शब्दस्य विशेषोऽस्ति। तस्मान्न नित्यत्वेनेदमनेकत्र दर्शनम्; किन्तु तत्र तत्रोत्पन्नत्वेनैवेति। एवं च वदतस्तवाऽयमभिप्रायो लक्ष्यते–गवादेर्विशेषो विद्यत इति। स चायमभिप्रायस्तेऽनुपपन्नः गवादेरपि विशेषाभावात्।

अथायमभिप्रायस्ते–असत्याश्रयविशेषे गोत्वस्याऽपि विशेषो नाऽस्ति, सति त्वाश्रयविशेषे गोत्वस्यापि विशेष इति; अयमपि तवाभिप्रायोऽयु-

---

१. शा. भा. १. १८. २८.

यस्यैवाऽन्यत्वम्; किमायातमाश्रयिणः? तस्मान्नित्यस्याऽप्येकस्याऽनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा। अतो नाऽन्यत्वे युगपद्दर्शनं हेतुः।

अथेदं मतम्--नैव गवादेर्युगपद्दर्शनमनेकत्र; भेदा एव हि तत्रानेकदेशतया गृह्यन्ते, न गोत्वमिति। कथं तर्हि सर्वेषु 'गौः', 'गौः' इति बुद्धिः? अत एवाऽनेकदेशत्वं गोत्वस्य नाऽस्ति। अन्यथा हि 'इह गोत्वम्', 'इह गोत्वम्' इति स्यात्। कथं तर्हि--इह प्रत्ययात् समवायः? एकद्रव्यपदार्थाभिप्रायं तत्, न व्यक्त्यभिप्रायम्। तस्माद्धेतुरन्यत्वे युगपद्दर्शनम्। 'असति विशेषे' इति च युक्तं

क्त एवं; यतस्त त्राप्याऽश्रयस्यैवान्यत्वम्; किमायातमाश्रयिणः? न ह्याश्रयभेदेनाऽऽश्रयी भिद्यते, अन्यत्वात्तयोः। तस्मान्नित्यस्याप्येकस्याऽनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा। अतो नित्यत्वेनाप्येकस्यानेकत्रोपलब्धिसिद्धेर्नान्यत्वे युगपद्दर्शनं हेतुः।

अथेदं मतम्--नैव गवादेर्युगपद्दर्शनमनेकत्र, भेदा एव हि तत्रानेकदेशतया गृह्यन्ते, न गोत्वमिति। अनेन समर्थनवादिनोऽभिप्रायान्तरमाशङ्कते पूर्वपक्षाक्षेपवादी। अर्थस्तु—अथेदं तव समर्थनं समर्थनवादिनो मतम्—येयमन्यथासिद्धिराशङ्किता, सा असिद्धत्वेनैव परिह्रियते; असति विशेषे गोत्वादेरनेकत्वं नास्ति। गोत्वादेर्विशेषो नास्ति। विशेषाभावे च नानेकत्वम्। यदि चाऽनेकत्र युगपदुपलभ्यते, तदा नियतमनेकत्वं स्यात्; तच्च नास्ति। तस्मादनेकत्रोपलब्धिरेव गोत्वस्य नास्ति। भेदा एवानेकत्रोपलभ्यन्ते, न गोत्वम्। अतो नित्यत्वेनाऽप्येकस्याऽनेकत्रोपलब्धिर्भवतीति न कचित्सद्धामिति। सम्प्रति दूषयति—कथं तर्हि सर्वेषु गौर्गौरिति बुद्धिः? अस्यार्थः--गोत्वमनेकासु व्यक्तिषु प्रतीयमानमनेकप्रदेशमिव प्रतीयते। अथाऽनेकासु व्यक्तिषु गोत्वं न प्रतीयते, कथं तर्हि सर्वेषु पिण्डेषु गौर्गौरिति बुद्धिः? विशेषसमवायपरिकल्पननिबन्धना हि विशिष्टबुद्धिः। समर्थनवाद्याह—यत एव गौर्गौरिति बुद्धिः अत एवानेकदेशत्वं गोत्वस्य नास्ति। अन्यथा हि यदि व्यक्तिर्गोत्वस्य देशत्वेन प्रतीयते, 'इह गोत्वम्', 'इह गोत्वम्' इति स्यात्। न चैवमस्ति। तस्मान्न देशतया व्यक्तिः प्रतीयते। कथं तर्हि "इहप्रत्ययात्समवायः"? योऽयम् "इह प्रत्ययात्समवायः" इति पदार्थविदामुद्गारः, स कथमित्याक्षेपः। उत्तरम्--एकद्रव्यपदार्थाभिप्रायं तत्, न व्यक्त्यभिप्रायम्। अस्यार्थः--एकद्र-

विशेषग्रहणम् । ननु चाऽनित्यस्याऽप्यसति विशेषे नैवाऽन्यत्वम् । बाढमस्ति ज्वालादिषु; कार्यत्वाच्चाऽविरोधः । नित्यस्य त्वकार्यत्वादनेकत्वविरोध इति युक्तो हेतुः ॥ ९ ॥

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

प्रकृतिविकारभावश्च शब्दस्य शब्दज्ञाः स्मरन्ति; न चायं

व्यश्चासौ पदार्थश्चेति; एकद्रव्यपदार्थशब्देन कर्मपदार्थ उच्यते; कर्मपदार्थ एवैकद्रव्यः एकद्रव्यमाश्रयभूतं तस्यैव, न द्रव्यपदार्थस्य गुणपदार्थस्य वा ; द्रव्यपदार्थो ह्यद्रव्याश्रितो भवति परमाण्वाकाशादिः । अनेकद्रव्याश्रितोऽपि भवति घटादिः । गुणपदार्थस्त्वनेकद्रव्याश्रितः ; यथा संयोगविभागद्वित्वादिसंख्यात्मकोऽनेकद्रव्याश्रितः, रूपादिरेकद्रव्याश्रितः ; कर्मपदार्थस्त्वेकस्मिन्नेव द्रव्ये वर्तते । तदाह भगवान् काश्यपः--"एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षं कारणं कर्मलक्षणम्" इति तेनैकपदार्थाभिप्रायेणेदमुच्यते "इहप्रत्ययात्समवायः" इति, न व्यक्त्यभिप्रायेण । न व्यक्तावपि इहप्रत्ययो जात्यपेक्षयेति। का पुनरत्र युक्तिः ? इयमुच्यते—कर्मपदार्थो ह्यनुमेयः, तेन तद्ग्रहे द्रव्यं गृहीतं सत् पुनस्तदनुमानसमये शक्यमिहप्रत्ययेनालम्बितुम् ; जातिस्तु न भिन्नप्रमाणग्राह्या ; धर्मी च गृह्यमाणाऽवश्यं येन केनचिद्धर्मेणालिङ्गितो ग्रहीतव्यः ; सर्वा हि प्रतीतिः 'एवम्' इति भवति ; एवंशब्दः प्रकारार्थः; प्रकारश्च धर्मः; तत्र जातिः धर्मिप्रतीतावनुप्रविष्टेति न तदपेक्षया धर्मी इहप्रत्ययविमर्शमर्हतीति । अतो धर्मधर्मितयैव जातिव्यक्त्योः प्रतीतिः, नाधाराधेयतया । तस्मादन्यथासिध्यभावाद्धेतुरन्यत्वे युगपद्दर्शनम् । "असति विशेष" इति च युक्तं भाष्यमन्यथासिद्धिपरिहारार्थम् ।

ननु चानित्यस्याप्यसति विशेषे नैवान्यत्वम्; अतः किमर्थं नित्यस्येति कृतम् ? बाढम्, अतिशयेनाऽसत्यपि विशेषेऽनेकत्वमनित्यस्यास्ति यथा ज्वालादिषु ; तच्चाऽनेकत्वं ज्वालादीनामविरुद्धम्, कार्यत्वात् ; कार्यं हि तत्र तत्र क्रियमाणं युक्तमनेकम् ; तदाह--कार्यत्वाच्चाविरोध इति । नित्यस्य त्वकार्यत्वादनेकत्वविरोध इति युक्तो हेतुः "सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्" इति ॥ ९ ॥

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

प्रकृतिविकारभावं च शब्दस्य शब्दज्ञाः स्मरन्ति ; न चायं नित्यस्योपपद्यते ; त-

नित्यस्योपपद्यते; तस्मात् स्मृतिरपि पूर्वोक्तहेत्वनुगुणैव। सादृश्य-मप्यनुगुणमुपलभामह इत्युपपन्नं कार्यत्वम् ॥ १० ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

कारणवृद्ध्यनुगमाच्च कार्यत्वं मन्यामहे ज्वालादीनामिव। त-स्मादनुपलभ्यमानावयवस्याऽप्यवयववृद्धिरनुमीयते; ज्वालैवात्र निदर्शनम् ॥

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥ (सि) ॥

"समं तु तत्र दर्शनम्"। किमिदं समं दर्शनम ? इदं तत् समं दर्शनम्—कार्ये चाऽकार्ये च तुल्यो हेतुरिति। कथं तुल्यता ? सांन्यासिकतया। किमत्र संन्यस्तम् ? इदमत्र संन्यस्तम्—यदि सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यतां वक्ष्याम इति। ननूक्तं तत् परिहृतं च--ज्वालादिष्विवानुमाने प्रत्यर्थिनि न शक्यत एकतां वक्तु-

---

स्मात्स्मृतिरपि पूर्वोक्तहेत्वनुगुणैव। सादृश्यमप्यनुगुणमुपलभामह इत्युपपन्नं कार्यम् ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

ननु च निरवयवस्य शब्दस्य कथं महत्त्वम् ? सावयवस्य महत्त्वं कारणबहुत्वात् कारणविशेषप्रचयाच्च भवतीति। अत्रोपसंहरन्नाह--त-स्मादनुपलभ्यमानावयवस्याऽप्यवयववृद्धिरनुमीयते ; ज्वालैवात्र निदर्शनम् ॥

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥ (सि)

समं तु तत्र दर्शनम्। किमिदं समं दर्शनम् ? इदं तत् समं दर्शनम्—कार्ये चाऽकार्ये च तुल्यो हेतुरिति। कथं तुल्यता ? सांन्यासिकतया। किमत्र संन्यस्तम् ? इदमत्र संन्यस्तम्—यदि सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यतां वक्ष्याम इति। **यदि सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यता शब्दस्य स्यात्, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनं प्रयत्नस्याभिव्यञ्जकतया भविष्यति; अथ सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यता शब्दस्य न स्यात्, तदा प्रयत्नः शब्दस्य कारक एवेति।** ननूक्तं तत्—**सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षम्।** परिहृतं च—ज्वालादिष्विवानुमाने प्रत्यर्थिनि न शक्यत एकतां वक्तुमिति। सत्यम्; यदि भेदाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञोच्येत ; तद्ग्रहणनिबन्धना सेति प्रतिपादयिष्यते। **अस्यार्थः—यदि भेदाग्रहणमात्रं प्रत्यभिज्ञा**

मिति । सत्यम्; यदि भेदाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञोच्येत; तद्ग्र-हणनिबन्धना सा—इति प्रतिपादयिष्यामः । तस्मादुपपन्नम्-'समं तु तत्र दर्शनम्'' इति ॥ १२ ॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

"सतः परमदर्शनं विषयानागमात्" इति तद्वदनैकान्तिकमदर्शनमपीत्युक्तम् । नन्वेतन्नोपपद्यते; नित्यस्याऽदर्शने को हेतुः ? यदि परं विषयानागमः, अस्तु तर्हि । स एवाऽत्र दुर्भणः। किमिति ? नित्यपक्षे ह्यभिव्यङ्ग्यत्वं शब्दस्य; एकश्चाऽयं शब्द एकविषयश्च, (१)आकाशविषयत्वात्; ग्राहकं चाऽस्याऽऽकाशमेव; केयं विषयानागतिः ? तस्मात् ध्वस्तस्यैवानुपलब्धिर्न्याय्या । केन वोक्तम्—न न्याय्येति ? तद्ग्रहणे तु सति सर्वस्यैवाऽस्याऽन्याय्यता न्याय्या । अत एवोक्तम्—'यदि शक्ष्यामः' इति ।

स्यात्, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनमसत्त्वेनैव स्यात्; तद्ग्रहणनिबन्धनायां तु प्रत्यभिज्ञायां तद्दर्शनानुपलभ्यमानमप्यावरणादि शक्यं कल्पयितुमिति । तस्मादुपपन्नम्—'समं तु तत्र दर्शनम्' इति ॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

"सतः परमदर्शनं विषयानागमात्" इति तद्वदनैकान्तिकमदर्शनमपीत्युक्तम् । नन्वे तन्नोपपद्यते **सतोऽदर्शनम्** । नित्यस्यादर्शने को हेतुः ? यदि परं विषयानागमः । **सोऽपि चाऽनुपपन्न इति भावः । समर्थयते—अस्तु तर्हि । आक्षिपति—स** एवाऽत्र दुर्भणः । **किमिति दुर्भणः ? हेतुमाह**-नित्यपक्षे ह्यभिव्यङ्ग्यत्वं शब्दस्य; एकश्च शब्द एकविषयश्च, आकाशविषयत्वात्; ग्राहकं चात्राकाशमेव । कथं विषयानागतिः ? **यदि हि नाना शब्दा भवेयुः, तदा य एव विषयप्राप्तः स एवोपलभ्येत ; नान्यः । तथा यदि नाना देशाः, तदा देशान्तरे नोपलभ्येत ; ग्राहकं चाकाशमेव ; अतो नाप्राप्तता शब्दस्येत्युपलम्भः स्यात् ।** तस्मात् ध्वस्तस्यैवानुपलब्धिर्न्याय्या । केन वोक्तम्—न न्याय्येति ? तद्ग्रहणे तु सति सर्वस्यैवास्याऽन्याय्यता न्याय्या ; अत एवोक्तम्—'यदि शक्ष्यामः' इति ।

---

१. अकाशदेशत्वात् इति. क. पु २. अमुं""अमुं । इति ख. पु.

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च । श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादिविभूषितं च । [न्या० वि० ८] रु० ०-१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः । श्रीभगवान्शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावलीनारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । [वेदान्त वि० ८] रु० ४—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयति कर्मनिरूपणात्मकः महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । [कर्मकाण्ड वि० ६] रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । [सांख्य वि० १] रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । [कोश वि० २] रु० २—०

६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम् । सजिल्द ग्लेज कागज । सम्पूर्णम् । [काव्य वि० ९] रु० ३—०

६९ ,, ,, [संपूर्णम्] रफ मोटा कागज ० २—४

७० जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । [न्याय वि० ९] रु० ०—८

७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तो प्रथमोभागः (वेदान्तविभागे ९) रु० २—८

७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादमारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् । द्वितीयोभागः । (वेदान्त वि० ९) रु० २—८

७२-१-सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणिताध्यायः वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीदमद्बापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । [ज्यो० वि० ४] रु० २—०

७२-२-सिद्धान्तशिरोमणिः । ,, ,, ,, गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीदमद्बापूदेवशास्त्र कृत टिप्पणी सहितः । [ज्यो० वि० ४] रु० २—०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम् । पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम् । [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८

७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] रु० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः । साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः । [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०

७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ३—०

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं० श्रीउमानाथार्ज्यालकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च । [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७९ रसाध्यायः । टीकया संवलितः । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०

८० पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्टभेदेन प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासा-विचारिताः तत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं द्वितीय प्रकरणमपि मुद्रित प्रायं शिघ्रमेव भवन्तं दृष्टि पथमधिगमिष्यतीति ।) प्रथमो भागः । (न्या० वि १०) रु० १—८

८१ गणितकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणितसंग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दःकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दःसंग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः, (२) भावागणेशवृत्तिः, (३) नागोजीभट्टवृत्तिः, (४) मणिप्रभा, (५) योगचन्द्रिका, (६) योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम् । [योग० विभागे १] रु० २—०

८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा पं० ब्रह्मशङ्करमिश्रकृतपरीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्यया सहितः । १ से ४ सर्गः मू० १-४-० । १ से ५ सर्गः रु० १-८-० तथा ६ से १० सर्गः १—८

८५ योगदर्शनम् । पण्डित बलदेवमिश्रकृतया सटिप्पण्यायोगप्रदीपिकाख्य विवृत्या समन्वितम् । (योग विभागे २) रु० १—०

८६ काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पण्डित श्रीनारायणशास्त्रीखिस्तेकृत काव्यमीमांसा-चन्द्रिका टीका सहिता । प्रथमाध्यायमारभ्य पञ्चमाध्यायपर्यन्ता प्रथमो भागः । (काव्य विभागे १३) रु० ०—८

८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्येति पदवी विभूषितेन पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्या समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । (नाटक विभागे १) रु० १—४

८८ मेघदुतकाव्यम् । महाकवि श्री कालीदासविरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि खिस्तेकृत भावप्रबोधिनी व्याख्या टिप्पण्या च सहितम् । (काव्य वि० १४) रु० ०—८

८९ जागदीशोव्यधिकरणम् । न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) रु० २—०

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४
